

UNIVERZITET U SARAJEVU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA HISTORIJU

Položaj „*drugog*“ u balkanskoj nacionalnoj državi i
imperiji od 1839. do 1913.

(Završni magistarski rad)

Kandidat:

Aladin Kučuk

Mentor:

Prof. dr. Edin Radušić

Sarajevo, 2020. godine

Sadržaj

I Uvod.....	3
II Koncept <i>drugosti</i>	9
III Kneževina Srbija – balkanska nacionalna država per exelance.....	21
III 1. Autonomna kneževina Srbija i Muslimani.....	21
III 2. Kratka prehistorija do 1839. Godine.....	23
III 3. Od proglašavanja reformi 1839. do početka Velike istočne krize 1875.....	27
III 3. 1. Drugi u <i>Načertaniju</i> Ilije Garašanina.....	36
III 4. Namesnički ustav iz 1869.....	39
IV Bosna i Hercegovina, najisturenije osmanske provincije.....	41
IV 1. Od Hattišerifa do Hatti-humajuna.....	43
IV 2. Hatti-humajun 1856. Godine.....	53
IV 3. Od vilajetskog fermána do Velike istočne krize.....	57
V Velika Istočna kriza – dehumanizacija zapadnobalkanskih naroda?.....	60
V 1. Bosanski ustanak i ratovi na Balkanu 1875-1878.....	60
V 2. San Stefano i Berlin – naglašavanje prava „ <i>drugih</i> “.....	67
VI Bosna i Hercegovina između sultana i cara (1878 – 1913).....	73
VII Srbija – od Berlina do Londona (1878-1913).....	88
VIII Zaključak.....	96
IX Popis izvora i literature.....	99

I Uvod

Čovjek se kroz epohe svog historijskog razvoja i napretka identificirao na različitim osnovama. Trebao je onoga *drugog* kako bi pronašao *sebe* ili, pak, znao ko je *on*. Čitajući historiografska djela, starijeg i mlađeg porijekla, različitih provenijencija susrećemo se često sa pojmovima: *drugi*, *drugost*, *drugačiji*. Pojmovi izuzetno interesantni, a iza kojih se krije jedan širi sklop razmišljanja i pojimanja vremena, prostora, društva, pojedinca koje se želi istražiti. Egzistencijalna pitanja vlastitog bivstvovanja i načina kako je pojedinac upravo *on*, na osnovu čega se *on* ističe, šta ga karakteriše, postavljaju se koliko je stara civilizacija. Filozofski pristup W. G. Hegela u njegovoj *Fenomenologiji duha* objasnio je način identifikovanja dvije jedinice, jedne nasuprot druge, njihovim međusobnim negiranjem. Razumijevanje drugog je prvi korak ka razumijevanju sebe, vlastitog bića, a negiranje postojanja bića *drugog* potvrda postojanja vlastitog bića. Identitet i/ili identiteti igraju bitnu ulogu u čovjekovom društvu današnjice, ali i prošlosti. Zbog toga ćemo mi nastojati da objasnimo neke identitete nastale u specifičnom vremenskom periodu i specifičnom društvenom poretku i okruženju.

Prvo ćemo da objasnimo predmet našeg istraživanja i analiziranja. Napominjemo da nemamo pretenziju donošenja konačnog suda o identitetu već prepoznavanju faktora i čimbenika koji određuju neki identitet koji se kreće od pojedinca ka najvećoj ljudskoj zajednici. Tema našeg istraživanja, navedena u naslovu rada, je široka i opširna te zahvata više država i društava, društvenih sistema, ekonomskih i socijalnih odnosa i vjerskih zajednica. Za balkansku nacionalnu državu ćemo uzeti primjer Srbije, jer smo stava da ona predstavlja najbolji primjer balkanske nacionalne države u punom značenju tih riječi. Unutar ove balkanske nacionalne države analizirati ćemo odnos država – pojedinac/grupa/zajednica te nastojati ukazati na bitne faktore međusobnog diferenciranja i identifikiranja. Ciljana grupa su nam muslimani slavenskog (domaćeg) porijekla. Za imperiju uzeti ćemo primjer Osmanskog carstva i Austro-Ugarske monarhije kao multinacionalnih država unutar kojih ćemo pratiti više nivoa odnosa. U prvom redu odnos država – pojedinac/grupa/zajednica zatim odnosa grupa/zajednica – grupa/zajednica. Prostor izučavanja geografski smo smanjili na dvije provincije gdje su se ove dvije imperije izmijenile u upravljanju, a to je prostor Bosne i Hercegovine. Ovdje ćemo za ciljanu grupu uzeti pravoslavce slavenskog porijekla (Srbe) i muslimane slavenskog porijekla.

Rad je podijeljen u više poglavlja sa potpoglavljima tematski i hronološki raščlanjenih. Prvo poglavlje se bavi konceptom drugosti. Hegelova filozofija samosvijesti pojedinca, kako se ona potvrđuje i kakvoj se korelaciji nalazi sa drugom samosvijesti osnova je razumijevanja koncepta *drugosti*. Filozofska misao se kreće u pravcu spoznaje svog bića koje postoji samo ukoliko negira spoznaju drugog bića, druge samosvijesti. Filozofsko razumijevanje drugosti i osnovne teze nisu mnogo divergirale od historičkih spoznaja i konstrukcija identiteta. Ove sinteze i konstrukcije svoje osnovno uporište imaju upravo u Hegelovoj filozofiji. Period našeg istraživanja i analiziranja je *Dugo devetnaesto stoljeće*, stoljeće „buđenja“ nacija i nacionalnih ideologija, ideja i identiteta. Pojmovi orijentalizam, balkanizam i nacionalizam su elementarni za razumijevanje šireg konteksta historijskih procesa koji se odvijaju tokom 19. stoljeća. Svaki od ovih izama posjeduje lične identificirajuće faktore čija korelacija sa njegovom suprotnošću nema, nužno, jedinstven pravac. Za razumijevanje svakog od ovih izama proučili smo djela autora koji su od primarne važnosti. *Orijentalizam* Edvarda Saida, *Imaginarni Balkan* Marije Todorove, *Balkan kratka povijest* Marka Mazowera, *Nacija zamišljena zajednica* Benedicta Anderssona obavezna su djela i autori bez kojih se ne može shvatiti opseg, širina i dubina problema identifikacije pojedinca, grupe, prostora, države, civilizacije, kulture. Preporučujemo dodatno djela Božidara Jezernika, Ernst Gellnera, Erica Hobsbawma, A. D. Smitha, Bernard Lewisa, Benjamina Braude. Spomenuti autori jednako dobro vladaju teorijom naših izama i mogu poslužiti kao dodatak postavljenoj osnovi u radovima Saida, Todorove i Mazowera. Istakli bismo još dva autora čiji su se rezultati istraživanja pokazali odličnima za naše istraživanje i analiziranje. Safet Bandžović bavi se tragičnim putešestvijem balkanskih muslimana čije su sudbine vezane za razrješenje *Istočnog pitanja*. Prepušteni na milost i nemilost malih ali agresivnih balkanskih nacionalizama napuštali su svoja vjekovna ognjišta i odlazili zajedno sa povlačećim Osmanskim carstvom. I Bojan Aleksov čiji esej *Poturica gori od Turčina? Srpski historičari o verskim preobraćenjima*, daje odličan uvid u percepcije historiografije određene provenijencije i vremena.

Drugo poglavlje je posvećeno Srbiji od 1839. godine do 1875. godine. Srbija se relativno rano nametnula kao vodeća država unutar južnoslavenskog prostora u borbi sa Osmanskim carstvom za nezavisnosti i slobodu. Njena politička, duhovna i intelektualna elita postavila je osnove identificiranja nacije u sklopu multinacionalnog carstva čiji je društveno-politički i socio-ekonomski sistem zasnovan na vjerskoj pripadnosti. Uzeta kao diferencirajući faktor u prvom redu uvjetuje društveni, ekonomski, socijalni i politički položaj pojedinca i/ili

grupe i određuje njegova/njihova prava i privilegije. Pravoslavno stanovništvo Smederevskog sandžaka (kasnija autnomna kneževina Srbija) za svoje diferencirajuće faktore je uzelo vjeru i društveno-ekonomski položaj u sistemu kako bi se odvojilo. Seljaštvo, često u historiografiji navođeno kao kmetovi i čifčije, postalo je nosioc nacionalnog identifikovanja i nacionalne borbe usmjerenog od strane svećenstva, bogatih trgovaca i malog broja učitelja. Postepenim razvijanjem nacionalnog pokreta *drugost* se izražavala nasuprot domaćeg muslimanskog stanovništva slavenskog porijekla u kojem je pravoslavni seljak (Srbin) vidio otjelovljenje osmanske vlasti i sistema protiv kojeg je vodio borbu. Osnovicu naše analize čine djelo Safeta Bandžovića „Bošnjaci i deosmanizacija Balkana muhadžirski pokreti i pribježišta „sultanovih musafira“ (1683-1875)“, i *Naseljavanje muhadžira iz Srbije u Bosnu*, Zbornik radova sa okruglog stola 150 godina od naseljavanja muhadžira iz Srbije u Bosnu, Orijentalni institut u Sarajevu, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo, 2012. Kod Bandžovića pratimo jedinstven pristup temi protjerivanja muslimanskog stanovništva Srbije u prvoj polovini 19. stoljeća, s osjetnim subjektivizmom. Studija daje odličan uvid u međusobne odnose pravoslavaca i muslimana, odnos prema vlastima te objašnjava izgradnju nacionalne svijesti Srba. Navedeni zbornik radova bavi se istim vremeniskim periodom kao i Bandžovićeva studija s time da su ovom zborniku napisani članci koncizniji i precizniji u istraživačkom metodu, analizi, konkretizaciji i konstrukciji. Analizirali smo jedan ustav iz 1869. godine¹ i Garašaninovo poznato „Načertanije“ u kontekstu *drugosti*, tačnije ko predstavlja *drugog* u ovom nacional-političkom programu te kako sa njime postupati.

Treće poglavlje posvećeno je prostoru Bosne i Hercegovine u sklopu Osmanskog carstva u Tanzimatskom periodu od 1839. godine do 1875. godine. Nakon analiziranog prostora Smederevskog sandžaka/ autonomne kneževine Srbije, analizirali smo Osmansko carstvo u Bosni i Hercegovini. Kompleksnost društveno-političkih i socio-ekonomskih odnosa pomiješanih sa vjerskom pripadnošću te devijacijskim pojavama unutar sistema predstavlja izazov za izučavanje. Diferencirajući faktori se protežu na više nivoa, čak i se isprepliću, dajući jedan mozaik identiteta od vrha ka dnu. Analizirali smo *Hattišerif od Gjulhane* iz 1839. godine, njegove odredbe i praktičnu primjenu u kontekstu odnosa muslimana i domaćih hrišćana. U cijelome tekstu našeg rada izbjegavali smo koristiti nominaciju *Bošnjak* za bosanskohercegovačke muslimane 19. stoljeća i početka 20. stoljeća. Stava smo da ova nominacija nije prikladna, jer se nominovana vjerska zajednica, u jednom objedinjujućem

¹ Miodrag Jovičić je objavio ovaj i još par ustavnih zakona u „Ustavi kneževine i kraljevine Srbije 1835-1903“, SANU Odjeljenje društvenih nauka, Izvori srpskog prava VIII, Beograd, 1988.

kontekstu, nije tako izjašnjavala, isključujemo pojedinačne slučajeve određenih društvenih grupa unutar ova veće vjerske zajednice. Glavnu osnovicu ovog poglavlja čini djelo Ahmeda S. Aličića, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. Godine*, Vasilj Popović, *Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini i turski neredi za vrijeme reformskog režima Abdul-Medžida (1839-1861)*. Dodatno smo koristili djela Galiba Šljive, Safeta Bandžovića, Hajrudina Ćurića, Milorada Ekmečića, Vladimira Ćorovića, Sabrana djela Ivana Franje Jukića i drugih. Nakon analize *Hattišerifa* prešli smo na analizu *Hatti-humajuna* iz 1856. godine. Odluke donešene u ovom reformskom aktu bile su u duhu *Velike povelje sloboda* koja je proglašena krajem 18. stoljeća. Donešen s namjerom da popravi opće stanje stanovnika carstva naišao je na otvoreni oružani otpor muslimana Bosne i Hercegovine. Sljedeća zakonska uredba koju smo analizirali i stavili u kontekst je *Vilajetski ustav* iz 1864. godine.² Prepoznali smo društveni, ekonomski (agrarni), vjerski i politički faktor diferenciranja i identificiranja u Bosni i Hercegovini do polovine 19. stoljeća kada se ubacuje još jedan faktor, nacionalni – srpski.

Četvrto poglavlje smo posvetili *Velikoj istočnoj krizi* (1875-1878) i mirovnom ugovoru u San Stefanu i Berlinskom kongresu (mart 1878; 13. juni – 13. juli 1878). U sklopu Velike istočne krize tretirali smo Ustanak u Bosni i Hercegovini od 1875 – 1878. godine s praćenjem nacionalne agitacije među ustanicima, odnosu domaćih muslimana i hrišćana, zatim smo se posvetili Srpsko-turskim ratovima tokom krize i iseljeničkim pokretima muslimanskog stanovništva iz Srbije. Glavnu osnovicu čine djela Milorada Ekmečića, „Ustanak u Bosni 1875.-1878“, Vase Čubrilovića, „Bosanski ustanak 1875-1878“, Safeta Bandžovića „Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci“ i „Bošnjaci i deosmanizacija Balkana“, Radušić Edin „Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. Do 1878. – od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudije“ i „Bosnian Horrors“ Antiturski narativi o Bosni u britanskom javnom diskursu i njihoe političke posljedice 1875-1878“ i Hasan Škapur „Odnos osmanskih vlasti prema ustanku u Bosni 1875-1878“. Ustanak, za kojeg jugoslavenska historiografija ima tendenciju navođenja socio-ekonomskih uzroka što je najevidentnije kod Ekmečića, pokazao je opseg antagonizama među bosanskohercegovačkim stanovništvom koji su narastali u prethodnim godinama. Zatim smo dali svoju analizu ugovornih odluka preliminarnog Mirovnog ugovora iz San Stefana i Berlinskog kongresa u kontekstu naša dva interesna područja. *Balkanski ugovorni odnosi 1876.-1996. dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj*

² Ustav je objavio Hajrudin Ćurić u *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Godina XX, 1972-1973, Sarajevo, 1974, 205-223.

saradnji, verskim i etničkim manjinama, Tom 1, JP Službeni list SRJ Beograd, Beograd, 1998, Momira Stojkovića bili su od krucijalne važnosti u analizi odluka ove dvije mirovne konferencije.

Peto poglavlje se bavi historijskim razvojem Bosne i Hercegovine u sklopu Austro-Ugarske monarhije od 1878. do 1913. godine. Najzanimljiviji period za izučavanje koncepta *drugosti* je austrougarsko razdoblje bosanskohercegovačke historije. Pored ustaljenih faktora identifikacije, sad nacionalni osjećaj i identitet dolaze do izražaja u svom vrhuncu, a pridodaje im se još i jezik i pismo. Pratimo razvoj odnosa domaćeg muslimanskog stanovništva i domaćeg hrišćanskog stanovništva (sad već skoro etabliranih Srba) međusobno i u odnosu sa vlastima Austro-Ugarske monarhije. Za osnovicu smo uzeli djela Mustafe Imamovića, Dževada Jubašića, Envera Redžića, Milorada Ekmečića, Tomislava Kraljačića, Edina Radušića, Nusreta Šehića, Bože Madžara. Domaće muslimansko stanovništvo izražava svoj revolt zbog izdaje od osmanskog Sultana te odbija da bude predato olako tuđoj vlasti, hrišćanskoj. Vodi borbu protiv okupacionih trupa sa pridruženim manjim broje Srba i Jevreja. Pratimo istovremeno iseljavanje muslimana iz Bosne i Hercegovine i iskazivanje odanosti i lojalnosti prema Austro-Ugarskoj monarhiji od drugih muslimana. Agitacija usmjerena na podsticanje muslimanskog stanovništva za iseljenje javlja se u tri navrata, netom nakon uspostave okupacije, na prijelomu 19. i 20. stoljeća te u vrijeme proglašavanja Aneksije 1908. godine. Nova vlast je imala osjećaj za nacionalne identitete i nacionalnu politiku naroda Bosne i Hercegovine i postavlja se prema istima negativno, neutralno ili prihvatno u zavisnosti od konteksta općih političkih prilika. Srpski nacionalni program uspio se ukorijeniti kod pravoslavnog stanovništva, hrvatski nacionalni program okuplja većinski katolike, dok se muslimani nalaze između tri nekad i četiri vjersko-nacionalna identiteta. Analiziramo recepciju uvođenja mnogih zakonskih regulativa i birokratije kod muslimana i Srba Bosne i Hercegovine i ukonačnici njihov odnos prema Prvom Balkanskom ratu 1912.-1913. godine.

Šesto poglavlje smo posvetili nezavisnoj Srbiji od 1878. do 1913. godine i njen razvojni put kao nezavisne države nakon Berlinskog kongresa. Sada već homogena uskopravoslavna i uskosrpska nacionalna država uspješno je uklonila ostatke bivše Osmanske vlasti. Analiziramo odnos stanovništva i vlasti prema novoprijojenim teritorijama nakon okončanja Berlinskog kongresa. Za osnovicu koristimo „*Balkanske ugovorne odnose*“ Momira Stojkovića, Ustave kneževine i kraljevine Srbije Miodraga Jovičića, te autore Milorada Ekmečića, Vladimira Ćorovića, Stevana Pavlovića, Siniše Maleševića, Mishe Glenny, Barbare Jelavich. Pratimo i analiziramo ustavni poredak i razvoj kraljevine Srbije,

njen odnos prema zateknutim muslimanskim stanovništvom u novim teritorijama. Te zaokret u vanjskoj politici. Kurs se okreće ka jugu i Staroj Srbiji jer su zapadne provincije Bosna i Hercegovina inkorporirane u sistem Austro-Ugarske monarhije proglasom aneksije 1908. godine. Kao metodološki pristup pozicioniranja *drugog* koristili smo članak Amile Kasumović „Dvostruka drugost: Romi kao etnička manjina i marginalna grupa na prijelomu 19. i 20. stoljeća“, u *Historijski pogled na razvoj i položaj nacionalnih manjina u Sarajevu i Bosni Hercegovini*, Zbornik radova, urednik Enes S. Omerović, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2017.

Prilikom pisanja ovog rada koristili smo se tematskom i hronološkom metodom pisanja i izučavanja. Poglavlja su hronološki poredana od početka do kraja, dok su tematske raspodjele bile lične odluke subjektivnog osjećaja koja država da se prvo obradi.

II Koncept *drugosti*

Razumijevanje *drugog* i *drugosti* počinje u filozofiji G. V. F. Hegela i njegovoj *Fenomenologiji duha*. Pišući o samosvijesti i kako se ona identifikuje, sama po sebi, Hegel objašnjava postojanja jedne samosvijesti nasuprot druge samosvijesti.³ Samosvijest u svojoj neposrednosti ili u postojanju njenog bića za sebe pojedinačna je, dok sve drugo, naspram nje, treba da se shvati kao nebitno, označeno oznakom negativnog.⁴ Međutim, i taj drugi predmet, koji se percipira kao nebitan, naspram samosvijesti (polazne samosvijesti), također je samosvijest, ovdje dolazi do pojave dva individuuma, jednog nasuprot drugog, oni su u sukobu, jer time potvrđuju svoje postojanje, što Hegel objašnjava odnosom gospodar-rob.⁵ Konkretniji primjeri se mogu naći u Hegelovoj *Filozofiji historije*⁶, specifično u poglavljima koja se tiču novog vijeka, formiranja država, reformacije. Ovdje bismo izdvojili primjer ličnog interesa formiranja i učvršćivanja država koje su jednom trenutku imale zajednički vanjski interesni faktor, a to je Osmansko carstvo.⁷ *Drugi* ili *konstitutivni drugi* opisuje drugo biće u svojoj različitosti od sebe, drugi je različit od *sebe*, *nas* i *istog*, kao kumulativni konstituišući faktor samosvijesti.⁸ Samo u odnosu na *Druge* možemo da odredimo nas same, naš status, položaj i simboličku poziciju. Da nije tih *Drutih* ne bismo imali predstavu o tome ko smo i šta smo, jer su oni simbolička garancija i stvarna potvrda našeg identiteta.⁹ *Drugi* je po Hegelovom razmišljanju i pisanju konstanti dio čovjekove preokupacije *Sobom*.¹⁰ Da bi egzistirao, čovjek (sobstvo), i time prisvojio svijet oko sebe, mora da negira, negacija je izvor njegove egzistencije.¹¹ Svaki individuum teži smrti drugog individuuma jednako kao što svoj život stavlja na kocku, drugi individuum ne važi za sebe ništa više nego on sam, izvan sebe mu se pokazuje suština kao drugo suštastvo, stoga treba da je poništi, ili da je posmatra kao, svoju drugobitnost, posebnu za sebe ili kao potpunu negaciju.¹² Može se shvatiti da Hegel u svojoj filozofiji objašnjava da za identifikaciju jednog potrebno je postojanje drugog. Nećemo

³ G.V.F. Hegel, *Fenomenologija duha*, Sa jubilarnog izdanaj 1921, Prevod: dr. Nikola M. Popović, Treće izdanje, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1986, 105-114.

⁴ Hegel, 114.

⁵ Hegel, *Fenomenologija duha*, Treće izdanje, Beograd, 1986, 116.

⁶ Više o ovome pogledati u: G.V.F. Hegel, *Filozofija istorije*, S nemačkog preveo: Božidar Zec, FEDON, Beograd, 2006, 467-516.

⁷ G.V.F. Hegel, *Filozofija istorije*, FEDON, Beograd, 2006, 490.

⁸ *The New Fontana Dictionary of Modern Thought*, Third Edition, 1999, 620.

⁹ Safet Bandžović, *Bošnjaci i Turska deosmanizacija Balkana i muhadžirski pokreti u XX stoljeću*, Autor, Sarajevo, 2014, 42-43.

¹⁰ Vidi detaljnije u: Hegel, *Fenomenologija duha*, Beograd, 1986.

¹¹ Hegel, *Fenomenologija duha*, Beograd, 1986, XIII

¹² Hegel, 115.

ulaziti u dublju analizu njegove teorije na polju filozofije, nego ćemo je uzeti i prenijeti na konkretne historijske procese.

Heglov filozofski konstrukt *drugog/drugosti* je u diplomatiji država i monarhija moderne našao svoje mjesto življenja. *Drugi* će postati pokretačka moć vanjske i unutrašnje politike velikih i malih država širom svijeta, posebice Evrope u kojoj je imao prvobitni odjek. Rečeno je da za identifikaciju jednog je potreban jedan *drugi*, odnos jedan naspram jedan, uopćeno ovaj odnos se može poprilično jednostavno primijetiti i pratiti.¹³ Međutim, uočava se još jedna dimenzija ovog odnosa, a to je univerzalni *drugi* ili univerzalna *drugost*¹⁴. Grupna identifikacija „nas“ određena je i unutrašnjim i spoljašnjim, upravo ta spoljašnost jeste „*drugi*“, oblikovani su njime i uvijek su isključivi¹⁵. Mislimo na pojavu da više jedinki (npr. država) tvori jedan individuum (npr. Evropa) naspram sebe ima također *drugog*, kojeg tvori više jedinki (npr. država), a čiji individuum (npr. Balkan) je ključan u identifikaciji prvopomenutog individuumu.¹⁶ Nasuprot civilizovanog svijeta našao se Balkan sa karakterističnom popratnom pojavom *balkanizacije*¹⁷. Prostor balkanskog poluotoka je kroz 19. stoljeće predstavljan kao „*evropsko drugo*“ zbog svog orijentalno-islamsko-osmanskog naslijeđa u arhitekturi, kulturi, mentalitetu ljudi itd.¹⁸ U zapadnoevropskome razumijevanju i tradiciji *Orijenta* nalazi se jedan specifična, duboka i česta slika o *Drugome*.¹⁹ Osmanski *drugi* u koceptu ideje Evrope, kao civilizatorske i kulturološke palice nad *Orijentom*²⁰ dovoljno je poslužio u kristaliziranju te ideje i koncepta iako, sam po sebi, nije bio dovoljan

¹³ Amila Kasumović, „Dvostruka drugost: Romi kao etnička manjina i marginalna grupa na prijelomu 19. i 20. stoljeća“, u *Historijski pogled na razvoj i položaj nacionalnih manjina u Sarajevu i Bosni Hercegovini*, Zbornik radova, urednik Enes S. Omerović, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2017, 20.

¹⁴ Višestoljetna historija i kontinuitet predaka osnivača, jezika, junaka, spomenika, narodnih običaja, kulture, ključni su za postojanje nacionalnog identiteta. Identiteti određuju ko smo „mi“, a ko „oni“. Proces grupne („mi“) identifikacije je neodvojivo vezan za konstrukciju „*drugog*“. Safet Bandžović, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci ratovi i muhadžirska pribježišta (1876-1923)*, Autor, Sarajevo, 2013, 75.

¹⁵ Safet Bandžović, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci*, Sarajevo, 2013, 75.

¹⁶ Amila Kasumović, „Dvostruka drugost: Romi kao etnička manjina i marginalna grupa na prijelomu 19. i 20. stoljeća“, u *Historijski pogled na razvoj i položaj nacionalnih manjina u Sarajevu i Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2017, 20.

¹⁷ Todorova Marija, *Imaginarni Balkan*, Prevele sa engleskog Dragana Starčević i Aleksandra Bajazetov-Vučen, Beograd, 1999, 15. Pored toga što je označavala usitnjavanje velikih i jakih političkih jedinica, postala je sinonim povratka barbarskom, primitivnom, zaostalom i plemenskom. Ibidem.

¹⁸ Bandžović, *Bošnjaci i Turska*, Autor, Sarajevo, 2014, 29-31. Civilizirana Evropa ga posmatra kao nekulturni divlji dio kontinenta. Opisan kao evropski divlji jugoistok u neskrivenom kolonijalnom maniru. Ibidem, 33.

¹⁹ Said V. Edvard, *Orijentalizam*, Prevela sa engleskog Drinka Gojković, Drugo izdanje, Beograd, 2008, 9-10.

²⁰ Posljednjih 30 godina se u nauci uobičajeno je postalo razmišljanje o tome kako se koncept Istoka povezuje sa oblikovanjem načina kako Zapad o sebi razmišlja. Ono što se zanemarivalo na mnogim mjestima u modernoj historiji jesu diskursi o Evropi i ne-Evrope, o istočnoj i zapadnoj pojavi, o tome ko je Evropljanin a ko ne-Evropljanin. L. R. Schumacher, *The Eastern Question as a Europe question: Viewing the ascent of 'Europe' through the lens of Ottoman decline*, „Journal of European studies“, Vol. 44(I), 2014, 65. Izraz „Balkan“ ušao je u geopolitički rječnik Evrope da zamijeni raniji „Orijent“ ili čak „Bliski istok“. Karčić Fikret, *Istočno pitanje*, „Muslimani Balkana Istočno pitanje u XX vijeku“, CNS Sarajevo, Sarajevo, 2014, 16.

za izgradnju evropskog identiteta.²¹ Za zapadnjake Osmansko carstvo 19. stoljeća bilo oličenje zaostalosti i nazatka, a što je bilo prouzrokovano Islamom, kao državnom religijom.²² Po Edvardu Saidu *Orijent*²³ je u percepciji zapadnog svijeta označavao Arape i Islam, te kao iste kroz hiljadu godina posmatrao kao jednu cjelinu (Orijent), dok su drugi dijelovi Istoka (Indija, Kina, Srednji istok) ostajali većinom van te percepcije.²⁴ Podjela na Istok i Zapad pojavila se kod evropskih filozofa već u 18. stoljeću, kada je sve očitija postajala dihotomija ove dvije sfere, kako zbog razlike u ekonomskom razvoju, tako i zbog koncepta vremenskog razvoja koji se kretao od jednostavnog ka složenome, od zastolag ka razvijenom, od primitivnog ka konstitutivnom.²⁵ Balkan je posmatran kao misteriozni subkontinent na kontinentu Evropa.²⁶ Ime Balkan ne postoji stoljećima, kako to piše Mazower, najviše se odnosilo na geografski prostor, planinski lanac, kasnije će se transcendentirati, idalje uključujući geografsku odrednicu, u pojam koji se odnosi i na kulturu, tradiciju, ekonomsku razvijenost, međuetničku i međureligijsku snošljivost i nesnošljivost itd.²⁷ Orijent i orijentalizam su do te mjere bili interesantni, primamljivi i opće prisutni da su se razvila društva, istraživačke „paradigme“, kao i za ostale prirodne i društvene nauke u 19. stoljeću.²⁸ Za razliku od konkretnog Balkana, *Orijent* je pružao mogućnost bjekstva od civilizacije, mjesto tajnovitosti, egzotičnosti, hedonizma, imaginarno carstvo, puno bajki, jedna dobra suprotnost prozaičnom i profanom Zapadu.²⁹ Todorova objašnjava balkanizam, za razliku od

²¹ Bandžović, *Bošnjaci i Turska*, , 42.

²² Božidar Jezernik, *Divlja Evropa Balkan u očima putnika sa Zapada*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2007., 39.-44. Negacija ljudskosti „drugog“ i proglašavanje neprijatelja nečovjekom, njegova dehumanizacija, u većini slučajeva s visokom sigurnošću vodi ka nasilju visokog intenziteta i ekstremnoj nehumanosti. Tu se svakako ubrajaju pored rasnih, nacionalnih, religijskih percepcija i opće netolerancije, i retorika opravdavanja, poricanja i racionalizacije. Iskorištenih u svrsi vještog izbjegavanja etiketiranja netolerantnosti i govora o „drugom“. Safet Bandžović, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci*, Sarajevo, 2013, 75-76.

²³ Pojam *Orijent* predstavlja miks različitih geografskih, kulturnih i ideoloških mapa i percepcija, granice ovog pojma kao „drugog“, za razliku od geografskih, ostale su poprilično nepromijenjene. Bandžović Safet, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci ratovi i muhadžirski pribježišta (1876-1923)*, Autor, Sarajevo, 2013, 22

²⁴ Said Edvard, *Orijentalizam*, Beograd, 2008, 29-30 Kasnije je pojam Saracen (Arap) zamijenjen pojmom Turčin, kao nominacijske identifikacije muslimana unutar kršćanske zajednice Evrope, zahuktana je ponovno borba između Isusovih vojnika i neprijatelja križa. Bandžović Safet, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci ratovi i muhadžirska pribježišta (1876-1923)*, Autor, Sarajevo, 28.

²⁵ Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd, 1999, 29-30 Benjamin Braude i Bernard Lewis, *Kršćani i Jevreji u Osmanskoj carevini funkcioniranje jednog pluralnog društva*, Centar za napredne studije, Sarajevo, 2009, 8-9.

²⁶ Safet Bandžović, *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana muhadžirski pokreti i pribježišta „sultanovih musafira“ (1683-1875)*, Autor, Sarajevo, 2013, 10. Tokom osmanskog vremena jugoistočni dio Evrope dobio je novo ime, Balkan, dok su osmanski elementi bili uglavnom vodeći u kreiranju aktuelnih stereotipa. Tako da ne bi bilo teško doći do zaključka da je Balkan osmansko naslijeđe. Todorova, *Imaginarni Balkan*, 31.

²⁷ Mazower Mark, *Balkan kratka povijest*, Preveo Krešimir Krmić, Srednja Evropa, Zagreb, 2003, 5-19.

²⁸ Said, *Orijentalizam*, Beograd, 2008, 61.

²⁹ Todorova, *Imaginarni Balkan*, 32. Među engleskom gospodom, posebice u drugoj polovini 19. stoljeća, pojavilo opće prihvatanje načina i oblačenja po uzoru na istočnjake. Lord Dizraeli je hvalio način života po uzoru na hedonizam i odmjerenost turskih paša koji mu je omogućavao da puši duhan dok odmara. Konzumiranje duhana je povezivano sa Turskom, Perzijom i Sjevernom Afrikom, gdje se duhan konzumirao u dokolici. Ibidem 32-33. Švab objašnjava pojam orijentalnog kao amaterski ili profesionalni entuzijazam za sve

orijentalizma koji predstavlja diskurs o imputiranoj opoziciji, kao diskurs o imputiranoj dvosmislenosti, jer po svemu što se može uzeti šablonski, da se objasni, prostor Balkana³⁰ odudara i daje nove suprotnosti.³¹ Balkan je označavao višeslojno poimanje *drugog* za Evropljane, uprkos pomjeranju državnih granica i njihovom mijenjanju pojam *Balkana* je ostajao statičan, misao o ideji Evrope zasnivala se ili se trebala zasnovati na neevropi, društvima i područjima koja nisu civilizirana, koja su zaostala i izvan njenih (evropskih) granica.³²

*Kad Engleza pošalju u Balkansko poslanstvo, on jedva čeka da ga napusti zarad makog drugog mjesta u Evropi u kojem vlada neka njemu bliskija duhovna klima...Za Rusa je, s druge strane, služba na Balkanu od velikog značaja; atmosfera poluorijentalnog zavjereništva, koja je za Engleza neukusna...*³³ Opća percepcija Orijenta, konkretno u ovom slučaju u engleskom diskursu, ima dva istaknuta stanovišta u 19. stoljeću. Od gnušajućeg i odbojnog ka hedonizirajućem i ekstravangatnom. *Nekoliko krvavih glava s dugačkim perčinama koji se njišu na vjetru, trofeji iz nedavnog pohoda na susjedne Turke – taj grozni odvrtani prizor bio je prva stvar koja je dočekivala putnike prilikom njihovog dolaska u rezidenciju svećenika-kneza - Izvještaj ser Osten Lejarda iz 1839. godine.*³⁴

Internacionalna i lokalna/domaća politika i politički procesi prepoznaju i upoznavaju koncept *drugog* i *drugosti*, kao takve ih percipira i koristi za ostvarivanje određenih ciljeva. Na jednom širem prostoru, za lakše objašnjavanje uzimamo Evropu i Balkan, *drugi* je uvučen

što je azijsko, a što je na čudesan način bilo sinonimno egzitičnom, misterijoznom, dubokom, iskonskom, to je poznija, istočnija transpozicija sličnog entuzijazma za grčku i latinsku antiku, kakav je u Evropi vladao u vrijeme visoke renesanse. Said, *Orijentalizam*, 72.

³⁰ Eli Skopetea je u okviru Saidovog orijentalizma proučavala Balkan s kraja Osmanske vladavine te tvrdi da zapadnjačka tradicija ne poznaje razliku islamskog i kršćanskog Istoka, zbog odsustva kršćanskog monopola Balkan je doživljavao kao „*zapad istoka*“. Ovime je, kako Todorova piše, inkorporirala dvosmislen stav o Balkanu zasnovan na vjerskom i klasnom. Vjerska *drugost* se ogleda u nedvosmislenom stavu prema islamu. Dok je prema državnom uređenju Osmanskog carstva postojao dvosmislen stav podrazumijevanja klasne solidarnosti sa osmanskim vladarima muslimanima. Todorova, *Imaginarni Balkan*, 41.

³¹ Todorova, 39-30 „*Bugari i Grci, Srbi i Albanci, Osmanlije, španski Jevreji i Rumuni žive jedni pored drugih. Ukratko, Balkansko polusotrvno, je zemlja protivrječnosti. Sve je upravo suprotno od onog što bi bilo razumno očekivati.*“ Zapisao je Wilijem Miler na dnu jednog paragrafa. Ibidem, 40.

³² Bandžović Safet, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci ratovi i pribježišta (1876-1923)*, Autor, Sarajevo, 2013, 25; Edin Radušić, „Berlin prije St. Germaina: (Prva) Normativna zaštita građanskih prava muslimana na Balkanu prema Berlinskom ugovoru 1878“, u *Muslimani Jugoslavije nakon Velikog rata: odjeci Mirovnog ugovora iz Saint-Germaina 1919*, urednik Fikret Karčić, prijevod Elmina Musinović, Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka, Sarajevo, 2020, 69.

³³ Todorova, *Imaginarni Balkan*, 37. „Jako su na mučili psi“, pisao je kapetan Best 1842. „Nikakvo čudo da drže tako oštre kada stanovnici podliježu takvom postupanju“. „Prvi čin grčkog biskupa“ pisao je lokalni promatrač „pošto je došao na položaj jeste pljačka“. Mazower, *Balkan*, 44.

³⁴ Jezernik, *Divlja Evropa Balkan*, 135. Turčin je predstavljan barbarom, Jezernik smatra da je tursko barbarstvo bilo više konstrukt kako bi se barbarizam balkanskih naroda umanjio, a ti isti narodi pokazali više evropskim Ibidem,

u humanizatorsku³⁵, civilizatorsku, ekonomsku, društvenu borbu za neki veći, svetiji, duhovno zadovoljavajući cilj državotvorne, strane ili invazorne politike.³⁶ Nacionalizam, formiranje nacije i nacionalna identifikacija potpadaju pod ovaj vid politike i političkih ideja, koje eksploatiraju koncept drugog i drugosti. Kontekst u kojem se objašnjavanje, problematiziranje i izučavanje nacionalizma kreće su dva teoretski dominantna pravca, od vrha kad dnu i od dna ka vrhu, prirodno i vještački. Nacionalizam tvrdi da politička i nacionalna jedinica moraju biti istovijetne, nacionalistički osjećaj³⁷ proizilazi iz gnjeva kršenjem ili zadovoljstvom ispunjavanja nacionalističkih načela.³⁸ *Nacion*, kao termin, pojam, odnosio se uglavnom, prije 1884. godine, na skup stanovnika određene provincije, zemlje, dok se kasnije percipira kao država ili političko tijelo koje priznaje vrhovni centar vlasti.³⁹ Ukoliko pripadnici vladajuće klase političke jedinice pripadaju jednoj naciji, a podanici iste te političke jedinice pripadaju drugoj naciji, nacionalisti to vide kao narušavanje političkih pravilnosti.⁴⁰ Kao jedna od determinanti nacije se navodi jezik, Hobsbawm ističe problem koji se javlja, konkretno, za njemački jezik. Njemci su rašireni po srednjoj i istočnoj Evropi, jezik, kako smo prethodno rekli, im je išao u prilog, međutim, problem se javlja zbog neizbježnosti uključivanja askenaških Jevreja u njemačku naciju, jer je *jidiš* dijalekt njemačkog jezika iz srednjeg vijeka.⁴¹ Da bi teritorijalna politička jedinica postala etnički homogena, ako je prethodno nacija nije ni postojala ili pak živjela u međusobno izmješanom kompaktnom teritorijom, može postići cilj homogeniziranja ukoliko ukoliko ubija, protjeruje i asimilira svoje sunarodnjake.⁴² Latinski jezik je bio integrirajući sveti jezik Evrope kroz srednjovjekovno i ranonovovijekovno doba, postupnim propadanjem latinskog jezika i sve

³⁵ Zainteresiranost i briga zapadnih država za hrišćane i njihov opći položaj u Osmanskom carstvu bila je kroz duži vremenski period izražena, dok je za, na drugoj strani, balkanske muslimane bila vrlo malo izražena. Bandžović, *Tokovi deosmanizacije i Bošnjaci*, 102.

³⁶ Radušić, „Berlin prije St. Germaina“, 70-73

³⁷ Politička učinkovitost nacionalnog osjećaja moguće bi bila umanjena kada bi nacionalisti imali jednak istančan osjećaj senzibilizma za nanese nepravde od strane vlastite nacije drugoj, kao što ima za one počinjene protiv nje. Gellner, 22.

³⁸ Ernest Gellner, *Nacije i nacionalizam*, Politička kultura, Zagreb, 1998, 21. S kraja XVIII stoljeća, u vremenu kad je prosvjetiteljstvo i racionalistički sekularizam proizvelo svojevršno mračnjaštvo, kako to Andersson smatra, nacionalizam nije samo nadomjestio religiju, zbog potrebe objašnjavanja sudbine, da ona dobije svjetovni smisao. Nastao je usljed različitih kulturoloških procesa koji su mu prethodili iz kojih i protiv kojih je nastao. Andersson Benedict, *Nacija zamišljena zajednica*, Prevele Nata Čengić i Nataša Pavlović, Plato, Beograd, 1998, 22

³⁹ Hobsbawm Eric J., *Nacije i nacionalizam, program, mit, stvarnost*, Novi liber, Zagreb, 1993, 19. Termin nacija, u svome modernom i osnovnome političkom smislu relativno je mlad, što je analizom pokazao Hobsbawm. Ibidem, 22.

⁴⁰ Gellner, *Nacije i nacionalizam*, 21.

⁴¹ Hobsbawm, *Nacije i nacionalizam*, 26-27. Kao i u religiji, za primjer uzimimo Islam, jezik postaje faktor koji čini jednu zajednicu, koja u međusobnoj komunikaciji nužno ne mora da se sporazumijeva, ali razumije ideograme, jer je sveto pismo, Kur'an, postojalo samo na klasičnom arapskom jeziku, razumijevali su znakove, ne zvukove. Andersson, *Nacija zamišljena zajednica*, 23.

⁴² Gellner, *Nacije i nacionalizam*, 22

većom upotrebom vernakulara⁴³ započeo je širi proces cjepkanja, pluraliziranja i teritorijaliziranja starih zajednica integriranih svetim jezicima.⁴⁴ Sve je očiglednije bilo da se sve države neće podudarati sa nacijama, a ni u obratno u 19. stoljeću, kako je J. S. Mill dao primdjebu da stvaranje države⁴⁵ mora biti izvedivo, i želja same nacionalnosti.⁴⁶ Poput kulturno homogenog stanovništva koje uopće nema državu koju bi zvalo svojom duboko je oštećeno, prisiljeno je živjeti u državi ili državama kojim vlada druga i strana kultura.⁴⁷

Nacionalno tiskani jezik je, konkretno u Evropi 19. i početka 20. stoljeća, bio značajan za nacionalnu politiku i ideologiju.⁴⁸ Priklonimo li se Anderssonovoj teoriji, da je nacija zamišljena zajednica, onda je jednostavnije shvatiti zašto se nacionalizmi rađaju među buržuazijom, tačnije klasom koja je prva stupila u zamišljenu zajednicu upravo putem jezika.⁴⁹ Leksikografska revolucija je doprinijela shvatanju jezika, pojedinog vernakulara određene grupe, kao privatno vlasništvo grupe i traženje ravnopravnosti među bratstvom. Austro-Ugarska monarhija se našla pred dilemom početkom 80-tih godina 19. stoljeća, kada je Josip II kao službeni državni jezik uveo njemački i time izgurao latinski, što je bilo u ozračju unifikacije i univerzalizma monarhije, a ne nasilne germanizacije.⁵⁰ Hobsbawm postavlja pitanje, objašnjavajući šta to predstavljaju jezik i etnička pripadnost, tj. naciju, nije li jezik sušta bit razlikovanja jednog naroda od drugog, „nas“ od „njih“, pravih ljudskih bića od barbara.⁵¹ Prijelaz u industrijsko doba je označio i prelazak u doba nacionalizma, smatra

⁴³ Širenju vernakulara još u ranonovovjekovnom vremenu pridonio je tiskarski/štamarski kapitalizam (sve masovnija proizvodnja i distribucija štampanih knjiga), promjena karaktera latinskog jezika (Andersson ovo smatra najmanje bitnim), utjecaj reformacije te sporo i geografski neujednačeno širenje pojedinih vernakulara u službi instrumenata administrativne centralizacije. Andersson, *Nacija zamišljena zajednica*, 45-47.

⁴⁴ Andersson, *Nacija zamišljena zajednica*, 28. *Kleinstaaterei* ili sistem *mini država* je bila od prijekora kod nacionalista, njemački su nacionalisti bili upravo protiv toga. Balkanizacija je označavala podjelu teritorija koji su bili dio Osmanskog carstva na brojne nezavisne države, i danas ima negativnu konotaciju. Hobsbawm, 36-37.

⁴⁵ Nemaju sva društva državu, kaže Gellner, shodno tome se problem nacionalizma ne pojavljuje u takvim društvima. Jer se bez prisustva/postojanja države ne mogu izmjeriti njene granice ili razmotriti da li se onu uklapaju u granice nacije. Gellner, 24.

⁴⁶ Hobsbawm, 29.

⁴⁷ Gellner, 154. Primjer Italije, pirlikom njenog ujedinjavanja, *Risorgimenta*, odvijalo se među kulturno homogenim stanovništvom koje je živjelo u više država, koji se nisu osjećali Talijanima. Kako je rekao M. D'Azeglio „*Stvorili smo Italiju, sad moramo stvoriti Talijane*“. Hobsbawm, 50.

⁴⁸ Andersson, 69. Univerziteti, školstvo i obrazovanje, formiranje rječnika i gramatika, sve šira pojava i razvoj lingvistike, izjednačavanje starih svetih jezika sa vernakularima (duhovni i svjetovni jezik postaju ravnopravni) osnažuje nacionalno osjećanje i pomaže širenju i narastanju nacionalizma u Evropi 19. stoljeća. Andersson, 70-76.

⁴⁹ Andersson, 77. Podudarnost jezika države sa jezikom stanovništva je bila od izuzetne koristi kraljevstvima poput Britanije i Francuske, dok je u Austro-Ugarskoj, višejezičnoj, velikoj i sve pismenijoj monarhiji dao određene prednosti onima koji se već služili tiskanim jezikom istovremeno predstavljajući opasnost ostalima. Andersson, 78-79.

⁵⁰ Andersson, 84. Službeni nacionalizmi se javljaju polovinom 19. stoljeća, uvjetovani pojavom pučkih jezičkih nacionalizama kao odogovor na prijetnju od izopćenja iz pučkih zajednica ili marginalizacije. Andersson, 105-106.

⁵¹ Hobsbawm, 57. Protivljenje razjarenog plemstva Mađara pokušaju cara Josipa II da tokom 80-tih godina 18. stoljeća uvede njemački jezik kao jedini službeni imperijalni jezik. Braneći latinski jezik, koji su koristili

Gellner, period koji je bio ispunjen nasiljem i sukobima.⁵² Što nam govori koliko je nasilje sastavni dio novih političkih sistema i ideologija, posebice nacionalizma. Postoji poveznica između imperijalizma, nacionalizma, kolonijalizacije i dekolonijalizacije, evropske metropole (države osvajačice) su stvarale svoje kolonije (kreole)⁵³, imperije su nastajale, nekad skoro neprimjetno, pomoću trgovačke i industrijski dominantne orijentacije, tačnije pukom ekonomskom potrebom.⁵⁴ Imperijalizam 18. i 19. stoljeća u uskoj je vezi sa državnim nacionalizmom, iako se odnosi na dvije različite političke ideje i politike uopće, Andersson prikazuje procese rusizacije, anglicizacije koji su proizveli *unutarnacionalnog drugog*.⁵⁵ Drugi unutar iste nacije, koja je prethodno uspostavljena ili zamišljena zavisno od teorije nacionalizma kojoj se priklonimo, Hobsbawm pronalazi i kod neknjiževnih vernakulara, onih grupa koje su izoliranije (fizički) od ostalih.⁵⁶

Etnička pripadnost jednako predstavlja jedan od faktora koji identifikuju, označavaju, zaokružuju zajednicu najviše na osnovu kulturuloške bliskosti, „srodstvo“ i „krv“ su značajne za određivanje zajednice i isključivanje stranaca.⁵⁷ Etnička pripadnost i nije irelevantna za nacionalizme zbog postojanja razlika u fizičkom izgledu, čime se dodatno pojačavalo razdvajanje „nas“ i „njih“ (*drugih i drugačijih*) uz naravno diferenciranje nacionalnih razlika.⁵⁸ Inteligencija je bitna za razvoj nacionalizma i kreiranja zamišljene zajednice kroz

pripadnici plemstva, uvodio se i mađarski jezik, jer se mađarska administracija činila jedinom mogućom alternativom njemačkoj administraciji. Andersson, 99.

⁵² Gellner, 63.

⁵³ Benedict Andersson je ovu tematiku u jednom poglavlju razradio i pojasnio, pojavu nacionalnog osjećanja i nacija u kolonijama koje su jezički, pa i etnički (manje više) bile identične metropolama. Vidi više u Andersson, Nacija zamišljena nacija, 53-68. Vidjeti isto Andersson, 108-109

⁵⁴ Gellner, 62-63. Engelski je imperijalizam stvarao je i unutar napola postojeće engelske nacije, *druge*. Iako je i ovdje determinata/faktor jezik kao i anglicizacija (kulturološki faktor) u kolonijama. Tako anglicizirani Australac nije mogao da, bez obzira na svoj društveni položaj, bude guverner u Canberri. Guvernersko mjesto je ostajalo rezervisano samo za „engleske Engleze“. Andersson, 91-92

⁵⁵ Andersson, 87-94

⁵⁶ Hobsbawm, 58. Maternji jezik, kojeg pojedinac nauči od svoje nepismene majke i koristi ga za lokalnu komunikaciju, piše Hobsbawm, nikako ne može niti jeste postao nacionalni jezik zbog lokalne upotrebe. Ibidem, 59.

⁵⁷ Hobsbawm, 69-70. Ukoliko se etnicitet upotrijebi kao glavna odrednica mita druge etničke skupine se isključuju i protiv njih vrši mobilizacija. Teritorija kao mit, u formiranju nacije, povlači za sobom mobilizaciju protiv *drugih*, koji su preoteli i nastanili teritoriju na kojoj je nacija doživjela svoj veličanstveni vrhunac. Bandžović Safet, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci ratovi i muhadžirska pribježišta (1876-1923)*, Autor, Sarajevo, 2013, 40;

⁵⁸ Hobsbawm, 72. Razlikovanje po etničkoj osnovi Hobsbawm objašnjava kroz tri stvari koje su nužne za poznavanje etničke diferencijacije. Među prvim spada očita razlika u fizičkom izgledu grupa, diferenciranje po horizontalnoj ili vertikalnoj liniji i prije nacionalizama služilo je, po autoru, više za socijalno-ekonomsko razlikovanje klasa nego li cjelokupnih zajednica. Drugi po redu jeste fizička etnička pripadnost, popraćena stereotipnim predodžbama i percepcijama, u širem kontekstu zaokruživala je grupu nasuprot druge. Ostajući fizički raznoliki, čega je grupa svjesna, ali perceptivni identični fizički za drugu grupu. Treće jeste njena negativnost, kao i prethodna spomenuta stvar, koja je irelevantna za protonacionalizam osim u slučaju da se poveže sa nekom postojećom državnom tradicijom. Ibidem, 72-73.

njenu pismenost i dvojezičnost.⁵⁹ Iako u ovom dijelu o inteligenciji Andersson piše u kontekstu kolonijalnih/kreolskih nacionalizama, za primjer balkanskih nacionalizama se teza, o bitnosti inteligencije za razvoj nacionalizma, može jednako primijeniti i poslužiti za razumijevanje tog procesa. Balkanski nacionalizmi njegovog zapadnog dijela su prisno vezani za religiju kao diferencirajući faktor u razlikovanju „nas“ i „njih“.⁶⁰ Religija je drevni i isproban metod formiranja zajednica i bratstava među ljudima koji i nemaju mnogo toga zajedničkog, istovremeno je i dvosjekli mač jer uzurpira monopol modernog nacionalizma da posjeduje kontrolu nad jednom zajednicom, a zacjementirana je u osnovi protonacionalizma.⁶¹ Sistematska diferencijacija u svom punom opsegu između pripadnika tri velike religijske zajednice na južnoslavenskom etničkom prostoru podudara se sa periodom trijumfa nacionalizma i stvaranja moderne države u Evropi, uvođenje sredstava masovne komunikacije olakšava promoviranje, afirmiranje i primjenu nacionalnih sadržaja, odnosno, suprotstavljanje sadržaja različitih religijskih zajednica, suprotstavljanje potčinjavanju nametnutim definicijama okolnog svijeta i sistemu odrednica, prema kojima se članovi jedne zajednice prepoznaju i određuju, odnosno distanciraju, prema *drugom* i *drugima*.⁶²

Lik muslimanskog osvajača kojeg su, u datom momentu, utjelovljavali lokalni muslimani. Osmanski administrativni aparat kojeg treba protjerati i lokalno muslimansko stanovništvo su neprijatelj, od njih treba očistiti državu, oni utjelovljuju u konkretnom smislu drugog za svoje susjede druge konfesije.⁶³ Vjerska netrepeljivost je, kako Aleksov piše, sastavni dio življenja balkanskih naroda, još od 16. stoljeća se može pratiti, njome su bili zaintrigirani i strani putnici predstavljajući je akutnim problemom, njima nepojmljivom.⁶⁴

Raširene su bile predodžbe da se balkanski hrišćanski seljak našao u novom mračnom dobu dolaskom Osmanskog carstva, međutim imao je postepenu uzlaznu napredujuću putanju. Njegova sloboda kretanja, kao i lišenje stare feudalne klase novim sistemom, koju je

⁵⁹ Andersson, 111.

⁶⁰ Veze između religije i nacionalne svijesti mogu biti veoma bliske ... Ustvari, taj odnos kao da postaje bliskiji kada se nacionalizam pretvori u masovnu silu nego dok je u fazi manjinske ideologije i pokreta aktivista. Hobsbawm, 74. Osnova balkanskih nacionalizama je bila religijska razlika, balkanska nacija shvatana je u osnovi kao religijska zajednica, a tek nakon toga kao svjetovna, etno-lingvistička zajednica uprkos formalnom priznavanju ovog drugog koncepta. Pitanje slobode u novim nacionalnim državama postajalo je pitanje slobode od *drugoga*, a ne za onog ko živi u toj državi. Bandžović Safet, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci ratovi i muhadžirski pribježišta (1876-1923)*, Autor, Sarajevo, 2013, 42.

⁶¹ Hobsbawm, 73-74. Moguće da je u kontekstu religijske zajednice i Ilija Garašanin smatrao da jedna od dvije neminovne sudbine Turskog (Osmanskog) carstva jeste njegova ponovna izgradnja od hrišćanskog stanovništva. Garašanin Ilija, *Načertanije, Program spoljašnje i nacionalne politike Srbije na koncu 1844. godine* (preuzeto iz D. Stranjaković, Kako je postalo Garašaninovo „Načertanije“, Spomenik SKA, XCI, Beograd, 1939, 76-102), 2.

⁶² Aleksov, *Poturica gori od Turčina*, 24

⁶³ Bandžović Safet, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci*, Autor, Sarajevo, 2013, 43.

⁶⁴ Bojan Alkesov, *Poturica gori od Turčina*, 23.

uživao od dolaska Osmanskog carstva, u 19. stoljeću će ga odvesti u pravcu formiranja „seljačkih demokratija“ (nezavisnih nacionalnih država) lišenih aristokratije.⁶⁵ Usljed pojave kapitalizma, modernizacije već postojećeg društveno-ekonomskog sistema, pojavljuje se, na Balkanu, nacionalizam seljaštva, kažemo ovo jer je bilo masovno uključeno u njega, koje nije nužno težilo naciji ili nacionalnoj državi koliko pravu na zemlju i poštenijim porezima.⁶⁶ Balkanske nacionalne države su kroz 19. i početak 20. stoljeća iskazale u punosti razmjernost nasilja spram onih koji nisu mogli stati u model formiranja uskonacionalnih država.⁶⁷ Što je postalo plodom milenarizma, otklonom i odbojnošću spram druge kulture, kreiranjem mitova, specifičnom i organskom jedinstvu nacije kroz povijest, kreiranjem raznih laži koje su služile u percepciji *drugog*.⁶⁸ Balkanska pojedinačna država (nacionalna) imala je problem demografije. To se odnosi na većinsku muslimansku populaciju Balkana (51%), što je dovodilo do pitanja vladanja, muslimanska većina ugrožavala je valdajuću manjinu. Stoga se kao rješenja nametnuli progoni i iseljenje muslimanskog stanovništva.⁶⁹ Balkanski seljak, kasniji nosioc nacionalne i etničke borbe, poznavao je samo religijski identitet, tačnije, da je on hrišćanin, dok mu je nomenklatura Srbin, Grk, Bugarin, Turčin, iako poznata, ravnodušno prihvatana.⁷⁰ Na muslimansko stanovništvo centralnog djela Balkana gleda se kao na

⁶⁵ Mazower, *Balkan kratka povijest*, Zagreb, 2003, 35-36 Andersson navodi Nairnovu teoriju pojave nacionalizma u kojoj se kaže da „U najtipičnijim slučajevima vodstvo, sastavljeno od nesmirenih pripadnika srednje klase i intelektualaca, pokušavao je prodrijeti niže klase i usmjeriti njihovu energiju prema podršci novim državama“. Andersson, *Nacija zamišljena nacija*, 53. Hrišćanski se narodi bune, ponovno se okupljaju oko crkava. Nacionalnu nezavisnost za ove narode predstavlja i religijska sloboda, kako piše Ekmečić. *Religijski identitet igra značajnu ulogu za balkanske narode u prvoj polovini 19. stoljeća*. Ekmečić, *Dugo kretanje između klanja i oranja*, 126.

⁶⁶ Mazower, *Balkan*, 46-47 Politička nezavisnost je seljacima išla na ruku jer je osiguravala srazmjernost mir i vlasništvo, ona nije prekinula pritisak stanovništva na zemljište i razbojništvo, što će opstajati kao takvo desetljećima kroz 19. stoljeće, najviše na sramotu vođa novih država. *Ibidem*, 47.

⁶⁷ Pojava netrepeljivosti i isključivosti dolazi procesima formiranja nacija (njemački model) i država (francuski model) na Balkanu i dodatno pojačava sukobe hrišćana i muslimana. Prvi su ponešeni duhom evropeizacije i modernizacije, odnosno, deosmanizacijom prostora Balkana. Bandžović, *Bošnjaci i Turska*, 35-36.

⁶⁸ Bandžović, *Bošnjaci i Turska*, 47-50. Prevjernici i konstrukt prisilne islamizacije učvrstili su se u srpskoj književnosti, narativima, nauci i historiografiji i tek čeka da se konačno dekonstruira. *Ibidem*, 53. Južnoslovenski „religiozni“ nacionalizam, kako ga definiše Ekmečić, odlikuje izraženi iracionalizam, koji svakodnevno pothranjuje večne i nepremostive razlike međusobno izmešanih narodnosnih zajednica, mitologizacija istorijske svesti i robovanje istorijske nauke toj mitologizaciji, provincijalizam kulture, milenijumski i ekstremistički pristup politici, kao i izražena verska netolerancija kao podloga vojnog i političkog okupljanja u časovima velikih istorijskih kriza. Bojan Aleksov, „*Poturica gori od turčina: Srpski istoričari o verskim preobraćenjima*“, *Forum Bosnae* 35:022-047. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=114100> 25.

⁶⁹ Bandžović, *Tokovi deosmanizacije i Bošnjaci*, 108.

⁷⁰ Mazower, 57-58. Južnoslovenski prostor življenja je dobar primjer ekskluzivističkog prihvatanja konfesionalne/religijske identifikacije kao osnovne linije razdvajanja „nas“ i „njih“. Interkonfesionalno bosanstvo/bošnjaštvo fra Antuna Kneževića nastalo 60-tih godina 19. stoljeća nije moglo da prebrodi bosanski konfesionalizam na pučkom niti političkom nivou. Franjo Rački je u svojim spisima i tekstovima ostao poprilično neodređen po pitanju ideje jugoslavenstva, kako Džaja smatra, da li u smislu jedne nacije ili jedne države. Srećko M. Džaja, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine predemancipacijsko razdoblje 1463-1804,2*. Popravljen i dopunjen izdanje, autorizirao i dopunio autor, s njemačkog preveo Ladislav Z. Fižić, ZIRAL, Mostar, 1999, 13-14.

istočnjake sa karakterističnim osobinama kao što su lijenost, iskvarenost, autoritarnost, prevrtljivost, izopačenost i sl. Karakteristično za orijentalizam, diskurs koji je imao za cilj opravdati osvajanja i potčinjavanja naroda muslimanskoga Orijenta u vrijeme aktuelnosti “*Istočnog pitanja*”.⁷¹ Čak se i hrišćanski seljak 19. stoljeća, koji se ostajao na prostoru Osmanskog carstva da živi i proizvodi, bio smatran gorim nego i sam Turčin, kakvim su ga često nazivali lokalni razbojnici na čijoj su se meti, pored muslimana, pronalazili i hrišćanski seljaci.⁷² Ove pojave je u srpskoj historiografiji odlično prepoznao i objasnio Bojan Aleksov.⁷³ Analizirajući nekoliko autora, historičara, književnika i drugih naučnika, pokazuje koliko je kompleksna kreirana slika o vjerskim preobraćenicima. Posmatranih kao strano i divlje tijelo (*drugi*) koje ima i gnusnije i agresivnije ponašanje od *Turčina*, dakle u narativima srpskih književnih i lirskih djela 19. stoljeća *Poturica* je opisivana lošije i negativnije od *Turčina*.⁷⁴ Konkretno u Garašaninovom „*Načertaniju*“ se Tursko carstvo, kako on naziva Osmansko carstvo/državu, pojavilo kao kamen spoticanja stvaranju velikog srpsko-slavenskog carstva na ruševinama Istočnog rimskog carstva.⁷⁵ Od početka 19. pa sve do zasjedanja Velikih evropskih sila na Berlinskom kongresu 1878. godine sve balkanske nacije će proći trnovit i nasiljem popločan put ka kreiranju vlastitog identiteta i nezavisnih država/ica.⁷⁶ Bandžović ovaj put opisuje kao *agresivni nacionalni romantizam koji je podsticao na bune, ratove, ustanke, ljudsku i statističku deratizaciju*.⁷⁷ Razumijevanje koncepta drugog i drugosti u ekonomskom, sociološkom, društvenom, kulturološkom, tradicijskom, historijskom, etničkom kontekstu bitno je za razumijevanje procesa formiranja nacija i nacionalnih država na prostoru Balkana.

⁷¹ Karčić, *Istočno pitanje*, 19. Svrha Istočnog pitanja bila je dezintegracija multietničkog Osmanskog carstva, čija civilizacijska dostignuća u sferi vjerske tolerantnosti, ljudskih prava i multikulturalizma. Naravno da su ovi pojmovi imali sasvim drugačija značenja i interpretacije kroz historijske epohe i civilizacijsko-kulturološke krugove. Safet Bandžović, „Tokovi deosmanizacije i Bošnjaci: iskušenja i ratovi (1912-1918)“, Zbornik radova *Bošnjaci u Osmanskom carstvu (XV – XX stoljeće)*, Udruženje „Mladi muslimani“, Sarajevo, 2014

⁷² Mazower, *Balkan*, 40.

⁷³ Bojan Aleksov, „*Poturica gori od turčina: Srpski istoričari o vjerskim preobraćenjima*“, Forum Bosnae 35:022-047. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=114100>

⁷⁴ Aleksov, *Poturica gori od turčina*, 26-35.

⁷⁵ Garašanin Ilija, *Načertanije*, 15.

⁷⁶ Ulazak Srbije i Crne Gore u rat je podstaklo moral ustanika i pojačalo ih u njihovoj borbi, sad kako je Srbija u ratu, granice Bosne prema Srbiji su bile ugrožene dok su odbrambene snage bile razvučene tanko. Na prijedlog Porte je trebalo poslati pojačanje u Novi Pazar, Kuršumliju, Vučitrn i Istočnu Bosnu. Škapur Hasan, *Odnos Osmanskih vlasti prema Bosanskom ustanku (1875-1878)*, Centar za osmanističke studije, Sarajevo, 2017, 191. Jedno od glavnih obilježja procesa nastanka balkanskih nacionalnih država bilo je definiranje nacije religijskim kriterijem i shvatanje države kao političkog oruđa u rukama tako definirane nacije. Karčić, *Istočno pitanje*, Sarajevo, 17.

⁷⁷ Safet Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Srbije i Crne Gore tokom XIX stoljeća*, Sarajevo, 1998, 5.

Međunarodno pravni koncept drugog se izražava većinski u terminu *manjina* ukoliko se radi o državi jedne većinske nacije, u savremenom dobu se uz termin *manjina* koristi i termin *ostali*. Jasno isticanje prisustva drugih nacija unutar jedne države može se interpretirati na više načina koji mogu biti diametralno suprotni jedan drugom. Rat 1875-1878. Između Osmanskog carstva sa jedne strane i Rusije, Srbije, Crne Gore i bugarskih ustanika sa druge strane promijenio je diplomatsku aktivnost Velikih evropskih sila. Ponajviše iz razloga što se kao izgovor za intervenciju i jače političko djelovanje iskoristio nezavidan položaj hrišćanskog stanovništva.⁷⁸ Prvi međunarodni mirovni ugovor koji se u manjem omjeru bavio pitanjem i pravima drugih je San Stefanski mirovni ugovor potpisan u martu 1878. godine.⁷⁹ Treba istaći da su Srbija i Bugarska jedine u ugovornim članovima sadržavale članove vezane za muslimansko stanovništvo, za razliku od Crne Gore, Rumunije i Bosne i Hercegovine tek se u kasnijim članovima spominju veća prava za ruske hodočasnike i sveštenike koji su boravili u Osmanskom carstvu.⁸⁰ San Stefanski ugovor je morao na reviziju jer su njime izigrane saveznice Rusije i njihovi tajni dogovori kao i ugrožen prestiž Velike Britanije. Berlinski kongres je kao ugovor za nekoliko stepenica iznad San Stefanskog po pitanju njegove civilizatorske uloge.⁸¹ Članovi 4. i 5. Berlinskog ugovora odnose se na položaj nacionalnih manjina u kneževini Bugarskoj, kao i položaju pripadnika drugih vjerskih skupina.⁸² Odluke nisu provođene od strane lokalnog hrišćanskog stanovništva (Bugara). Siromašni brđani su silazili u plodne ravnice i doline, upadali u muslimanska napuštena naselja i grabili imovinu za sebe, što je podržavano od privremenih vlasti,⁸³ a opet se kosilo sa odredbama 12. člana Berlinskog ugovora koji se odnosi na Bugarsku.⁸⁴

⁷⁸ Drugi je iskorišten kao izgovor za akciju i izravno potraživanje svojih političkih ambicija pod velom zaštite prava ugroženih stanovnika.

⁷⁹ Stojković Momir, *Balkanski ugovorni odnosi 1876.-1996. dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama*, Tom 1, JP Službeni list SRJ Beograd, Beograd, 1998, 75-76.

⁸⁰ Stojković, *Balkanski ugovorni odnosi*, 79-83.

⁸¹ Stojković, 117-130. Edin Radušić tretira pitanje civilizatorske uloge, tačnije rečeno civilizatorskog značaja, odredbi Berlinskog kongresa. Na početku svog članka navodi da su napredne odredbe ugovora imale polaznu tačku u poboljšavanju položaja hrišćana, potlačenih i potencijalno potlačenih, u Osmanskom carstvu, dok su položaji drugih u novim balkanskim državama nametnuta i normirana, stavljena pod kontrolu država potpisnica Berlinskog kongresa. Edin Radušić, „Berlin prije St. Germaina: (Prva) Normativna zaštita građanskih prava muslimana na Balkanu prema Berlinskom ugovoru iz 1878.“ u: *Muslimani Jugoslavije nakon Velikog rata: odjeci Mirovnog ugovora iz Saint-Germaina 1919.* urednik Hikmet Karčić, prijevod Elmina Musinović, Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka, Sarajevo, 2020, 54-57.

⁸² Stojković, *Balkanski ugovorni odnosi*, 119. *Razlike u vjeri i vjeroispovijesti neće moći da budu smetnja da neko iz tog razloga bude isključen ili spriječen da uživa svoja građanska i politička prava, da ne bude primljen u javne službe, na položaje, da ne uživa počasti ili da ne obavlja razne zanate i zanimanja, ma u kome mjestu to bilo.* Ibidem.

⁸³ Bandžović, *Deosmanizacija*, 121

⁸⁴ Stojković, 120. *Tursko-bugarska komisija biće zadužena da za račun Visoke Porte, u roku od dvije godine, riješi sva pitanja u vezi s otuđivanjem, korišćenjem ili upotrebom državnih imanja i vjerskih zadužbina, kao i druga pitanja koja se odnose na interese pojedinaca.* Stojković, 120, Član 12 ugovora. Uvođeni su prijeki sudovi za sve one muslimane koji su u ratu 1877.-1878. godine počinili bilo koji zločin. Suđenja nisu bila najpravičnija i ko je došao pred sud bio je osuđen na smrt i likvidiran. Nedugo zatim su uslijedila nasilnička protjerivanja

Edmund Calvert će u septembru 1878. godine, dakle 2 mjeseca nakon okončanja Kongresa o novoj bugarskoj vlasti reći sljedeće: „*Ruska vlast dozvoljava hrišćanima da uzmu vlast u svoje ruke i da ugrožavaju Turke na slobodi stalnim i nasumičnim krvoprolićem, pljačkom i razbojništvom. Svijet sada može da vidi rezultate nove vlasti, i nadam se da se meni, a ja nikada nisam zaostajao u osudi loše provincijske turske vlasti, može vjerovati kada kažem da je zlo stanje stvari koje trenutno preovlađuje neuporedno više rasprostranjeno, surovo i barbarsko, od onog koje je očigledno planirano u početku.*“⁸⁵

Crnoj Gori je drugi po redu član ugovora vezan za nju, 27. član po redu, određivao vjerske prilike i odnose kao i nastojao da uvede veći nivo tolerancije i suživota.⁸⁶ Iako obavezani ovim članom ugovora, Crnogorci ga nisu htjeli sprovesti u praksi, bili su neprijateljski nastrojeni prema lokalnom muslimanskom stanovništvu, kao i prema Albancima. Uz podršku svoje vlade lokalno crnogorsko stanovništvo je radilo sve što mu je bilo u njegovoj moći da otjera lokalne muslimane.⁸⁷ Crnogorci su zaposjedali bivša muslimanska imanja i odbijali da plate za to dug ili da imanja vrate bivšim vlasnicima.⁸⁸ Izmjena strukture stanovništva i odlaska osmanskih trupa je bila jedna od karakteristika u odredbama Berlinskog ugovora. Ukoliko se prisjetimo rata Crne Gore i Osmanskog carstva netrepeljivost i otvoreno neprijateljstvo između Crnogoraca i lokalnog muslimanskog stanovništva je bila prisutna. Odlaskom osmanskih oružanih trupa iz nekih oblasti se može tumačiti i kao odlazak lokalnog muslimanskog stanovništva. Prateći ovaj slijed zaključaka slobodno se može reći da bi lokalno muslimansko stanovništvo bilo izloženo fizičkom uništenju ukoliko ostane bez vojne zaštite.

muslimanskog stanovništva, što je u konačnici presudilo da muslimani, pa i oni bugarskog porijekla, se ne vraćaju sjeverno od planine Balkan, kao ni u Istočnu Rumeliju. Barbara Jelavich, *History of the Balkans (eighteenth and nineteenth centuries)*, Tom 1, Cambridge University Press, 1983, 366.

⁸⁵ Bandžović, *Deosmanizacija Balkana*, 116.

⁸⁶ Stojković, 124.

⁸⁷ Bandžović, *Deosmanizacija*, 164. Kako je Crnogorcima obećano isprva dodjela područja oko Plava i Gusinja, lokalno albansko stanovništvo, predvođeno Ali-pašom Gusinjskim, je diglo pobunu i oružjem spriječilo Crnogorce da nasilno zauzmu ovo područje. Prethodno su se osmanske snage povukle i pozvale narod da se ne opire i da mirno dočeka Crnogorce. Bartl Peter, *Albanci od srednjeg veka do danas*, CLIO, Beograd, 2001, 97-98.

⁸⁸ Bandžović, *Deosmanizacija Balkana*, 165-166.

III Kneževina Srbija – balkanska nacionalna država per exelance

U nastavku ovog poglavlja našeg rada usporediti ćemo jednu imperiju (Osmansko carstvo) i jednu balkansku nacionalnu državu (Srbiju). Zbog masivnosti, u prenesenom i doslovnom značenju te riječi, Osmansko carstvo ćemo svesti na mikroprostor Bosanskog ejaleta, kasnije razdijeljenog na vilajete Bosna i Hercegovina. Time se možemo upustiti u precizniju analizu i donošenje zaključaka kao i olakšati povlačenje paralela između ove dvije države (shvatiti pojma države u njenom širem kontekstu).

Osmansko carstvo je kroz prošla stoljeća, u različitim historijama i historigrafijama, časopisima, književnim tekstovima proze i lirike, diplomatskim korespondencijama, privatnim pismima i mnogim drugim tekstovima i crticama predstavljano na različite načine. Mnogi su diametralno suprotni, dok su drugi slični ili pak identični, preslikani. Predstave ovog carstva/države/imperije u tim tekstovima uvjetovane su raznovrsnim faktorima. Subjektivitet pritupa i načina pisanja je poprilično prisutan, ali ni objektivnost nije u potpunosti marginalizirana ili eliminirana iz tih tekstova, rukopisa, dokumenata. Smatramo da je sličan slučaj i sa Srbijom koja, za razliku od Osmanskog carstva, i danas živi svoj državno-pravni život sa određenim promjenama i zaokretima tokom posljednjih dva stoljeća. Tokom 19. i početka 20. stoljeća Srbija je prešla isrpčan i trnovit put u ostvarivanju svoje nezavisnosti i suverenosti. Idući tim putem postala je odličan primjer jedne balkanske nacionalne države u svakom mogućem smislu poimanja ove terminologije.

III 1. Autonomna kneževina Srbija i Muslimani

Prostor Balkana je obilježen postojanjem raznih modela kolektivnog sjećanja, za pojedine su slavni dijelovi njihove prošlosti istovremeno za druge tragični događaji njihove nacionalne historije i obratno, njihovo prikazivanje može biti diametralno suprotno i različito.⁸⁹ Vraćanje u srednjovjekovnu prošlost je bila od velikog značaja, ta vremenska epoha postala je slikarski atelje inteligenciji. Jezik i srednjovjekovni etnički odnosi iskorišteni su u zanosu evropskog romantičarskog duha nacionalnog buđenja, međutim pri praktičnoj

⁸⁹ Safet Bandžović, *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana muhadžirski pokreti i pribježišta „sultanovih musafira“ (1683-1875)*, Autor, Sarajevo, 2013, 5.

primjeni su ovi kriteriji postali mjesta sukobljavanja srpskog i drugih nacionalizama.⁹⁰ Pritisnuti od nacionalnog i političkog imperativa historičari su kretali u konstituiranje nacionalnih mitova, nacionalne starine⁹¹, jedinstva, solidarnosti, time su se htjeli omeđiti i izdvojiti narodi međusobno.⁹² Suglasiti ćemo se da je inteligencija glavna okosnica novih političkih ideja 19. stoljeća, u prvome redu nacionalizma. Među redove inteligencije mogu se uvrstiti pripadnici raznih slojeva društva od aristokratije (ukoliko je uopće postojala u datom momentu i prostoru), administracije, trgovaca, vjerskih službenika, studenata (pretežito školovanih na poznatim i jakim evropskim univerzitetima), prosvjetnih radnika (seoskih i gradskih učitelja, profesora).⁹³

Postepeno povlačenje Osmanske države i formiranje nacionalnih država na Balkanu, svaka pojedinačno oslonjena na većinsku nacionalnu zajednicu, ostavilo je poprilično velike zajednice doseljenih i lokalnih muslimana, ove zajednice su postale manjina u novim nacionalnim državama.⁹⁴ Srbija je sve do Berlinskog kongresa 1878. godine bila u granicama Smederevskog sandžaka (Beogradski pašaluk je jedan od korištenih termina u historiografiji za nominaciju ovog sandžaka). S većinskim muslimanskim stanovništvom koje je naseljavalo veće gradove i naselja, pretežito domaćeg/slavenskog porijekla, s prisustvom i drugih etničkih skupina (Albanci, etnički Turci, Pomaci, islamizirani Levantinci).⁹⁵ Prethodno smo obrazložili percepcije o drugome i kako se one implementiraju u političkoj ideji nacionalizma, tačnije, koliko je *drugi* neophodan za nacionalnu identifikaciju zajednice osnovanoj na jednom ili više diferencirajućih faktora. Sekularizacija i modernizacija ruše stara srednjovjekovna carstva i

⁹⁰ Srećko M. Džaja, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine predemancipacijsko razdoblje 1463-1804*, 2. Popravljeni i dopunjeni izdanje, autorizirao i dopunio autor, s njemačkog preveo Ladislav Z. Fižić, ZIRAL, Mostar, 1999, 12-13

⁹¹ *Naša dakle sadašnjost neće biti bez sojuza sa prošlošću, nego će ova učiniti jedno zaviseće, sastavno i ustrojeno delo, i zato Srpstvo, njegova narodnost i njegov državni život stoji pod zaštitom svetog prava istoričeskog. Našem teženju ne može se prebaciti, da je ono nešto novo, neosnovano, da je ono revolucija i prevrat nego svaki mora priznati da je ono politički potrebno, da je u prastarom vremenu osnovano i da koren svoj u pređašnjem državnom i narodnom životu Srba ima, koji koren samo nove grane tera i na novo procvetati počinje.* Ilija Garašanin, *Načertanije*, 16.

⁹² Bojan Aleksov, *Poturica gori od turčina*, 21-22.

⁹³ Karpat objašnjava kroz promjenu tradicionalnog društvenog poretka u osmanskom sistemu nastaje jedna nova klasa. Ona je kristalizirana etničko-vjerskom pripadnošću i profitnim zalaganjima. Predstavljena kao srednja društvena klasa bogate trgovačke buržoazije i najvećih zemljoposjednika. One udaraju temelj novoj inteligenciji okrenutoj „Zapadu“. Tokom 19. stoljeća postati će intelektualni arhitekti i zastupnici balkanskih nacionalizama. Kemal H. Karpat, *Osmanko naslijeđe na Balkanu*, Connectum, Sarajevo, 2019, 35-40

⁹⁴ Hugh Poulton, *Islam, ethnicity and state in the contemporary Balkans*, u *Muslim identity and the Balkan state*, Hurst and company, London, 1997, 13.

⁹⁵ Safet Bandžović, „Deosmanizacija Smederevskog sandžaka i muhadžirski pokreti ka Bosanskom ejaletu (1804.-1867.)“, u *Naseljavanje muhadžira iz Srbije u Bosnu*, Zbornik radova sa okruglog stola 150 godina od naseljavanja muhadžira iz Srbije u Bosnu, Orijentalni institut u Sarajevu, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo, 2012, 16.

ideologije, dok pojava nove političke ideje nacionalizma, u Evropi i Balkanu, postaje činilac ujedinjavanja i kolektivnog identiteta uz primjenu mnogobrojnih religijskih atributa istovremeno dajući joj (religiji) potčinjenu ulogu.⁹⁶ Religija postaje ključni diferencirajući faktor na južnoslovenskom prostoru, a međureligijska netrepeljivost najistaknutiji nusprodukt nove ideologije koja dolazi na Balkan. Religijske zajednice u svojoj suštini nisu bile nacionalne institucije, ali su u 19. stoljeću preuzele na sebe ulogu organiziranja etničkog, kulturološkog i socijalnog života zajednice, njenog izdvajanja i stavljanje aureola posebnosti naspram drugih religijskih zajednica, ona je postala vododjelnica nacija na Balkanu.⁹⁷

III 2. Kratka prehistorija do 1839. godine

Početak 19. stoljeća lokalno muslimansko stanovništvo Srbije (Smederevskog sandžaka) nalazilo se u lošem ekonomskom stanju kao i u teškom položaju održavanja biološkog opstanka usljed srpskih pobuna.⁹⁸ Prisilna i planska raseljavanja muslimanskog stanovništva bila su sastavni dio Prvog srpskog ustanka (Buna protiv dahija, Srpska revolucija) s kojim je, po nekim autorima, 1804. godine započeto stvaranje sprske nacionalne države.⁹⁹ Migracije predstavljaju značajan faktor za razumijevanje historije prostora Balkana, specifično njegovih etničko-kulturološko-nacionalnih grupa/zajednica i njihovih međusobnih odnosa.¹⁰⁰ Počeci stvaranja srpske nacionalne države imali su isprva drugačiji cilj ili svrhu, osmanska administracija je u ovom sandžaku pala u devijaciju sistema socijalno-društvenih-ekonomskih odnosa.¹⁰¹ Prouzročivši revolt kod rajinskog, većinski hrišćanskog (pravoslavno-srpskog), stanovništva uperenog protiv jeničerskih aga-dahija u sandžaku.¹⁰² Borba protiv

⁹⁶ Aleksov, *Poturica gori od Turčina*, 24.

⁹⁷ Aleksov, *Poturica gori od Turčina*, 24-25. Načelo nacionalnosti među balkanskim etničkim skupinama pravi je recept za nasilje, koji je postepeno, nakon 1878, sužavao ili brisao nastala „turska ostrva“ etnički i lingvistički raznorodnih balkanskih muslimana. Safet Bandžović, „Tokovi deosmanizacije i Bošnjaci: iskušenja i ratovi (1912-1918)“, Zbornik radova – *Bošnjaci u Osmanskom carstvu (XV-XX stoljeće)*, Udruženje „Mladi muslimani“, Sarajevo, 2014, 102.

⁹⁸ Safet Bandžović, „Deosmanizacija Smederevskog sandžaka i muhadžirski pokreti“, *Naseljavanje muhadžira iz Srbije u Bosnu*, 18.

⁹⁹ Bandžović, „Deosmanizacija Smederevskog sandžaka“, 18; Turska je predstavljala za Svetozara Markovića vjerski i nacionalno sprskom narodu stran državni aparat. U sukobu klasnom – borba srbijanskog seljaštva protiv turske feudalne vlasti, kulturnom, - borba hrišćana Srba protiv muslimana Turaka, i nacionalnom – borba srpskog naroda protiv Turskog Carstva, za izgrađivanje svoje vlastite države bili su duboki korjeni revolucije 1804. godine. Vaso Čubrilović, *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, Istoriska biblioteka, I kolo, 1 knjiga, uređuje Društvo istoričara NR Srbije, Izdavačko preduzeće „Prosveta“, beograd, 1958, 296.

¹⁰⁰ Safet Bandžović, *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana muhadžirski pokreti i pribježišta*, Sarajevo, 2013, 7-10.

¹⁰¹ Milorad Ekmečić, *Dugo kretanje između klanja i oranja istorija Srba u novom veku (1492-1992)*, Drugo dopunjeno izdanje, Zavod za udžbenike, Beograd, 2008, 125

¹⁰² Ekmečić citira Hobsbawma koji za srpsku revoluciju, kako Ekmečić naziva Prvi srpski ustanak, kaže da Srbi „nikada nisu razvili jedinstven srpski nacionalizam...U prvoj fazi ustanaka (1804-1807) nisu ni tvrdili da se bore

administrativnog aparata lokalnih moćnika ubrzo se pretvorila u revolt protiv cjelokupnog sistema i sultana, dobivši time potpuni zaokret u svojim primarnim ciljevima. Zaokret se usmjerio ka poputnom protjerivanju osmanske administracije, kulture, načina života sa prostora Smederevskog sandžaka, usputno kristaliziravši domaće muslimansko stanovništvo kao glavne nosioce osmanskog naslijeđa.¹⁰³ Državnost se gradila na oštroj opozicij osmanskom kulturnom i političkom naslijeđu, posebno muslimanima (pretežito domaće/lokalno stanovništvo).¹⁰⁴ Musliman, njegova kultura, arhitektonski stil gradnje, stil oblačenja, stil života, percipirani su kao *Turski*, kao strano tijelo, kao *drugo*,¹⁰⁵ zajedno sa sistemom društveno-ekonomskog uređenja.¹⁰⁶ Tome svjedoče odmazde, raseljavanja i uništavanje gradova i sela u zapadnom dijelu Srbije poput Aluga, Bačevica, Peći, Valjeva, Trstenika, Topole, Šabca i mnogih drugih.¹⁰⁷

Vuk Karadžić¹⁰⁸ jasno ocrtava ko je Srbin (većinom seljaci)¹⁰⁹, a ko nije, odbacuje da Srbe nastanjene u gradovima, zanatlije i majstore, nazivati Srbima jer se nose i žive turski i zatvaraju se sa Turcima u gradove u vrijeme buna.¹¹⁰ Zanimljivo je da ovdje dobijamo jedan sasvim novim moment u poimanju *drugog* kod Karadžića, pored muslimanskog stanovništva

protiv osmanske vlasti, nego za sultana, a protiv zloupotreba lokalnih vlasti“. Ekmečić, *Dugo kretanje između klanja i oranja*, 126.

¹⁰³ Što možda i ne bi bilo neobično ukoliko se zanemari koliki je društveni i lingvistički osmansko-turski utjecaj bio prisutan u srpskom društvu s početka stoljeća. Kemal H. Karpat, *Osmansko nalsijede na Balkanu*, Connectum, Sarajevo, 2019, 117.

¹⁰⁴ Bandžović Safet, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci*, Autor, Sarajevo, 2013, 35-36.

¹⁰⁵ Bandžović, *Iseljavanje*, 19-25. Rađanje svake balkanske hrišćanske nacionalne države bilo praćeno masovnim pogromima muslimana, protjerivanjima, promjenom izgleda i naziva naselja, kolonama izbjeglica koje su se kretale kaljavim drumovima ili neprohodnim planinskim prevojima, snovima o povratku kućama, neizvršenim ugovorima o obeštećenju za oduzetu ili ostavljenu imovinu. Karčić, *Istočno šitanje*, 17.

¹⁰⁶ Bandžović, „Deosmanizacija Smederevskog sandžaka“, 23. Jedna kuća u kojoj se sklonilo 40 „Turaka“ bila je zapaljena i s njom su izgorjeli svi koji su se tu zatekli. Mnoge su „žene nemilosrdno i nečovečno vojnici ostavili nage“, a „metrvi Turaka i čifuta od 250 već po sokaci ležu“. Zarobljeno je blizu 1200 osoba. Ovi dijelovi koje Bandžović koristi u some tekstu, citati iz izvora o Prvom srpskom ustanku i napadu na Beograd 1806. godine, mogu dovoljno poslužiti u razumijevanju odnosa lokalnog hrišćanskog stanovništva prema lokalnom muslimanskom. Ekonomske razlike i revolt izazvan iskonski u devijacijama ekonomskog sistema i administrativnog uređenja, prerastao je u religijsko-nacionalno-kulturološki sukob, možda, slobodnije rečeno, jednosmjerno čišćenje jedne zajednice koja nije mogla biti asimilirana u drugu.

¹⁰⁷ Safet Bandžović, „Deosmanizacija Smederevskog sandžaka“, 21-23.

¹⁰⁸ Poveo je razvoj srpske kulture u prvoj polovini 19. stoljeća, odvajajući, kako to navodi Čubrilović, usko-pravoslavno gledanje na kulturološki razvoj. Odvajanje je bilo moguće jer *Srpska pravoslavna crkva* nije imala dovoljno jak utjecaj i snagu da udari pečat na apsolutni monopol srpskom kulturološkom razvoju. Ovu tezu je Čubrilović iznio u početnim poglavljima, s time da je ovdje dodatno razrađuje. Vasa Čubrilović, *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, Istoriska biblioteka, I kolo, 1 knjiga, uređuje Društvo istoričara NR Srbije, Izdavačko preduzeće „Prosveta“, Beograd, 1958, 155-157.

¹⁰⁹ „Srpska se nacija ne sastoji ni od koga osim seljaka“ – izjavio je Vuk karadžić početkom 19. stoljeća.

¹¹⁰ Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva*, 6. Početkom 19. stoljeća i izbijanjem Prvog srpskog ustanka 1804. godine srpsko stanovništvo, sastavljeno većinski od seljaka, započelo je oružani i svaki drugi vid sukoba sa muslimanskim, većinski gradskim, stanovništvom. Time predstavljajući odličan primjer sukoba grada i sela. Ekonomske i socijalne razlike između ove dvije zajednice su, pored religijskih i kulturoloških razlika, dodatno izdvojile i kristalizirale muslimane kao *druge*. Bandžović, „Deosmanizacija Smederevskog sandžaka“, 19-20.

koje skupno naziva Turcima (to su većinom domaći i doseljeni islamizirani Južni Slaveni) među njih ubraja i građanski sloj Srba. Karađorđe Petrović i Miloš Obrenović su najzaslužniji za stvaranje autonomne kneževine Srbije ali i definitivnu kristalizaciju domaćeg muslimanskog stanovništva (čitaj Turaka) kao *drugog*.¹¹¹ Što se vremenom utkalo u kolektivnu svijest, ali i podsvijest širokih masa, tu još treba dodati i onu skupinu koja je konvertirala na islam. Ova skupina je zapažena prvobitno od Srba obrazovanih u zapadnim zemljama Evrope, poput Magaraševića koji ih smatra i gorima od Turaka jer „*Neće da znaju, ni da čuju, da su grane slavenskoga stabla, no suve i otpadoše, već Srbije, rođenu braću svoju, gone, i što su preci njiovi u krajnjoj nuždi i nevolji, oružjem tiranstva prinuđeni, primili tim se sada potomci gorde i veličaju.*“¹¹² U periodu od 1812. pa sve do 1833. godine stvarala se srpska autonomna kneževina sa Milošem Obrenovićem¹¹³ na čelu, kao nasljednom knezu (baš knez).¹¹⁴ Dok se Obrenović borio protiv *Turaka*¹¹⁵ znao je da se treba sa njima kasnije izmiriti¹¹⁶, stoga je vodio računa da se sa zarobljenicima što čovječnije postupa.¹¹⁷ Muslimansko stanovništvo je nakon 1830-tih godina zapalo u procese koji će ga u konačnici odstraniti iz Srbije. Još za kneza Miloša započelo je sistematsko uklanjanje i čišćenje muslimanskog stanovništva¹¹⁸ sa prostora kneževine Srbije, dok se za vrijeme njegovih nasljednika intenziviralo i proširilo.¹¹⁹ Miloš Obrenović je 1830. godine započeo kampanju

¹¹¹ Detaljnije vidi u Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva*, 7-17.

¹¹² Aleksov, 26.

¹¹³ Za pregled razvoja srpske kneževine tokom 30-tih godina 19. stoljeća preporučujemo Radoš Ljušić, *Kneževina Srbija (1830-1839)*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Posebna izdanja, Knjiga DLXX, Odeljenje istorijskih nauka, Knjiga 12, Beograd, 1986.

¹¹⁴ Bandžović, „Deosmanizacija Smederevskog sandžaka“, 29; Gušenjem Hadži-Prodanove bune u pitanje je došao opstanak srpskog naroda. Sulejman-paša, beogradski komandant, je dobio odriježene ruke da smiri i zastraši Srbe, pa je počeo sa surovim postupanjem prema zarobljenicima i srpskom narodu. Iako je prethodno dao svoju riječ da neće nikome, ko je Milošu iskazao odanost, nauditi. Miladin Stevanović, *Drugi srpski ustanak*, Dečje Novine, „Nikola Nikolić“, Kragujevac, 1990, 70. „*To je najmanja briga, nego najpre da vidimo kako ćemo Turke isterati između sebe, i kako ćemo svršiti ovo što smo počeli, a starešinu je lasno naći.*“ Stevanović, *Drugi srpski ustanak*, 109.

¹¹⁵ Početak Drugog srpskog ustanka, o kojem je studiju napisao M. Stevanović, službeno se desio u Crnući, na posjedu Miloša Obrenovića. On je izašao pred okupljene vođe, starješine, knezove i druge viđenije ljude u vojvodskoj odori i sa posrebrenim oružjem i zastavom. Pri čemu je rekao: „Evo mene, a eto i vas, pa rat sa Turcima!“. Miladin Stevanović, *Drugi srpski ustanak*, 91-93.

¹¹⁶ Miloš je Hušrid-paši uputio pismo u Branjevo u kojem je rekao sljedeće: „Nemoj pomisliti, čestiti veliki veziru, da smo se mi podigli protiv cara i carevih većila, nemoj pomisliti da se Sulejman-paša po onome vladao kako si ti u ime velikomožnog cara kazao i da je on s nama kao s carevom rajom postupao, nego kao vuk sa ovcama.“ Stevanović, 136.

¹¹⁷ Vladimir Čorović, *Istorija srpskog naroda*, Beograd, 1997, 455.

¹¹⁸ Ova Miloše politika je moguće polučena i iskustvima iz Drugog srpskog ustanka. Kada su se, mimo sučeljavanja ustanika i osmanskih trupa, pojavljivala zlodjela i nasilja prema srpskom narodu od strane osmanskih trupa. Poput djela koje je činila vojska Đaja-paše. Stevanović, 97.

¹¹⁹ Bandžović, „Deosmanizacija Smederevskog sandžaka“, 30. Donešeni su hatišerifi koji su ozakonili i potvrdili ciljeve Miloševe politike da ukloni muslimansko stanovništvo. Srbiji su pridodate nahije uz rijeku Drinu izazvajući time podozrenje u Bosanskom ejaletu, ali i veće pomijeranje stanovništva, muhadžira, iz Srbije u Bosnu. Program za iseljjenje je bio napravljen, trebalo je sve iseliti u Bosnu, nepokretnu imovinu onih koji nisu htjeli otići uništiti, posebice duž rijeke Drine. Ibidem, 29-35.

naseljavanja Beograda, njegovih dijelova van zidina tvrđave, stanovništvom, prvenstveno zanatlijama i trgovcima, kao i ostatka prostora sprske kneževine.¹²⁰

„A zato što vele da Turci ne moraju prodavati imenija svoja Srbima, zato oču da im kažem da moraju i kako dođe mart, svi do jednog moraju izlaziti iz varoši, pa nek idu kud koji oće. Dalje nedam ni jednom od nji biti među nama, samo garnizonski gradovi u stenama gradskim nek prebivaju, a ostalo što se Turčinom zove moraće kako mart dođe odlaziti“¹²¹ Citat je, kako autor navodi, iz jednog Miloševog pisma datiranog u 1831. godinu.¹²² Spomenuti Turci u Miloševom pismu su većinski lokalno muslimansko stanovništvo, međutim, bez obzira što su popriličnog istog slavenskog porijekla kao i njihovi srpsko-pravoslavni susjedi, oni nisu percipirani kao sunarodnjaci u očima svojih susjeda. Prethodno smo naveli Vuka Karadžića i njegovu tezu i stav ko je Turčin, tj. šta konkretno pojedinca čini Turčinom, a to je islam.¹²³ Politički proces stvaranja autonomne kneževine se prelio iz borbe i razračunavanja sa osmanskom administracijom u iseljavanje, ekonomsko i fizičko uklanjanje muslimanskih susjeda.¹²⁴ Obrenović je u svom političkom programu iseljavanja muslimana naveo da se „svakog Turčina koji bi se protivio iseljenju svežu i natovare ga zajedno sa pokretnim imanjem njegovim na kola i konja, pa da ga prevezu preko Drine“.¹²⁵ Normativno/zakonski situacija nije bila mnogo različita od prakse uklanjanja „stranog tijela“ kojeg su predstavljali muslimani. Sretenjski ustav donijet 1835. godine dovoljno govori o tome koja i kakva građanska prava imaju Srbi(*Obštenarodna prava Srbina*) pomena drugih naroda ili konfesija nema.¹²⁶ U ovom ustavu su isključivo navedeni Srbi i srpski građani, nema pomena drugih naroda ili konfesija iz čega proizilazi da je kneževina Srbija 1835. godine uskopravoslavna srpska državna organizacija. Popović je u predgovoru ustavu naveo da se radi o oktroisanom ustavu kneza Miloša, uzimajući to u obzir i Milošev odnos prema

¹²⁰ Bandžović Safet, *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana muhadžirski pokreti i pribježišta „sultanovih musafira (1683-1878)*, Autor, Sarajevo, 280-281.

¹²¹ Bandžović Safet, *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana*, Sarajevo, 2013, 280-281. Autor ovog djela nije naveo izvor iz kojeg je preuzeo ovaj citat, stoga ćemo mi da citiramo istog autora, doslovno preuzevši cjelokupan citat bez mijenjanja teksta i ispravki.

¹²² Bandžović Safet, *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana*, 280.

¹²³ Strah od islama je prisutan u mnijenju i kulturi sjećanja modernih balkanskih država i njihovog nemuslimanskog stanovništva. Kao i u 19. stoljeću, kada je predstavljao oličenje osvajačke religije, stranog tijela, kojeg je donijela Osmanska država svojim širenjem i osvajanjem Balkana. Islam se percipira isključivo kao naslijeđe 400 godina duge vladavine Osmanske države. Hugh Poulton, Suha Taji-Faroukhi, *Muslim identity and the Balkan state*, Hurst and company, London, 1997, 7.

¹²⁴ Iz okolice Sokola (Soko-grad) i Sokolačke nahije muslimansko stanovništvo nije voljno htjelo napustiti svoja imanja i ognjišta. Zbog toga su srpske jedinice koristile silu, upotrebljavale su i topove, da iseše muslimansko stanovništvo ovog grada i nahije. Bandžović, *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana*, 283.

¹²⁵ Bandžović, „Deosmanizacija Smederevskog sandžaka“, 33.

¹²⁶ Popović M. Dragoljub, *Ustav od 1835. Godine (Sretenjski ustav)*, „Ustavi kneževine i kraljevine Srbije 1835-1903“, Miodrag Jovičić, SANU Odjeljenje društvenih nauka, Izvori srpskog prava VIII, Beograd, 1988, 41-59.

muslimanskom stanovništvu nije teško zaključiti zašto nema drugih naroda ili konfesija u ustavu.

Drugi srpski ustav iz 1838. godine, poznatiji kao *Turski ustav*, donešen je u vrijeme sve jače borbe za državnost i emancipaciju Srbije od turskih vlasti.¹²⁷ Član 23 ovog ustava, tačnije u sultanskom hatišerifu poslanom za Ustav, kaže se da – *Lice strano koje nije Serbin, ili koje ne bi nacionalno primilo bilo kačestvo Serbina, nemože zanimati ni jedno od gorepropisana tri mjesta.*¹²⁸ Sasvim je jasno kome pripadaju sva prava u novom uređenju države, muslimansko stanovništvo je isključeno iz upravnih, sudskih i zakonodavnih organa vlasti. Ne samo da je isključeno iz formiranja nove države, nego se fizički ostranjuje iz države u nastajanju (Srbije), sve na zahtjev njenog kneza podstaknuto nacionalnom politikom i kulminacijom sukoba.¹²⁹ Bandžović navodi primjer kovača iz Ivanjice, koji su trebali biti protjerani, da traže od kneza Miloše pomilovanje jer drugdje su majstori nepoznatog zanata, ipak su i oni protjerani u Bosni bez obzira na donošenje iskaza 10 ivanjjskih opštinaro o njihovoj lojalnosti.¹³⁰

III 3. Od proglašavanja reformi 1839. do početka Velike istočne krize 1875.

Potrebno je naglasiti da se naredno poglavlje odnosi idalje na prostor Smederevskog sandžaka (Autonomna kneževina Srbija). Naslov ovog poglavlja odnosi se samo na vremensko omeđavanje i lakšu orijentaciju u tekstu rada.

Dolaskom na vlast sultana Abdulmedžida 1839. godine¹³¹ započinje jedna novija i evropejskija epoha za Osmansku državu. Našavši se u nezavidnoj situaciji prema Velikim silama Evrope, razdrmana mnogim ustancima i pobunama podanika raznih religijskih i etničkih zajednica osmanska administracija sa sultanom na čelu započela je reformski proces cjelokupnog društveno-ekonomskog sistema.¹³² Srbija je do ovog trenutka uspjela da dobije autonomnu upravu, nasljednog kneza, određene institucije domaćeg državnog aparata. Uspostavljanje monarhije išlo je u duhu patrijarhalnog društva, dok joj je orijentalni (osmanski i ruski) „cezaropapizam“ davao posebnu boju, osvejdočavala se ratovima, lišena

¹²⁷ Kandić Ljubica, *Ustav od 1838. godine „Turski ustav“*, 61.

¹²⁸ Ibidem, 73. Radi se o popunjavanju mjesta popečitelja za finansije, sudstvo i druga mjesta uprave. Detaljnije vidjeti *Ustav od 1838. godine „Turski ustav“*, 61-75.

¹²⁹ Bandžović, *Iseljavanje muslimana*, 15-19.

¹³⁰ Bandžović, *Iseljavanje muslimana*, 20.

¹³¹ Safet Bandžović, *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana*, 290.

¹³² Safet Bandžović, *Bošnjaci i deosmanizacija*, 290-291.

duge dinastičke harizme kao i milosti Božije¹³³, prvi vladari birani su ustancima, a potvrđivani milošću sultanovnom (sve dokle je Srbija bila vazalna kneževina).¹³⁴

Miloševo odstupanje s funkcije kneza u junu 1839. godine popraćeno je smjenom njegova dva sina, Milana i Mihaila, potonji će 1840. godine stupiti na prijesto, potvrdom Porte.¹³⁵ Međutim, njegova vladavina je bila kratkoga daha, Petronijević i Vučić (savjetnici-regenti mladog kneza) podigli su pobunu protiv kneza, te mjesto njega, sazivom Narodne skupštine, proglasili Aleksandra (sina Karađorđevog) za kneza.¹³⁶ Do njegovog dolaska na mjesto kneza prostor Smederevskog sandžaka (Srbije) bilo je poprilično „očišćeno“ od muslimanskog stanovništva.¹³⁷ Period narednih 20 godina, sve do 60-tih godina 19. stoljeća protekao je u jednom mirnijem odnosu prema muslimanima, tačnije, iseljavanja su se svela na minimum.¹³⁸ Ali je i knez Aleksandar pokazao u prvom problemu vezanom za muslimane pravo lice dugoročne politike Srbije. Naime prilikom popisivanja imovine u Užicu, čemu su se Srbi protivili jer se time priznaje svojina, knezov punac i član Sovjeta, Jevrem Nenadović, je sproveo popis u djelo, na šta je knez odgovorio: „*Ti si član Sovjeta, i vrlo dobro znaš šta smo rešili, da bismo sva turska imanja zauzeli, i time nagnali Turke na iseljenje iz Srbije. Pa kad ti je sve poznato, kako si mogao pristati da tolika imanja, koja su dosad bila u rukama naših ljudi, pređu u njihovu svojinu.*“¹³⁹

Politička scena se mijenja i dolazi do novih pojava i procesa u srpskoj nacionalnoj politici. Ministar vanjskih poslova i predsjednik vlade Ilija Garašanin¹⁴⁰ objavljuje prvi pisani srpski spoljnopolitički-nacionalni program, „*Načertanije*“ 1844. godine.¹⁴¹ pod utjecajem

¹³³ Ranije dinastije i njihovi vladari su u službenim dokumentima i ispravama kao sastavni dio svoje titularizacije s naglašenim Božanskim pravom naglašavali da su postavljeni/odabrani kao vladari „milošću Božijom“.

¹³⁴ Safet Bandžović, *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana*, Sarajevo, 2013, 288.

¹³⁵ Ćorović, *Istorija Srba*, 470.

¹³⁶ Ćorović, *Istorija Srba*, 470-471.

¹³⁷ Naša namjera višestrukog naglašavanja porijekla, muslimanskog stanovništva na prostoru Smederevskog sandžaka, prvenstveno ima za cilj isticanje religijskog faktora u identifikaciji grupe/zajednice/pojedinca. Kao što smo upratili do ovog dijela rada, možemo uočiti da bez obzira na „krvno“ „teritorijalno“ „narodnosno“, slobodno rečeno i „etničko“ porijeklo muslimana Srbije, oni su bili u prvom redu etiketirani kao „*drugi*“ zbog religijske/vjerske/kofesionalne pripadnosti/opredijeljenosti.

¹³⁸ Bandžović citira Ivana Franju Jukića i njegove podatke o brojnosti muslimanskog stanovništva 1847. godine. Po njemu u srpskoj kneževini živi 15.161 Turčin od ukupno 849 286 stanovnika te kneževine. Naseljeni su u Beogradu, Adakali, Kladovu, Užicama, Smederevu, Šapcu, Sokolu (gradovi sa osmanskim posadama), zatim u Kozli, Petercu, Bučiji, Peći, Postinju Donjem i Gornjem, Alugi, Sakaru i Malom Zvorniku. Bandžović, „Deosmanizacija Smederevskog sandžaka“, 36.

¹³⁹ Husić, „O događajima u Srbiji“, 104.

¹⁴⁰ Ilija Garašanin, *Načertanije program spoljašne i nacionalne politike Srbije na koncu 1844.*

¹⁴¹ Safet Bandžović, *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana*, 291-293; Inspirisan idejama zapadnih država, Francuske, o pomaganju težnji za nezavisnošću balkanskih naroda. Čubrilović, *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, 157-163.

stranih agitatora¹⁴², Garašanin je počeo pisati novi nacionalni program srpske vanjske politike, motiviran intencijama o formiranju jedne slavenske države na Balkanu.¹⁴³ Konstruirao se jedna slika o velikoj državi, iako se ona konceptualno i u širem kontekstu može shvatiti kao slavenska država, u suštini ona je srpska država¹⁴⁴. Rezervisana uskonacionalno i uskokonfesionalno, srpstvo i pravoslavlje. Slijedeći Garašaninov nacionalni program „*Načertanije*“ započelo se formiranjem organizacija koje će vršiti agitaciju u susjednim državama, 1849. godine su te organizacije započele sa radom među domaćim hrišćanskim stanovništvom u Bosni i Hercegovini, pripremajući ga za opći ustanak.¹⁴⁵ Trebalo se kreirati mnijenje među domaćem stanovništvu da su i pravoslavni i katolici „braća“ te kako imaju jednog dušmana *Turčina*.¹⁴⁶ Problem je nastajao u pridobijanju muslimana za srpsku naciju, politiku i dizanje na ustanak, agitatori su morali da pronalaze podobne prvake među bosanskohercegovačkim muslimanima, te iste privoljavati za saradnju s isticanjem „*da će njina vera i njihini familijarni običaji biti počitovani od Srba, kao što to njihini nastariji običaji iziskuju*“¹⁴⁷. Iako je period Aleksandrovog kneževstva protekao u relativnom miru¹⁴⁸ za muslimane, povratkom Miloša Obrenovića na poziciju baš-kneza reaktualizira se pitanje

¹⁴² Jedna od utjecajnijih stranih agenata u kneževini Srbiji bio je Franjo Zaha, Čeh. Za njega Ćorović kaže da je dao ideju i čak izradio prvi srpski nacionalni program, najvažniji te vrste u 19. stoljeću. Uz njega je i knez Čartoriski, bivši ruski ministar inostranih poslova, poprilično je razvio misao o kneževini Srbiji kao vodećoj među Južnim Slavenima, kojoj treba da bude cilj razvaljivanje turskog i uspostava slavenskog carstva/države. Ćorović, *Istorija Srba*, 472-473, Dodatno vidi u Čubrilović, *Istorija političke misli*, 159-177.

¹⁴³ Bandžović, *Bošnjaci i deosmanizacija*, 291-292, Bandžović, „Deosmanizacija Smederevskog snadžaka“, 36; Problem gdje prestaje srpstvo a gdje počinje jugoslovenstvo i gdje se ova dva pretakaju postaje problem za srpske političare i javio se još za vrijeme Garašanina. Narodna svijest Srba se u osmanskome vremenu razvijala u usko-srpskom (uskopravoslavnom) okviru. Tu se nalazi problem o prihvatanju i praktičnom sprovođenju jugoslavenske ideje. Ona je za srpsku vanjsku politiku, u širem kontekstu, neminovnost ali kada dođe trenutak primjene od ubrzanog tempa ide ka usporenom. Čubrilović, *Istorija političke misli*, 187-189.

¹⁴⁴ *Srpska država koja je već srećno počela, no koja se rasprostirati i ojačati mora, ima svoj osnov i temelj tvrdi u carstvu srpskom 13-ga i 14-ga stoljetija i u bogatoj i slavnoj srpskoj istoriji, [Po istoriji ovoj zna se da] su srpski carevi počeli bili grčkom carstvu mah otimati i skoro bi mu konac učinili te bi tako na mesto propadšeg istočno-rimskog carstva srpsko-slavensko carstvo postavili i ovo naknadili.* Ilija Garašanin, *Načertanije*, 15-16; Sličnu misao i opažanje u ovom pogledu ima i Vasa Čubrilović. Pišući o razvoju političke misli u Srbiji tokom 19. stoljeća, u konkretnom o „*Načertaniju*“, za koje smatra da je u pitanju slavenska država u kojoj primat treba da ponese Srbija. Ta država bi nastala na ruševinama dvije susjedne imperije od njenog slavenskog stanovništva. Politička ideja koja će se protezati dugo kroz srpsku državno-političku historiju sve do 1914. Čubrilović, *Istorija političke misli*, 180-195.

¹⁴⁵ Bandžović, *Bošnjaci i Deosmanizacija Balkana*, 295-296. „protiv soldata carskih potpirivati, i na taj stepen dovesti, da se obe strane pobiju, i tako Turci oslabe“. Ibidem, 296.

¹⁴⁶ Bandžović, *Bošnjaci i Deosmanizacija Balkana*, 296.

¹⁴⁷ Bandžović, *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana*, 296. O djelovanju ovih organizacija pisao je i Milorad Ekmečić, s time da se uz nacionalnu agitaciju bavio istovremeno i iznalaženjem rješavanja agrarnog pitanja. Prepoznaje u tome kamen spoticanja dizanja revolucionarnog karaktera ustanka i borbe za ekonomska prava seljaka, jer aktualiziranjem agrara dovodi se u pitanje mogućnost ostvarivanja saradnje sa muslimanskim begovima i agama. Koji su bili od značaja za širenje ideje srpstva među ostalim muslimanima. Ekmečić Milorad, „Nacionalna politika Srbije prema Bosni i Hercegovini i agrarno pitanje (1844-1875)“, *Godišnjak Istorijskog društva BiH*, X, Sarajevo, 1959, 199-203.

¹⁴⁸ Pojavila se potreba za uspostavljanjem građanskog uređenja, kao i uzdizanja kulturne svijesti. Stoga se krenulo u jednu ofanzivu zakonodavnog djelovanja, pa se 1844. godine ozvaničio Građanski zakonik, a 1853. godine Zakonik o građansko-sudskom postupku. Ćorović Vladimir, *Istorija Srba*, 471.

iseljavanje muslimana iz kneževine Srbije.¹⁴⁹ Jevrejska zajednica je do Aleksandrove vlade uživala popriličnu toleranciju srpskih vlasti. Smjenom kneževskih dinastija i promjene domaće politike našli su se na udaru u skoro istoj mjeri kao i muslimani. Srpski trgovci su uspjeli iznuditi od kneza Aleksandra da Jevrejima uvede mnoga ograničenja u trgovini (zabrana otvaranja novih radnji, posjedovanje nepokretne imovine) i boravku u unutrašnjosti kneževine (zabrana boravka i nastanjivanja) i restrikcije i zabrane podizanja bogomolja.¹⁵⁰ Pojedini su se muslimani počeli naseljavati u Užice početkom 1852. godine, što je lokalna uprava u kneževini shvatila kao prijetnju i kao takvu je i promovirala, ugroženi su bili trgovci, zanatlije pa i Turci starosjedoci.¹⁵¹ Kneževina Srbija nije odustajala od ideje pripajanja Bosne i Hercegovine, pa je tako 1858. godine započela sa planiranjem napada na Bosnu kod Zvornika, kako se saznalo za plan, osmanske su vlasti naredile motrenje granice i uspostavljanje kordona na Drini.¹⁵² Te godine se vratio knez Miloš¹⁵³, doduše kratko, do 1860. godine, kada ga nasljeđuje njegov sin Mihailo, po drugi put baš-knez.¹⁵⁴ Za vlade kneza Mihaila opetovano se pojačava nacionalna politika srpstva protiv domaćeg muslimanskog stanovništva¹⁵⁵, uz otvorena potraživanja za iseljavanje i potpuno uklanjanje domaćih muslimana¹⁵⁶ knez Mihailo uspostavlja i dodatno organizuje vojne snage.¹⁵⁷ Instrukcije su išle

¹⁴⁹ Bandžović, „Deosmanizacija Smederevskog sandžaka“, 36.

¹⁵⁰ Bandžović, *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana*, 300-301. Sve do 1861. godine će Jevreji napuštati veće gradove u kneževini i seliti se u Beograd, gdje su bili svedeni na mala raštrkana geta. Dok je većina iseljavala van granica kneževine prodajući svoju imovinu. Ibidem, 301.

¹⁵¹ Bandžović, *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana*, 300. Podignuta uzbuna o potencijalnoj prijetnji ponovnog doseljavanja muslimana izdejstvovala je popisivanjem doseljenika kao i potraživanjem da se oni isele i pošalju nazad odakle su došli, nazad u Bosnu. Ibidem.

¹⁵² Bandžović, „Deosmanizacija Smederevskog sandžaka“, 36; Politička misao u Srbiji se sa zamahom razvijala od 1848-1878. godine. nove ideje i razvoj građanske klase, ekonomski napredak i hvatanje poveznica sa Evropom je trebao da se prelije u središte srpske etničke snage, u kneževinu Srbiju. Nacionalni i kulturni program se morao prilagoditi gibanjima i promjenama u Evropi i na Balkanu. Uporište borbe za nezavisnost se trebala pretočiti sa sela u grad. Čubrilović, *Istorija političke misli*, 196-197.

¹⁵³ Miloševa aktivnost se kretala u finansijskom oslabljivanju muslimana, uvođenjem zabrana da ulaze u sela i otkupljuju robu, kao i zabranjivanje Srbima da plaćaju kirije muslimanima. Također je odbijao da na vrijeme isplaćuje naknade osmanskim vojnicima i posadama, dovodeći ih u stanje ovisnosti o njemu. Bandžović, *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana*, 300.

¹⁵⁴ Njegovim povratkom se reaktualizira srpska vanjska politika u duhu šireg balkanskog saveza za dizanje revolucionarnog rata s konačnim ciljem formiranja šire južnoslavenske države sa Srbijom kao središtem. Čubrilović, *Istorija političke misli*, 221-222, 225-229.

¹⁵⁵ Netrepeljivost se iskazivala na više način. Dobar primjer tome može poslužiti i oglašivanje na pisanje muteselima Sokola hadži Hasana koji se knezu Milošu žali na hrišćansku raju okolnih sela koja uništava usjeve stokom kao i da „ne čuva useve muslimana, da, štaviše, pušta stoku među kuće u muslimanske mahale.“ Šljivo Galib, „Naseljavanje muslimnaskih prognanika (muhadžira) iz Kneževine Srbije u Zvornički sandžak 1863. godine u izvještajima stranih predstavnika“, Zbornik Naseljavanje muhadžira iz Srbije u Bosnu, 108.

¹⁵⁶ Pođe li se od osnovne antropološke činjenice da se samo u odnosu na *drugog* može odrediti status, položaj i simbolička pozicija „nas“, u *drugome* leži simbolička garancija i stvarna potvrda „našeg“ identiteta. Potonju misao je utvrdio A. Bošković kojeg je Bandžović citirao, a mi od potonjeg preuzeli. Bandžović, *Bošnjaci i deosmanizacija*, 305. Porta je bila u inferiornijem položaju prema Rusiji, nominalnoj zaštitnici hrišćana, te je iz bojazni od potencijalnog napada od Rusije često pravila ustupke u korist ustanika, a kasnije i autonomnih vlasti u kneževini Srbiji. Stoga čudi zašto se nije činilo ništa u korist pomaganja muslimanskom stanovništvu. Apsurdno

u smjeru nastavljanja otkupa imanja od muslimana, u sudskim procesima se trebalo suditi samo u korist Srba, pokretati sporove i tužbe protiv muslimana, spriječiti i nedozvoljavati naseljavanje u Beograd muslimana sa strane, naoružavati Srbe i vršiti smotru oružja svaka 3 mjeseca i slično.¹⁵⁸ Pokrenuti procesi promijeniti će demografsku sliku kneževine Srbije koja će kao takva ostati skoro nepromijenjena do današnjeg vremena. Početak šeste decenije 19. stoljeća osvanuo je u zategnutim odnosima hrišćana i muslimana, ekscesi i trzavice su postale svakodnevica, posebice u Beogradu.¹⁵⁹ Incident kod Čukur-česme u Beogradu 1862. godine predstavlja vrhunac zatugnutih odnosa hrišćana i muslimana,¹⁶⁰ osmanska posada je otvorila topovsku paljbu na podgrađe, lokalni muslimani su se zatvorili u kuće, džamije i odatle pružali otpor nadirućim srpskim napadačima.¹⁶¹ Sukob je poslužio kao zeleno svjetlo, „Božiji dar“, knezu Mihailu da pokrene mobilizaciju vojske istovremeno tražeći da „Turci izlaze iz Srbije od svuda, pa i iz varoši Beograda“.¹⁶² Kosta N. Hristić u „Zapisi starog Beograđanina“, kojeg citira Bandžović, zapisao događaje i nasilje koje su muslimani Beograda tog dana proživjeli: „Puškaranje širilo se svuda gde su Turci stanovali. Naši ljudi u pojedinim gomilicama napadali su na turske kuće, a Turci otud pucali i brnaili se. Oni su bili jako zastrašeni i niko se nije smeo pojaviti. Nisu smeli ni prenoćiti u svom stanu.“¹⁶³

„U turskoj tekiji, koju samo jedna ulica rastavlja od naše policije, živeo je hodža sa ženom i ćerkom od 16-17 godina, a s njima je bilo tada onde još 4 do 5 ljudi, koji su se sklonili. Naši ljudi, bećari, podstrenuti i vođeni nekim Filipom Crnogorcem ili Hercegovcem, napadnu na ovu tekiju, pokušavajući da ulazak razvale, no Turci iznutra stanu pucati i braniti se. Filip sa 3-4 naša bećara uspenje se preko zida na krov, ovaj dignu i tavanicu razvale, pa unutra uskoče. Upravnik Barlovac, spazivši ovo odmah je poslao nekoliko žandarma da

je da se knez Miloš, čija je politika prema muslimanima ranije spomenuta, dočekivao s velikim počastima na audijenciji kod sultana. Husić, „O događajima u Srbiji“, 97.

¹⁵⁷ Bandžović, *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana*, 301-302. Stevan K. Pavlović, *Istorija Balkana*, 122

¹⁵⁸ Husić, „O događajima u Srbiji“, 103.

¹⁵⁹ Bandžović, „Deosmanizacija Smederevskog sandžaka“, 37. Eskalacija sukoba bila je neizbježna unatoč mnogobrojnim i raznim nastojanjima da se ona spriječi, kao i uvođenjem mjera. U konačnici će ovaj sukob dovesti do formiranja Međunarodne konferencije u Istanbulu 1862. godine gdje se došlo do odluke da se muslimansko stanovništvo iseli sa područja kneževine Srbije. Oruc Hatice, „Seoba muslimanskog stanovništva kneževine Srbije prema odkomentima osmanskih arhiva 1862-1867), u Zbornik radova *Naseljavanje muhadžira iz Srbije u Bosnu*, 55.

¹⁶⁰ Bandžović, „Deosmanizacija Smederevskog sandžaka“, 38; Hatice Oruc, „Seoba muslimanskog stanovništva“, 56; Bandžović, *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana*, 307.

¹⁶¹ Bandžović, „Deosmanizacija Smederevskog sandžaka“, 38; „Jedna veća grupa Turaka koja se bila zatvorila u Delijskoj džamiji (iza sadašnje zgrade Akademije nauka) spasila se na intervenciju srpske policije, dok su druge grupe bile lošije sreće.“ Rašid Belgradi, *Poučna kratka historija*, Dodatak, urednik Hikmet Karčić, Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka, El-Kalem, Sarajevo, 2018,14.

¹⁶² Bandžović, „Deosmanizacija Smederevskog sandžaka“, 38-39.

¹⁶³ Bandžović, *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana*, 307.

*hodžu i ostale spasu da ne izginu, no međutim je hodža ubijen, a kći zaklana. Bulu i one druge Turke žandarmi izvedu i u policiju dovedu i sklone.*¹⁶⁴

Neizostavno je proučiti i djelo koje je napisao Rašid-beg Beograđanin muhafiz beogradski i svjedok događaja 1862. godine i žrtva istih. A. Husić je posvetio jedan članak njemu i njegovom djelu *Istorija čudnovatih događaja u Beogradu i Srbiji* napisanom nakon 1862. godine.¹⁶⁵ Rašid-beg je, iako pišući svoje djelo po sjećanju¹⁶⁶, dao jednu slojevitu perspektivu događaja kojima je bio svjedok i učesnik. Cijenu svega što se dešavalo, da li sa opravdanošću ili neopravdanošću krivice, plaćalo je obično muslimansko stanovništvo permanentim pritiskom do konačnog progona koji je legaliziran sporazumima na međunarodnom nivou.¹⁶⁷ U istanbulskom predgrađu Kanlidži iste godine održana je konferencija između predstavnika Osmanskog carstva, Velike Britanije, Francuske, Austrije, Rusije, Prusije i Italije čiji je završni protokol potpisan 12. Septembra 1862. godine u 12 tačaka.¹⁶⁸ Hatice Oruc ističe prvu i osmu tačku konferencije koje se direktno odnose na iseljavanje iz kneževine Srbije.¹⁶⁹ Nužnost hitnog iseljavanja muslimanskog stanovništva iz kneževine Srbije usputno i uklanjanje osmanskih nizama (vojske) vidi se u pismu kneza Mihaila¹⁷⁰ svome izaslaniku na konferenciji Jovanu Ristiću: „*Mrtvi uzao, koji između nas i Turaka postoji, neće se odrešiti, dokle se sabljom ne poseče.*“¹⁷¹ Neke tačke¹⁷² sa Konferencije

u

Kanlidži:

Tačka 1. – *Da bi se izbjegla mogućnost sukoba u mjestima gdje mješovito žive*

¹⁶⁴ Bandžović, *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana*, 307-308; Rašid Belgradi, *Poučna kratka historija*, urednik Hikmet Karčić, Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka, El-Kalem, Sarajevo, 15.

¹⁶⁵ Husić Aladin, „O događajima u Srbiji u prvoj polovini 19. stoljeća iz perspektive Rašid-bega Beograđanina“, u Zbornik *Naseljavanje muhadžira iz Srbije u Bosnu*, 91-95.

¹⁶⁶ Husić, „O događajima u Srbiji“, 93; Objavljena je „Instrukcija za zapovednika grada beogradskog“ u kojoj se navodi: „Vi nećete dozvoliti nijednom muslimanskom žitelju beogradskom da živi izvan grada“. Belgradi, *Poučna kratka historija*, 15.

¹⁶⁷ Husić, „O događajima u Srbiji“, 95. U Kladovu je za pazarni dan jedan izvjesni Ali-baba, musliman, stanovnik tvrđave (u koju su prethodno zbijeni skoro svi muslimani Kladova) izašao da kupi brašno i ogrjev. Međutim jedan je sprski vojnik oglasio trubom i obznanio sljedeće: „*svako onaj ko proda makar i pola oke brašna i makar jedan komad drveta za ogrjev bilo kom muslimanu biti okovan tri mjeseca i bit će kažnjen da plati 500 groša*“. Oruc, „Seoba muslimanskog stanovništva“, 72.

¹⁶⁸ Oruc Hatice, „Seoba muslimanskog stanovništva“, 56-57.

¹⁶⁹ Oruc, „Seoba muslimanskog stanovništva“, 57-58. Bandžović u svom članku „Deosmanizacija Smederevskog sandžaka“ ističe prvu i šestu tačku s jačim potcrtavanjem što bržeg iseljavanja. Bandžović, „Deosmanizacija Smederevskog sandžaka“, 39.

¹⁷⁰ U jednom razgovoru sa austrijskim carem knez Mihailo je izjavio da „Mi osjećamo tugu za crnogorskim i bosanskim kršćanima, kao i kršćanima sa Krita.“, što je rezultiralo odgovorom: „Nije vaše da se u to miješate!“ u ovih par citrica koje prenosi Belgradi već vidimo klicu razdora između Habsburške monarhije (kasnija Austro-Ugarska) i kneževine Srbije. Sučeljavanje nacionalne politike na vanjskom planu jedne male balkanske kneževine sa spoznajom minorosti iste u međunarodnim političkim odnosima unutar kojih Habsburška monarhija igra veliku ulogu. Belgradi, *Poučna kratka historija*, 37.

¹⁷¹ Bandžović, *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana*, 309.

¹⁷² Preuzeto iz Oruc, „Seoba muslimanskog stanovništva“, 58.

*muslimani i Srbi, osmanska država srpskoj upravi prepušta svu imovinu, kuću i zemlje koje muslimansko stanovništvo posjeduje u varoši Beograda, pod uvjetom da Kneževina Srbija vlasnicima posjeda nadoknadi navedeno. Džamije, ostali vjerski objekti i muslimanska groblja koja će ostati iza muslimana ni u kom slučaju se ne smiju skrnaviti, naprotiv pokazivat će se poštovanje.*¹⁷³

Tačka 3. – *Srpska uprava će muslimanima izvršiti povrat ili nadoknadu, svih pokretnih stvari koje su ostavili u kućama ili dućanima kada su se povukli u beogradsku tvrđavu. Ukoliko ima Srba koji su pretrpjeli štetu od muslimana, ta šteta će se biti kompenzirana od osmanske države. Pitanje povrata lične imovine i kompenzacije će biti riješeno u pregovorima koji će uslijediti između osmanske države i srpske uprave.*¹⁷⁴

Tačka 6. – *Zbog potrebe vlastite sigurnosti osmanska država će nastaviti koristiti komplekse koji su uistinu neophodni za njenu sigurnost, tako da će se tvrđave Sokol i Užice pod njenom kontrolom srušiti, a tvrđave Kladovo, Šabac i Smederevo iz sigurnosnih razloga moraju ostati i dalje u upotrebi.*¹⁷⁵

Muslimansko stanovništvo Beograda, Užica, Sokola, Smedereva i Šabca je netom po okončanju Konferencije u Kanlidži započelo sa iseljavanjem u pravcu Bosne, Vidina i Niša. Nakon predaje tvrđava i spoznaje o posljedicama minulih događaja kao i sudbini koja dolazi jedan je osmanski vojnik rekao: „*Kako smo nesretna vojska mi! Kao da smo kakvi lopovi, ostavismo Beograd, kakvog nigdje nema, i druge tvrđave, po kojima sada odredi Srba stoje. Kako smo kao vojnici islama, ostavili tvrđave ne mrdnuvši prstom, umjesto da ondje svi poginemo?*“ „*Bolje da smo umrli!*“¹⁷⁶ Osmanske vlasti su izdale naredbe da se muhadžiri

¹⁷³ Koliko se poštovala ova odluka o očuvanju spomenika islamske sakralne arhitekture nije teško pitanje. U Beogradu su netom nakon donošenja odluka počeli sa rušenjem preostalih džamija i objekata koji su bili već u ruševnom stanju nakon Karađorđevog zauzimanja grada početkom stoljeća. Na nekada Bogatu čaršiju podsjećali su stari „čoškovi“ i sokaci oko Vidin kapije, na Dorćolu i Šancu, karakterističnih iskrivljenih „nastrešnica“, dućana i zanatskih radnji. Bandžović, „Deosmanizacija Smederevskog sandžaka“, 39-41.

¹⁷⁴ Ovim je sa osmanske strane trebao da rukovodi Ali-beg efendi, inicijalno poslan od strane Porte da riješi sporove između Srba i muslimana u kneževini Srbiji pred „Beogradski incident“ (još nazivan i *Srpsko pitanje*). Pored uloge organiziranja iseljavanja muslimana iz Beograda, Smedereva, Užica, Sokola i Šabca, trebao je da riješi i pitanja kompenzacije imovine. Oruc, „Seoba muslimanskog stanovništva“, 59.

¹⁷⁵ Uklanjanje utvrda i garnizona osmanskih vojnika, nizama, dodatno je rušio nade odlazećem muslimanskom stanovništvu o svome ponovnom povratku na stara ognjišta. Kako su neki govorili da će „đaur sve da popusti, malo-pomalo, te će ići opet po starom ćitapu“. Bandžović, „Deosmanizacija Smederevskog sandžaka“, 40. „*Kada su srpski vojnici došli da preuzmu tvrđavu Smederevo, carski vojnici su je predali kao da predaju stražu jedan drugome. Nakon što su predali sva mjesta na taj način, obje strane su stale jedna naspram druge i salutirale. Vojnici islama su povikali „Živio Sultan!“, a nakon toga su srpski vojnici povikali na svom jeziku „Živio knez Mihailo!*“. Belgradi, Poučna kratka historija, 32.

¹⁷⁶ Belgradi, Poučna kratka historija, 33.

dočekaju i smjeste, dobro prime kao i uključe u društveno-ekonomsko-socijalni sistem.¹⁷⁷ Napuštanje gradova nije bilo baš prihvatljivo za domaće muslimane, pojedini su se i bunili protiv te odluke i potraživali da ostanu navodeći različite razloge,¹⁷⁸ drugi su pak prolazili verbalne torture pa čak i prijeteću opasnost fizičkog nasilja, poput stanovnika Užica.¹⁷⁹ Ministar inostranih poslova Nikola Hristić o Užicu piše sljedeće: „*Među mestima koja su prošle godine pa i ove godine mnogo patila od Turaka, na prvom mestu se nalazi Užice, gdje su Turci bili jači po broju od tamošnji varoški žitelja Srba ... Ove godine učestaše tamo turska zločinstva, sukobi između Srba i Turaka ... Ali svu revnost i bodrost naši vlasti osudili su Turci, jer 25. avgusta uveče, kada je veliki vetar duvao, zapale Turci neku svoju kuću u sred čaršije i time proizvedu požar, koji je od varoši Užica načinio gomilu ruševina, tamošnje žitelje lišio krova i imanja.*“¹⁸⁰

Gradovi sa istaknutom orijentalno-islamskom arhitekturom su rušeni i preuređivani, mnoge džamije su sknavljene i pretvarane u magacine, plinske rezervoare, konjušnice, svinjce, korištene uz nadgrobne spomenike i šedrvane kao sekundarni izvor resursa u izgradnji novih objekata od strane doseljenog srpskog stanovništva.¹⁸¹ Uprkos odluci sa Konferencije u Kanlidži da se sakralni objekti i groblja zaostala iz muslimana ne budu remećena, uništavana ili sknavljena, vlasti kneževine Srbije nisu poduzimale naročite korake u sprječavanju ovih pojava. Sudbina koja je snašla muslimane u kneževini Srbiji je i indirektna odgovornost centralnih vlasti Osmanske države i njenih namjesnika i predstavnika na lokalnom nivou postavljenih u kneževini Srbiji. Za primjer tome dobro će poslužiti odnos kneza Miloša prema muslimanskom stanovništvu u mjestima gdje je bilo malobrojnije, izlagao ih je žestokom pritisku, dok je istovremeno u Beogradu iskazivao dekalrativnu pokornost valiji.¹⁸² Određeni broj muslimana je uspio da ostne u Kneževini Srbiji ali su morali da promijene svoj identitet, morali su se prozvati Ciganima (Romima) prema kojima je vlast

¹⁷⁷ Vidi u Bandžović, „Deosmanizacija Smederevskog sandžaka“, 44, 49-50; Hatice Oruc, „Seoba muslimanskog stanovništva“, 60-74.

¹⁷⁸ Bandžović, „Deosmanizacija Smederevskog sandžaka“, 46-47 ; Hatice Oruc, „Seoba muslimanskog stanovništva“, 65; Mišljenje Fuad-paše: „Umjesto što smo pristali na prinudno iseljenje muslimanskog stanovništva Beograda, za politiku Uzvišene države bi bilo bolje da smo doveli stvari do rata, jer smo u ovoj stvari imali pravo. Ako se muslimani ise, bit će potrebno dva ili tri puta više snage u zamjenu za Beogradsku tvrđavu.“ Belgradi, Poučna kratka historija, 34.

¹⁷⁹ Bandžović, *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana*, 314-316; Belgradi, *Poučna kratka historija*, 24.

¹⁸⁰ Ovaj izvještaj, primijetno parcijalan, je Bandžović naveo bez da je citirao izvor ili mjesto odakle ga je preuzeo. Bandžović, *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana*, 317.

¹⁸¹ Bandžović, „Deosmanizacija Smederevskog sandžaka“, 51-54.

¹⁸² Husić, „O događajima u Srbiji“, 99-100.

imala tolerantniji i snošljiviji odnos.¹⁸³ Ovi Cigani nisu vodili nomadski život nego su se asimilirali i sedentirali, postavši time Bijeli Cigani usputno gubeći svoj jezik i običaje te mijenjajući svoju vjeru, prihvatajući onu koja je dominantna u datom naseljenom mjestu ili kraju.¹⁸⁴ Romi nisu bili u zavidnom položaju naspram muslimana u Kneževini Srbiji kao ni Jevreji.¹⁸⁵ Nacionalne, etničke i vjerske manjine su tokom ostvarivanja srpske autonomije i težnje ka nezavisnosti se našle u jednako nezavidnom položaju kao i muslimani. Kneževina Srbija će konačno sa 1867. godinom definitivno na svom prostoru okončati proces uklanjanja svih ostataka osmanske uprave i administracije, uključujući i muslimane.¹⁸⁶ Ali Riza-paša, posljednji osmanski komandant beogradske tvrđave je simbolično, na kadifenom jastučiću, predao knezu Mihailu ključeve beogradske, šabačke, kladovske i smederevske tvrđave 24. aprila 1867. godine, već dan poslije u beogradskim novinama je objavljeno: „*Tako, dakle, svršismo konačno rastanak naš s Turcima na današnjem, pameti dostojnom danu, na kome u celoj Srbiji više nema ni jednog Turčina*“.¹⁸⁷ Srpska nacionalna politika na vanjskom planu se okreće putem oslobađanja okolnih teritorija¹⁸⁸ njenog nacionalnog interesa, ovaj kurs će zadržati skoro sve do 1918. godine, ali će prethodno tome 1875. godine i tokom Balkanskih ratova imati priliku da svoju vanjsku politiku sprovede u djelo i proširi državne granice.¹⁸⁹

¹⁸³ Bandžović, „Deosmanizacija Smederevskog sandžaka“, 48; Romi su kao etnička skupina bili teritorijalno disperzirani, time nisu posjedovali državu maticu, utopljeni u društva većih etno-nacionalnih zajednica postajali su manjina. Zbog svog načina života, kulture i tradicije nalazili su se u poziciji dvostruke drugosti. Što hoće reći da njih nisu jedan ili dva dominantna diferencirajuća faktora identificirala, već više faktora. A. Kasumović, „Dvostruka drugost“, u *Historijski pogled na razvoj nacionalnih manjina*, 20-21.

¹⁸⁴ A. Kasumović, „Dvostruka drugost“, 21.

¹⁸⁵ Bandžović, *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana*, 321.

¹⁸⁶ Pavlović, *Istorija Balkana*, 124; Bandžović, „Deosmanizacija Smederevskog sandžaka“, 42-54; Oruc, „Seoba muslimanskog stanovništva“, 77; Iako su tvrđave predate u emanet kneževini Srbiji, sa naglaskom da budu vraćene Osmanskom carstvu ukoliko se ukaže potreba, pojedini su bili svjesni da do toga neće doći bez oružanog otpora Srba. Belgradi prenosi: „*Onda je opet uzeo riječ: „Ima izreka: 'zmiji koža krasan pokrov, u stomaku ljuti otrov', pa jasno je da neće vratiti šta su uzeli. A zna se i da će se dići na oružje. Ukoliko bude potrebno da se tvrđave vrate, treba ih vratiti silom koja je srazmjerna srpskom otporu.*“ Belgradi, *Poučna kratka historija*, 40.

¹⁸⁷ Bandžović, *Bošnjaci i Deosmanizacija Balkana*, 336-337; „Neka se iz sveg grla, Peva sad Srbija, Jer sa turskog ždrala, Top na nju ne zija!“; Belgradi, *Poučna kratka historija*, 18.

¹⁸⁸ U tome pogledu se mijenja njen politički kurs ka pripremanju okolnih teritorija Osmanskog carstva na jedan opći narodni ustanak. S ciljem sloma Osmanskog carstva i stvaranja jedne veće države Južnih Slavena. u tome smjeru je radila i Ujedinjena omladina srpska. Vaso Vojvodić, „Ujedinjena omladina srpska i pripremanje ustanka na Balkanu 1871-1872. godine“, u *Ujedinjena omladina srpska*, Zbornik radova, Novi Sad, 1968, 306-307.

¹⁸⁹ Jovan Ristić je zamijenio nejasne koncepcije jugoslovenstva i formiranja države Južnih Slavena koje su gajili knez Mihailo i Ilija Garašanin. Razumijevajući vanjsku političku situaciju u širem kontekstu, kao i osjećanja među Srbiji susjednim narodima on je upravljao njenim političkim kursom ka uskosrpskom konceptu. Baveći se konkretnijim pitanjima i zadacima koje kneževina može da ispuni. Čubrilović, *Istorija političke misli*, 329-333.

III 3. 1. Drugi u *Načertaniju* Ilije Garašanina

*Iz ovog poznanja proističe čerta i temelj srpske politike, [da se ona ne ograničava na sadašnje njene granice, no da teži priljubiti sve narode srpske koji ju okružavaju.], da tursko carstvo kao takvo, dugu budućnost neće imati.*¹⁹⁰ Proširivanje teritorijalnog obsega Srbije se, iz ovog Garašaninovog citata, kreće ka susjedstvu, susjednim narodima, srpskim narodima. Uzmemo li u obzir dosadašnje izloženo o položaju muslimanskog stanovništva slavenskog(domaćeg) porijekla na prostoru autonomne kneževine Srbije, kao i Garašaninovo viđenje vanjske politike možemo prepoznati dva pravca njene nacionalne politike. Prvi se odnosi na unutrašnje raščišćavanje „*drugih*“ kao i konsolidaciju srpskog nacionalnog identiteta, drugi je vanjska politika inkluziviteta, integralnog srpstva. Okružena prostorima i zemljama, neposredno, dominantno južnoslavenskog stanovništva više konfesija, srpska vanjska politika, za razliku od nacionalne, ne konstruiše, odnosi se na citat, „*drugog*“ na osnovu religijske/konfesionalne pripadnosti, već ih inkorporira u srpsku naciju. Garašanin o drugim narodima piše u jednom općeprihvatajućem duhu, ne ističe ih van interesne sfere srpstva, nego teži ka njihovoj integraciji, sa prisutnim isticanjem državnog interesa, a ne nacionalno-etničkog (jednog naroda – srpskog). Glavni fokus rada izaslanika/agenata/agitatora treba da bude na Bosni i Hercegovini i Bošnjacima¹⁹¹.

*Treba na to ići da se dva naroda, istočno pravoslavni i rimokatolički međusobom o svojoj narodnoj politici razumiju i slože, jer samo tako može se sa dobrim uspjehom ova politika sledovati.*¹⁹² Ovdje susrećemo jednu kontraverzu kod Garašanina, u prethodnim redovima on piše o više srpskih naroda, naravno daje im i imena ili koristi već ustaljena. Sada razlikuje dva naroda na osnovu njihove religijske/konfesionalne opredijeljenosti. Možemo pretpostaviti da je Garašanin, pod utjecajem ideja čeških i poljskih emigranata i agenata, iskoristio ideju slavenske države, naroda koji su povezani jezikom, poveznica koja nadilazi druge diferencirajuće faktore nacionalne identifikacije poput religije. Ipak se njoj ne može u potpunosti nakloniti jer podjednako pokazuje sklonost diferenciranju na osnovu religije, kao i inkorporiranje na osnovu jezika.

¹⁹⁰ Ilija Garašanin, *Načertanije Program spoljašnje i nacionalne politike Srbije na koncu 1844 godine*, 15.

¹⁹¹ Mi nismo do sad za bosanskohercegovačke muslimane koristili nominaciju Bošnjaci, jer smatramo da se ta nominacija na 19. stoljeće ne može primijeniti u punom kontekstu nominacije Bošnjaka krajem 20. i početkom 21. stoljeća. Ovdje smo je iskoristili u kontekstu kojeg i autor u svome djelu koristi. Jedna interkonfesionalna teritorijalna narodna odrednica. Iz ovih osnovopoloženija sleduje, da, ako bi se pre ovog opšteg sojedinjenja Srbstva što osobito u Bosni preobražavati počelo, da se to preobraženje tako čini kako bi ono samo služilo kao priugotovljenje za ono opšte sojedinjenje sviju Srba i provincija ujedno, koji jedinim načinom može se računati na postizanje one velike cjeli i onog interesa koji je svima ovim Srbima jednak. Garašanin, *Načertanije*, 25.

¹⁹² Garašanin, 25.

*Jedna od glavnih osnova naznačava se: načelo puno vjerozakonske slobode. Ovo načelo moraće svima hristjanima, a ko zna da po vremenu i nekim muhamedancima dopasti se i zadovoljiće ih.*¹⁹³ Osjećaj za prava drugih, što se u modernom vremenu navodi kao osnovna ljudska prava, to jeste, njihove vjerske slobode, za nas ima više značenja. U prvom redu označava političku inteligenciju Garašanina¹⁹⁴ koji zasigurno prepoznaje jedan pozamašan kamen spoticanja za srpsku nacionalnu politiku – pridobijanje muslimana/muhamedanaca koji su protjerivani, ubijani, pljačkani i bili izloženi mnogim drugim zločinima i nasiljima upravo zbog religijske pripadnosti. U drugom redu da je kneževina Srbija do tog trenutka bila isključivo uskopравoslavna i uskosrpska, time je svaki vid vjerskih sloboda, osim za pravoslavce, bio nepostojeći u širem kontekstu. U trećem znači da je ovo načelo od izuzetne bitnosti, uz postojanje jedne dinastije i nasljednog kneza¹⁹⁵, za ustpostavljanje veće srpske/slavske države kao i sjedinjenja Bosne i Hercegovine sa Srbijom. Kao četvrto istaknut ćemo Garašaninovo prepoznavanje bitnosti religijske slobode i opće važnosti religijskog identiteta za sve slavenske narode koji su se našli u interesnom krugu njegove političke ideje. Već u tom periodu nacionalnog buđenja u cijeloj Evropi, pa i Balkanu, religijski identitet i religija uopće prepoznati su kao veoma bitni i značajni za zapadnobalkanske narode i vodeći međusobni diferencirajući faktor. Te je kao takav ostao sve do današnjeg vremena. „*Ako Bošnjaci ne bi ovo primili, to bi otuda kao sigurno sledovalo raskomadanje Srba na provincijalne mala knjaževstva pod osobitim vladajućim familijama ...*“¹⁹⁶ Primijetna je upotreba nominacije Bošnjaci za narod koji nastanjuje Bosnu i Hercegovinu, Garašanin ih ovim ne smatra srpskim narodom, identičnim srpskom narodu nastanjenom u Kneževini. Međutim, on ih ipak smatra srpskim narodom u širem kontekstu, oni pripadaju srpskom narodu ali ih naziva Bošnjacima među kojima su zastupljene tri religije, pravoslavci, katolici i muslimani.¹⁹⁷ .. *još i to da se za vremena nekoliko mladih bošnjaka u srpsku službu državnu primi da bi se oni praktično u političeskoj i financijalnoj struci pravlenija, u pravosudju i javnom nastavljenju obučavali i za takove činovnike pripravljaljali koji bi ono što su u Srbiji naučili posle u svom otečestvu u djelo provesti mogli.*¹⁹⁸ Primanje stranaca u službu, u ovom slučaju Bošnjaka, treba poslužiti isprva njihovoj

¹⁹³ Garašanin, 25.

¹⁹⁴ Napominjemo djelo je napisano 1844. Godine u prethodnim redovima smo naveli šta su sve lokalni muslimani doživjeli. Pogledati ranije potpoglavlja.

¹⁹⁵ Garašanin, 25,

¹⁹⁶ Garašanin, 25. Misao je okrenuta u kontekstu odbijanja srpske vladajuće dinastije i sistema nasljednog kneza koji su ustoličeni i sistemski osigurani u kneževini Srbiji, prvobitna namjena joj nije nadovezana na davanje vjerskih sloboda.

¹⁹⁷ Na istočnog veroispovedanija Bošnjake veći upliv imati neće biti za Srbiju težak zadatak. Garašanin, 29.

¹⁹⁸ Garašanin, 26.

naobrazbi i stručnom usavršavanju, istovremeno se teži dokazivanju integralnog karaktera kneževine Srbije kao i srpske nacije, opetovano s višim ciljem približavanja ideje ujedinjenja kneževine Srbije i Bosne i Hercegovine. Rad na kulturnom uzdizanju je za Garašanina pored političke agitacije bitan, jer se tim putem mogu pridobiti sve tri religijske zajednice Bošnjaka u Bosni i Hercegovini. Tako piše: „*U ovoj celji nužno bi bilo narediti da se po gdi kojaj knjiga molitvena i pesme duhove u beogradskoj tipografiji štampaju osim toga mogla bi se kao treći stepen štampati kratka i obšta narodna istorija Bosne u kojoj ne bi se smela izostaviti slava i imena nekih muhamedanskoj veri prešavši Bošnjaka. ova istorija morala biti spisana u duhu slavenske narodnosti i sa svim u duhu narodnog jedinstva Srba i Bošnjaka.*“¹⁹⁹ Slavenstvo se koristi kao paravan koji zaokružuje sve faktore i procese koji trebaju da iznesu do konačnog ostvarenja političku ideju Garašanina. Ono je transnacionalno i transkonfesionalno, kao takvo može djelovati prihvatljivije drugim narodnim, etničkim, nacionalnim i religijskim zajednicama. U suštini je Garašaninova ideja veća kneževina Srbija, koja bi u svoj sastav uvukla okolne narode i teritorije, percipirane kao srpske na osnovu jezika što vidimo iz sljedećeg. „*Horvati i njihovi naibliži slavenski susedi služe se sa latinskim pismenima, no jezik književni od dana na dan sve više biva srbski.*“ „*Črez to će se već u decu ona misao usaditi, da su Srbi i Horvati jedan isti narod i da oni jedan jezik govore, i da sama dvojka pismena pišu.*“²⁰⁰ Bez obzira što je Garašaninovo djelo bilo tajni dokument²⁰¹, program vanjske nacionalne politike kneževine Srbije, ne primijećujemo oštiri ton spram „*drugih*“, ne pronalazimo konkretna mjesta iskazivanja netolerancije, predrasuda, racionalizacije i opravdavanja diskriminatornih djela. Shodno tome možemo zaključiti da ideja kao takva ne mora biti, nužno, loša ili dobra, ona je neutralna, dok je njeno sprovođenje u djelo vodilja njenom konačnom karakteru kao i vanjskom i unutrašnjem percipiranju. Mnoga se pitanja postavljaju skoro sam po sebi dok se čita ovaj dokument. Zašto se narodi i teritorije koji okružuju kneževinu Srbiju prvobitno predstave srpskima, neposredno zatim slavenskima da bi se opet posebno istakli drugi narodi (Bošnjaci tri religije i Hrvati)? Zbog čega se teži integralnom srpstvu na makro prostoru kada je ostvareno homogeno srpstvo na mikro prostoru? Zašto se teži pridobijanju muslimana nakon što su, u trenutku pisanja dokumenta, skoro iskorijenjeni u kneževini Srbiji? Ako se srpska nacija definirala po Vuku

¹⁹⁹ Garašanin, 27. Srpski političari nisu pravili jasniju razliku između širenja srpske države, čime bi ona obuhvatila sve Srbe ili pak većinu njih, i ujedinjenja Južnih Slavena, smatra Bandžović. Jugoslovenska ideja je srpskim političarima služila kao pomoćno oružje, potpomognuto historijskim pravom, da se stvori jedna nacija oko srpskog državnog aparata i njegovih institucija piše Bandžović. Bandžović, *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana*, 293.

²⁰⁰ Garašanin, 32.

²⁰¹ Bandžović, *Bošnjaci i Deosmanizacija Balkana*, 294; Stevan K. Pavlović, *Istorija Balkana 1804-1945*, Drugo izdanje, CLIO, 2004, 86.

Karadžiću po etno-lingvističkom kriteriju podrazumijevalo bi se da muslimani srpskog jezika (domaćeg/lokalnog porijekla) budu integrisani u nju, Bandžović ovdje postavlja isto pitanje kao i Marko Dogo, kako bi ti isti muslimani bili integrisani uopće zbog nejasnoća.²⁰² Da li su jezik, kultura i historija (slavna) dovoljno jaki faktori integrisanja da prevladaju diferencijaju koja je umnogome uvjetovana religijskim osjećanjem/identitetom? Za razumijevanje druge interpretacije „Načertanija“ predložimo djelo Vase Čubrilovića *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, Beograd, 1958. Ovdje je Čubrilović iznio klasično viđenje političkog razvoja Srbije u drugoj polovini 19. stoljeća protkanog novim marksističko-revolucionarnom pristupu izučavanju nacionalne politike. Prati krupne događaje i dokumente vezane za izgradnju srpske političke misli, zatim ulogu istaknutih političara, vladara i kulturnih djelatnika koji su oblikovali, mijenjali i primijenjivali nacionalne političke ideje i koncepcije.

III 4. Namesnički ustav iz 1869.

Kratki historijat o nastanku ustava i njegovom značaju za razvoj pravnog sistema i pravne historije kneževine Srbije dao je Nikolić K. Dragan.²⁰³ Mi ćemo se fokusirati na pronalaženje „drugog“ u ovom ustavu kao i na tragove nacionalne politike Srbije. Da je kneževina Srbija uskoppravoslavna i uskosrpska država vidimo na početku člana 11. ustava tu se kaže da: „*Knez srpski mora biti pravoslavne istočne vere*“²⁰⁴ u nastavku člana priložena je u punosti kneževska zakletva u kojoj se kaže: „*Izričući svečano ovu zakletvu pred Bogom i narodom, prizivljem za svedoka Gospoda Boga, kome žu odgovor davati na strašnom njegovom sudu, i potvrđujem istinitost ove zakletve celivanjem sv. evangelija i krsta Gospoda Spasitelja Isusa Hrista. Tako mi Gospod Bog pomogao. Amin!*“²⁰⁵ Ovaj dio zakletve daje nam dobrog uvida u karakter kneževine, preodminatnim isticanjem religijskih elemenata i potiskivanjem naroda na drugo mjesto, sa sigurnošću možemo reći da se daje primat

²⁰² Bandžović, *Bošnjaci i Deosmanizacija Balkana*, 295. Vuk Stefanović Karadžić je od 1818. Godine bio u proces standardiziranja srpskog jezika, pišući i objavljujući Bukvar srpskog jezika, prvi, zatim i Rečnik srpskog jezika (pučkog govora). Ta djelatnost je trajala sve do 1852. Godine, u međuvremenu je u jednom djelu o knezu Milošu Obrenoviću, napisanom na ruskom jeziku, napisao da postoji oko 5 miliona Srba podijeljenih u 3 konfesije. Kulminacija njegovog djela bio je prevod Starog pisma na srpski jezik, uz pomoć Jerneja Kopitara. Ekmečić Milorda, *Dugo kretanje između klanja i oranja*, 239.

²⁰³ Nikolić K. Dragan, Ustav od 1869. godine „Namesnički ustav“, *Ustavi kneževine i kraljevine Srbije*, 81-88.

²⁰⁴ Nikolić, „Ustav od 1869. godine“, *Ustavi kneževine i kraljevine Srbije*, 93. Uopćeno se do ovog člana u ustavu često spominje „srpski narod“, „narod srpski“. Uzmemo li u obzir šta smo do sad izložili možemo zaključiti da je u ovom trenutku došlo do konačne kristalizacije i konsolidacije srpske nacije i njenog nacionalnog identiteta.

²⁰⁵ Nikolić, „Ustav iz 1869“, 93.

religijskom identitetu. Kako knez mora biti pripadnik istočne pravoslavne vjere tako mora i njegov nasljednik, navedeno u članu 19. Namesničkog ustava.²⁰⁶

Član 31. Namesničkog ustava: „*Vladajuća vera u Srbiji je istočno-pravoslavna. A slobodna je i svaka druga priznata vera, i stoji pod zaštitom zakona u izvršenju svojih obreda. No niko ne može, pozivajući se na propise svoje vere, osloboditi se svojih građanskih dužnosti. Zabranjuje se svaka radnja, koja bi mogla biti ubitačna za pravoslavnu veru (prozelitizam).*“²⁰⁷ Uživanjem primata, od strane pravoslavlja, kao državne religije dodatno potvrđuje našu tezu o karakteru srpske nacije i države, pomenute u ranijim redovima. Srpska pravoslavna crkva kao institucija imala je svoj respektabilni udio u formiranju nacionalnog identiteta među pravoslavnim stanovnicima Kneževine Srbije (Srbima). Kao argument tome može poslužiti upravo ovaj 31. član ustava. Implementiranje pravoslavlja u temeljni pravni akt jedne državne organizacije, u našem slučaju Kneževine Srbije, na najviši stupanj, može se posmatrati kao konačna pobjeda u borbi sa osmanskom administracijom i islamom preodminatnom i državnom religijom Osmanskog carstva. Upravo iz tog razloga je zanimljiv dio o vjerskim slobodama, civilizacijski iskorak za jedan državni sistem i društvo koje je iskonski nastalo od agrarne i seoske zajednice. Davanje vjerskih sloboda u ustavu je potencijalna implementacija Garašaninove ideje iz *Načertanija*²⁰⁸ i njena konačna pravno-normativna primjena. Dio u kojem se zabranjuje izbjegavanje građanski dužnosti zbog vjerskih propisa stavlja državu prije religije. Nameće se pitanje, zbog čega i na koga se ovo odnosi? Zabrana prozelitizma²⁰⁹ nauštrb pravoslavne vjere u kontekstu pogubnosti također privlači pažnju. Pravoslavlje uživa apsolutnu zaštitu zavedenu u pravnom poretku Kneževine Srbije, što se za ostale religije ne može reći, evidentno u zadnjem redu 31. člana *Namesničkog ustava*. Ukoliko se u članu uvode i vjerske slobode i zaštita vjerskih obreda od strane države, zašto se samo pravoslavlje stavlja u zaštitu od prozelitizma? Uvidjeli smo da je religijska slobodna prisutna po Ustavu iz 1869. godine, ona je zagarantovana također i članom 119. *Namesničkog ustava*.²¹⁰ Formirano Ministarstvo crkvenih poslova nadležno je za svu

²⁰⁶ Nikolić, „Ustav iz 1869“, 94. Također, ovo je dodatno potkrijepljeno i članom 52. *Namesničkog ustava*, u kojem se prilaže zakletva poslanika Narodne skupštine. Kao i zakletva kneza, i poslanička zakletva sadrži religijske motive i termine, poput zakljinjanja u Boga, traženja Božije pomoći na ovome i onome svijetu. S time da se poslanik u jednakoj mjeri obavezuje i svjetovnim stvarima. Kako su početak i kraj zakletve posvećeni religijskom, tako je sredina posvećena svjetovnom, narodu i ustavu. Jedna zanimljiva razlika naspram zakletve koju polaže knez. Nikolić, „Ustav iz 1869“, 98.

²⁰⁷ Nikolić, „Ustav iz 1869“, 96

²⁰⁸ Garašanin, 25

²⁰⁹ Preobraćenje jednog na drugu religiju. U modernijim vremenima je predstavljeno i shvaćeno u negativnom kontekstu nasilnog preobraćivanja pojedinca ili jedne grupe. Dok je u prošlosti bilo usko vezano za važne pojave i procese ranije historije hrišćanstva poput misionarstva.

²¹⁰ Nikolić, „Ustav iz 1869“, 109.

korespondenciju institucija religijskih zajednica u kneževini Srbiji, u prvom redu Srpska pravoslavna crkva, navedeno u članu 120.²¹¹ „*Knjaz je zaštitnik sviju veroispovedi, u državi priznatih.*“²¹² U ustavu su članovi od 119. do 125.²¹³ posvećeni religijskim zajednicama i priznatim vjerama u kneževini Srbiji. Zanimljiv je član 124. koji stavlja pod državno upravljanje obrazovni sistem i škole vjerskih zajednica u kneževini Srbiji.

IV Bosna i Hercegovina, najisturenije osmanske provincije

Osmansko carstvo, posmatrano iz današnje vremenske perspektive, predstavlja jednu veliku multikonfesionalnu imperiju, sastavljenu od više većih i manjih religijskih zajednica i grupa tretiranih kao takvih, a ne po nacionalnom ključu.²¹⁴ Predstavljajući jedan od dobrih primjera pluralnog društva širokih razmjera, Osmansko carstvo je bilo plodno tlo za dobre međusobne odnose mnogi religijskih zajednica.²¹⁵ „*To je šarolikost u doslovnom smislu, jer se oni miješaju, ali ne i sjedinjavaju. Svaka zajednica se pridržava svoje religije, kulture i jezika, svojih ideja i puteva. Oni se, kao pojedinci, susreću, ali samo na pijacama, kušujući jedni od drugih. To je pluralno društvo sa različitim zajednicama koje žive jedna uz drugu, ali i odvojeno unutar istog političkog uređenja.*“²¹⁶

Osmansko carstvo/država se prostiralo, u jednom trenutku, od Budima i Dunava, preko Krimskog poluotoka, južno na Kavkaz i prema Mezopotamiji, do u dubinu Hidžaza i zapadnije sve do današnjeg Maroka, uključujući ovdje i vazalne provincije, kneževine i države. Njegova imponantna rasprostranjenost dovela je do inkorporiranja mnogih etničkih, kulutroloških, vjerskih, jezičkih i plemenskih zajednica, neizbježno stvarajući time pluralno društvo.²¹⁷ Odličan primjer jedne multinacionalne imperije. Civilizacijski gledano to je predstavljalo pozitivni aspekt ovog carstva u kojem je međusobna tolerancija bila poprilično

²¹¹ Nikolić, „Ustav“, 109

²¹² Nikolić, „Ustav“, 109

²¹³ Nikolić, „Ustav“, 109-110.

²¹⁴ Safet Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Srbije i Crne Gore tokom XIX stoljeća*, Sarajevo, 1998, 4-5

²¹⁵ Benjamin Braude i Bernard Lewis, *Kršćani i jevreji u Osmanskoj carevini funkcioniranje jednog pluralnog društva*, Centar za napredne studije, Sarajevo, 2009, 6.

²¹⁶ Preuzeto iz Braude i Lewis, *Kršćani i jevreji u Osmanskoj carevini*, Sarajevo, 2009, 6.

²¹⁷ Faroqhi Suraiya, *Sultanovi podanici kultura i svakodnevnica u Osmanskom carstvu*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2009, 111.

pisutna, omogućivši time koegzistenciju više grupa i zajednica bez većih krvoprolića.²¹⁸ Razvoj historijskih procesa i događaja će pokazati da multinacionalna država, poput Osmanskog carstva, se pretvoriti u poprište krvoprolića, zločina i nasilja.²¹⁹ Javlja se potreba za razlučivanjem dva mita glede tolerancije Islama i islamske države spram nemuslimana ili *pripadnika Knjige*. Na prvom mjestu je predstava fanatičnog ratnika koji juriša iz pustinje sa sabljom, u jednoj ruci, i Kur'anom, u drugoj ruci, nudeći dvije moguće opcije. Na drugom mjestu je utopija tolerancije, mjesto apsolutnog uživanja, saživota i mira između muslimana, kršćana i Jevreja.²²⁰ Autori uvoda u knjigu *Kršćani i Jevreji u Osmanskoj carevini funkcioniranje pluralnog društva*, objašnjavaju kako su ova dva mita zapravo bili konstrukti dva različita historijska perioda zapadnoevropskog civilizacijskog kruga.²²¹ Osmansko carstvo je u svome razvoju i širenju konceptualno je preuzelo način odnosa i uređenja društva spram nemuslimanskih zajednica po uzoru na ranije islamske države. Braude je ustanovio da je pojam *milleta* vezan uglavnom za muslimane, rijetko uz nemuslimane, opet uglavnom u slučajevima diplomatske korespodencije, dok se za njih vezivao većinski termin *zimmi* ili *ehlu 'z-zimme*.²²² Zimije su bili šticećenici, nemuslimanske zajednice koje su uživale zaštitu islamske države kojoj su, za uzvrat, plaćali porez, džizja je porez koji daju odrasli nemuslimani kao znak pokornosti i lojalnosti.²²³ Drugi se prepoznaje na osnovu njegovog vjerskog identiteta kao glavne odrednice, kao takav percipira i inkorporira u društveni sistem. Ukoliko zauzmemo položaj posmatranja ovog sistema iz modernog vremena dobiti ćemo predodžbu da je zapravo riječ o jednom neravnopravnom i nepravičnom društvu, diskriminatornom prema nemuslimanskim zajednicama. Što, zapravo, nije bio slučaj i za savremenike, mislimo na administraciju i institucije vlasti Osmanskog carstva. Društveno uređenje i njegova hijerarhijska struktura, parcijalno uslovljeno vjerskom pripadnošću, postaće nezanemariv problem za osmansku administraciju i težnju iste za modernizacijom po evropskom modelu u 19. stoljeću. Susjedne države iskorištavaju priliku uplitanja u unutrašnje poslove Osmanskog carstva, opravdavajući se kroz humanitarni rad, zaštitu ugroženih, borbu za ravnopravnost,

²¹⁸ Braude i Lewis, *Kršćani i jevreji*, 6.

²¹⁹ Za bolji uvid u razvoj Osmanskog carstva preporučujemo: Halil Inalcik, *Osmansko carstvo klasično doba 1300-1600*, Utopija, Beograd, 2003; Ekmeleddin Ihsanoglu, *Historija osmanske države i civilizacije I/II i Historija osmanske države i civilizacije II/II*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2004; Mantran Rober, *Istorija osmanskog carstva*, Clio, Beograd, 2002.

²²⁰ Braude i Lewis, *Kršćani i Jevreji*, 7-8.

²²¹ Detaljnije pogledati u Braude i Lewis, *Kršćani i Jevreji*, Uvod, 5-69.

²²² Braude i Lewis, *Kršćani i Jevreji*, 99-110. Za zaštitu su nemuslimani, koji nisu služili vojsku u islamskoj državi, plaćali džiziju, ili kako još poznata glavarinu. Ovaj porez im je pružao zaštitu od strane islamske države, plaćao se po muškoj glavi po domaćinstvu. Zbog plaćanja za zaštitu nemuslimani su nazvani šticećenicima ili kako smo već spomenuli zimijama. Hadžibegić Hamid, *Džizija ili harač*, Orijentalni institut u Sarajevu, 1955, 55-65

²²³ Hadžibegić Hamid, *Džizija ili harač*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1955, 55-65

jednakost, slobodu religije itd. Rusko carstvo je među prvima iskoristilo priliku da se zalaže za hrišćane Osmanskog carstva nakon potpisivanja mira u Kučuk-Kajnardžiju 1774. godine postavši zaštitnikom hrišćana, u prvom redu pravoslavlja, Rusko carstvo je otvorilo put ka postepenom raščlanjivanju Osmanskog carstva imajući Konstantinopolj/Carigrad i dva moreuza kao glavne ciljeve svoje vanjske politike.²²⁴ Fokus vanjske politike velikih sila Evrope usmjerio se ka „*Istočnom pitanju*“, u državno-pravnom kontekstu odnosi se na sudbinu osmanskih posjeda na Balkanu (Evropi), dok se u društvenom, zatim kulturnološkom i vjerskom kontekstu odnosi na borbu sa islamom i njegovim iznacijanjem/protjerivanjem iz Evrope. Posljednje pomenuti koncept i kontekst primijetni su i danas sa malim i malobrojnim izmjenama. Svitanjem *dugog* 19. stoljeća, po okončanju Francuske građanske revolucije 1799. godine, našlo se Osmansko carstvo u stanju izmorenosti zbog mnogobrojnih defanzivnih ratova sa susjednim državama i carstvima. Izgubljene teritorije, mnogobrojni ustupci stranim silama, sukobi unutar društvenog sistema carstva, masovne migracije stanovništva (većinki muslimana), ustanci i pobune hrišćanskog stanovništva, samo su neki od faktora koji su doveli Osmansko carstvo u poziciju da ga Evropa percipira kao *bolesnika na Bosforu*. Slabljenjem ekonomske, vojne i političke moći na širem geo-političkom planu u odnosu na svoje susjede i konkurente, Osmansko carstvo indirektno postaje zatočenik evropskih sila i njihovih interesa.²²⁵ U periodu od 1789. godine pa sve do 1839. godine osmanski sultani su provodili niz reformi kako bi ustabilili i preustrojili važne društvene, zatim ekonomske, vojne i administrativne institucije i strukture.²²⁶

IV 1. Od Hattišerifa do Hattihumajuna

Prostor današnje Bosne i Hercegovine našao se od druge polovine 17. stoljeća u poziciji najjisturenijeg dijela Osmanskog carstva prema Evropi.²²⁷ Kroz svoju historiju u sklopu Osmanskog carstva, prostor današnje Bosne i Hercegovine, bio je vjerski i etnički heterogen, s većinskom muslimanskom populacijom duži vremenski period. Do početka reformskog perioda u Bosanskom ejaletu stvorila se jedan „specifičnija“ društvena struktura u

²²⁴ Bandžović, *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana*, 94; Ekmečić, *Dugo kretanje*, 74; Ekmeleddin Ihsanoglu, *Historija Osmanske države i civilizacije I/II*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2004, 77-78.

²²⁵ Kao primjer možemo navesti trgovački sporazum sa Engleskom koji je carstvo doveo u skoro polukolonijalni položaj, lišavajući ga ekonomske moći. Sporazum je potpisan 1838. godine. Karpat, *Osmansko naslijeđe na Balkanu*, 91.

²²⁶ Dodatno vidjeti u: Ihsanoglu, *Historija osmanske države i civilizacije*, 89-111. Virginia H. Aksam, *Ottoman wars 1700-1870: An empire besieged*, Routledge, New York, 2013, 180-214, 259-306, 376-385,

²²⁷ Ihsanoglu, *Historija osmanske države i civilizacije*, 64-77; Enes Pelidija, *Bosanski ejalet od karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718*,>> Veselin Masleša<<, Sarajevo, 1989; Bandžović, *Bonjaci i deosmanizacija Balkana*, 162-163

odnosu na ostatak carstva.²²⁸ U tome ozračju „specifičnosti“ kao i privilegovanijeg položaja pripadnika muslimanske populacije pojavljivali su se i problemi. Heterogenost stanovništva ćemo isključiti kao dominantni faktor, iako ga ne možemo zanemariti. Jačanje ajana i kapetana utjecalo je na lokalnu upravu i vlasti u ejaletu, begovske i aginske porodice uspele su se na visok nivo društvene, ekonomske i političke moći. Kulminacija moći ova dva sloja društva osmanske Bosne desila se tokom Pokreta za autonomiju Huseina Gradašćevića 1831-1832. godine.²²⁹ Većina muslimanskog stanovništva Bosne i Hercegovine živjelo je vojničkim ili poluvojničkim životom²³⁰, naglašava Bojić, stoga nije neobično da je određeni broj uspio to maksimalno da eksploatiše. Reformski akti i tendencije u promjeni vojne organizacije izdejstvovala su revolt kod vojničkog sloja društva osmanske Bosne²³¹, čime su sebi zapečatili sudbinu i u konačnici bili rastureni i/ili uništeni, mislimo na jeničere, ajane i kapetane.²³² Porast moći i utjecaja nje bio deprimiran ni pojave zloupotrebe stečenog, često spram nižih klasa osmanskog društva, raje.²³³ Iako je sultan Mahmud II započeo proces ukidanja spahija i timarskog sistema *de iure* 1834, oni će se održati, u Bosni, *de facto* sve do 1851. godine kada su definitivno ukinuti intervencijom Omer-paše Latasa.²³⁴ Kako bi se razumjela identifikacija i diferencijacija *drugog* u Bosni i Hercegovini osmanskog perioda potrebno je razumijeti društvenu stratifikaciju, uspostavljene društveno-ekonomske odnose, tačnije sistem, magnitudu povezanosti vjerske pripadnosti pojedinca²³⁵ sa njegovim položajem unutar sistema društveno-ekonomski odnosa.²³⁶ Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini dugog 19.

²²⁸ Ahmed S. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. Do 1832. godine*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1996, 36-85; Ahmed S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. Do 1878*, Posebna izdanja, XI, Štampano uz finansijsku pomoć SIZ-a nauka SRBIH, Sarajevo, 1983, 9-55; 350-351.

²²⁹ Ahmed S. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. Do 1832. godine*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1996; Avdo Sućeska, *Ajani prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Djela, Knjiga XXII, Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, Knjiga 14, Sarajevo, 1964, 145-220; Hamdija Kreševljaković, „Kapetanije u Bosni i Hercegovini“, *Izabrana djela I*, „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1991, 51-80. Virginia H. Aksan, *Ottoman wars 1700-1870*, 429-430.

²³⁰ Mehmedalija Bojić, *Historija Bosne i Bošnjaka*, „Šahinpašić“, Sarajevo, 2001, 85.

²³¹ Bojić, *Historija Bosne i Bošnjaka*, 85-87; Čorović, *Istorija Srba*, 463-465.

²³² Donald Quataert, *The Ottoman Empire 1700-1922*, Second edition, Cambridge university press, New York, 2005, 62- 63; Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta*, 18-22.

²³³ Kreševljaković, „Kapetanije“, 66; Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta*, 20. Već u predgovoru Popović kaže da su činovnici, pripadnici administracije i vlasti, age i begovi, podraživali u Bosni nered, pokvarenost, konzervativnost i truhlost starog turskog režima. Vasilj Popović, *Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vrijeme reformskog režima Abdul-Medžida (1839-1861)*, Štamparija i knjigoveznica „Naučna knjiga“, Srpska akademija nauka i umjetnosti, Beograd, 1949, 9.

²³⁴ Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta*, 20-21.

²³⁵ Prilikom boravka u jednom hanu na granici Bosne i Dalmacije Ivan Frano Jukić ga opisuje kao prljavog i neudobnog s jednim specifičnim opažanjem: „Jadnom čoveku pada na um hrišćanska urednost i turska nemarnost.“ Ivan Frano Jukić, *Putopisi i istorisko-etnografski spisi*, Svjetlost, Sarajevo, 1953, 47.

²³⁶ Amila Kasumović je prenijela zaključak do kojeg je došao Zoltan Barany istražujući historiju položaja Roma u četiri politička sistema koji su se izmijenili u posljednja dva stoljeća. Barany je zaključio da je zvaničnu politiku jedne države prema manjinama, drugome, uvjetovala društveno-ekonomski odnos u kojem se nalazi jedna država nego njen politički sistem. A. Kasumović, „Dvostruka drugost“, 22.

stoljeća je za historičare i druge naučnike južnoslavenskog prostora 20. stoljeća bilo jedna od vodećih sfera interesovanja i istraživanja. Proces čiflučenja²³⁷, konstrukt izvučen iz riječi čift prisutne u osmanskim dokumentima, posebno se isticao.²³⁸ Povećanje dažbina bila je popratna pojava, potraživanja u novcu raji, kojeg nije posjedovala, prisiljavao je zapadanje u dugove bogatijim pojedincima, zelenašima, stvarajući jedan začarani krug iz kojeg se raja izvlačila napuštanjem čifluka.²³⁹ Dodamo li ovome da se među rajom u većem broju nalazilo hrišćansko stanovništvo, ne u apsolutnom broju, s potlačenim nejednakim položajem spram muslimanskog stanovništva²⁴⁰, možemo reći sljedeće. U Bosni i Hercegovini osmanskog perioda prisutna je diferencijacija *drugog* na osnovi društveno-ekonomskog položaja prožetog vjerskom pripadnošću. Primjer pobune pripadnika ajana i kapetana protiv predstavnika centralne vlasti kao i odluka sultana i Porte te njihova konačna sudbina jednako mogu poslužiti u determiniranju *drugog*. Iako je ponajviše uvjetovana otporom i odbijanjem strukturalnih promjena u upravi i vojsci, također u sebi sadrži određenu dozu lokalnog patriotizma.²⁴¹ Novi osmanski sultan Abdul Medžid je 3. Decembra 1839. Godine donio Hattišerif od Gjul-Hane, reformski akt kojim je svo stanovništvo Osmanskog carstva proglašeno podanicima.²⁴² Ovim je sultan započeo period *Spasnosnih uredbi*²⁴³, *Tanzimati hajrije*, koji nije trebao predstavljati ništa drugo do vraćanje starom poretku i blagostanju.²⁴⁴ „Svaki zna, da su u perva vremena carevine otomanske slavne zapovidei Korana i zakoni carevine bili pravilo svagda štovano. Po tom je rasla carevina u sili i veličini, i svi podložnici, bez izjatja, dostigoše najviši stupanj blagostanja.“²⁴⁵ Ovaj sultanski ferman ima za cilj poboljšanje i reorganizaciju administrativnog i ekonomskog uređenja carstva zatim da se ukinu razlike između sultanovih muslimanskih i nemuslimanskih podanika, bogati i

²³⁷ „Ubacivanje“ trećeg lica, neproizvođačkog, između države, koju predstavlja spahija na svom timaru, i rajetina, koji daje državi/spahiji desetinu i ostale poreze. Ovo treće lice se nametalo kao posrednik istovremeno optrećujući rajetina u ekonomskom smislu. Aličić, *Pokret za autonomiju*, 47-50.

²³⁸ Mnogi autori južnoslavenskog prostora su pisali o čiflučenju poput M. Ekmečića, A. Sućeske, A. Aličića, N. Filipovića, V. Popovića. Mi bismo istakli jedan noviji članak i preporučili ga kao orijentir za bolje razumijevanje ovog procesa: Fahd Kasumović, „Osmanska agrarna politika i nadmetanje za zemlju u jugoistočnoj Evropi (analiza čifluka u Bosanskom sandžaku od uspostavljanja osmanske vlasti do početka 17. stoljeća)“, *CEEEOL, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 35, Sarajevo, 2014, 93-150.

²³⁹ Avdo Sućeska, „O nastanku čifluka u našim zemljama“, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, God. 16, Sarajevo, 1967, 37-40.

²⁴⁰ Popović, *Agrarno pitanje u Bosni*, 37; Ivan Frano Jukić, *Putopisi i istorisko-etnografski spisi*, Svjetlost, Sarajevo, 1952, 46.

²⁴¹ Ovo je posebno vidljivo u Pokretu za autonomiju 1831-1832. Aličić, *Pokret za autonomiju*, 178-200; 257-259.

²⁴² Čorović, *Istorija Srba*, 465; Bojić, *Historija Bosne i Bošnjaka*, 93; „Hattišerif od Gjul-Hane“, *Bosanski prijatelj*, Svezak II, Berzotiskom dra. Ljudevita Gaja, Zagreb, 1851, 207.

²⁴³ Bojić, *Historija Bosne i Bošnjaka*, 93; Jelavich, *The establishment of Balkan national states*, 103-105.

²⁴⁴ „Hattišerif od Gjul-Hane“, *Bosanski prijatelj*, Zagreb, 1851, 207.

²⁴⁵ „Hattišerif od Gjul-han“e, *Bosanski prijatelj*, 207.

siromašnih.²⁴⁶ Težilo se ka kreiranju društva međusobno jednakih podanika.²⁴⁷ „Ustanovljenja ova moraju osobito na tri tačke upravljena biti, ove su; 1) jamstva, koja Našim podajnikom savišenu sigurnost života, poštenja i imanja daju; 2) uredan način, danak porezivati i uzimati; 3) isto tako uredan način vojske uzimati, i za vrijeme njihove službe. I zaista, nisu li život i poštenje najcienie blago u svijetu?“²⁴⁸

Ove odluke koje moraju povući i nove zakone sa sobom donešene su, po Karpatu, kako bi smirile srpske i bugarske seljake i osigurale njihov imetak od pohlepnih ajana, neposlušnih vojnika i birokrata te povraćanje osjećaja odanosti i vjernosti sultanu.²⁴⁹ Iako je uklonjena diferencijacija na osnovu pripadnosti sloju društva (asker, raja) preživjela je eksploatacija širih masa, ali napravljen je iskorak u pravcu kreiranja ravnopravnijeg društva.²⁵⁰ Civilizacijski iskorak za osmansku vlast i upravu kao i za cjelokupno društvo. Problemi koji su potresali tadašnje društvo su prepoznati, makar oni najkрупniji, te se krenulo putem rješavanja istih. Naprijed smo već govorili o dešavanjima u Srbiji kao i o problemima koji su potresali Bosni i Hercegovinu s početka 19. stoljeća. Vežanost za zemlju, njeno posjedovanje ili pravo uživanja, bilo je za većinski dio stanovništva jeidni izvor bogatstva i/ili jeidno bogatstvo. Očuvanje tih prava i privilegija postaje izvor odanosti i vjernosti što vidimo i u Hattišerifu. „A naprotiv ako gradjan svoje ma kakvo imanje pouzdano posieduje, oseća, - pun zažganosti za svoje poslove, kojih krug razširiti traži, da tako i u krug svoga užitka razprostran, - kako se u serdca njegovom ljubav k caru i domini i priverženost k ovoj svaki dan povekšava. Ta su ćutjenja za njega izvor najslavniih dielah.“²⁵¹ Prepoznali smo izjednačavanje svi podanika sultana kao civilizacijski iskorak osmanskih vlasti u odnosu na prijašnje uređenje koje se nije smatralo pravičnim i jednakim u očima zapadnih savremenika.²⁵² Obećana jednakost je trebala hrišćanima dati osjećaj očuvanja njihovih religijskih i kulturnih sloboda u novom sistemu.²⁵³ „Ove carske milosti prostiremo na sve Naše podanike, koje god viere ili cerkve oni bili; svi bez izjatja neka ih uživaju.“²⁵⁴

²⁴⁶ Bojić, 93; Popović, 37.

²⁴⁷ Quataert, *Ottoman empire*, 65-66.

²⁴⁸ „Hattišerif od Gjul-hane“, *Bosanski prijatelj*, 208.

²⁴⁹ Kemal H. Karpat, *Osmansko nalsijeđe na Balkanu*, Sarajevo, 2019, 90.

²⁵⁰ Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta*, 56.

²⁵¹ „Hattišerif od Gjul-hane“, *Bosanski prijatelj*, 208.

²⁵² Proklamovane vjerske slobode, izvučene iz izjednačavanja svih sultanovih podanika bile su u praksi vidljive kroz povećanje zahtjeva i odobrenja za podizanje crkava. Aličić, *Uređenje*, 60.

²⁵³ Karpat, *Osmansko naslijede na Balkanu*, 90; Quataert, *Ottoman empire*, 68. Do ovog vremena, usljed uspostavljenih ekonomski veza carstva sa velikim silama Evrope hrišćanski trgovci su uspješni da dostignu veliku ekonomsku moć kao i društveni položaj unutar svojih zajednica. Iz tih razloga ni oni nisu bili naročito privrženi promjenama koje bi, makar parcijalno, ugrozile uspostavljene veze i položaj unutar osmanskog društvenog

Hattišerifom su određena i formiranja savjetodavnih tijela, vijeća, koja će u novoj administrativnoj organizaciji pomagati u provođenju vlasti, pravde kao i voditi računa o provođenju reformi ustanovljenih ovim fermanom.²⁵⁵ Ova vijeća neće predstavljati civilizacijski iskorak kao ferman kojim su određena. Ferman je uveliko prožman vjerskim motivima²⁵⁶ naglašavajući time da se reforme ne kreću u pravcu inovjerja.²⁵⁷ Shodno tome članovi su bili isključivo muslimani, istaknuti pojedinci koje narod kao takve prepoznao i smatrao.²⁵⁸ Tek se u periodu valije Tahir-paše (1846-1850) kao član vijeća birao i jedan pravoslavni vladika.²⁵⁹ Bez obzira na donošenje ovog fermana, situacija hrišćana se nije mnogo poboljšala. Pojedini pripadnici elite su u strahu od gubitka povlastica, prikupljanja desetina, pritekli zloupotrebama i nasilju spram seljačkog stanovništva²⁶⁰, Bojić ovo privezuje uz proces čiflučenja.²⁶¹ Sudska reforma je uvrstila u nove sudove i sudska vijeća i hrišćane i Jevreje, ali se usljed težeg provođenja reformi u Bosni ovo odigralo tek 1852. godine.²⁶² Popravljanje položaja hrišćana izazvalo je stvaranje mržnje ka njima od strane muslimana, koji su tome vidjeli udar na njihove povlastice i status.²⁶³ Provođenje jednakopravnosti ili izjednačavanja podanika, hrišćana i muslimana, u Bosni nije u praksi provedena, ostala je

sistema. Također se svećenstvo suprotstavljalo reformama, zajedno sa muslimanskom ulemom, jer je u reformama vidjelo moguće uspostavljanje sekularnije svjetovne države unutar koje bi njihove privilegije i položaji postali ili efemerni ili poprilično narušeni. Barbara Jelavich and Charles Jelavich, *The establishment of Balkan national states 1804-1920, A history of East Central Europe*, Volume VIII, University of Washington Press, Seattle and London, 1977, 100.

²⁵⁴ „Hattišerif od Gjul-hane“, *Bosanski prijatelj*, 210.

²⁵⁵ Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta*, 56-57. *Ovi vierozakon gospodujuć u svemu carstvu, samo njegovi sliedbenici mogu biti častnici i činovnici u državnim poslovima. Ostale sliedbe samo se terpe i zovu raja.* Ivan Frano Jukić Banjalučanin, *Bosanski prijatelj*, Časopis, Sedržavajući potrebite zabavne i korisne stvari, Svezak I, Berzotiskom narodne tiskarnice dra- Ljudevita Gaja, Zagreb, 1850, 16.

²⁵⁶ „Za zalog Našeg obećanja hoćemo na ova ustanovljenja, koja smo položili u dvorani, gdje se slavna kabanica Prorokova čuva, u prubitju svih Ulema i velikašah carevine Bogom se zakleti, a poslie se moraju svi na njih zakleti.“ „Hattišerif od Gjul-hane“, *Bosanski prijatelj*, 210.

²⁵⁷ Ove optužbe su se isticale u ranijem periodu i često upućivane od pripadnika elite bosanskohercegovačkih muslimana, a posebice za vrijeme proces ukidanja jeničera i tokom Pokreta za autonomiju Husein-bega Gradašćevića.

²⁵⁸ Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta*, 57-58.

²⁵⁹ Aličić, *Uređenje*, 58.; Galib Šljivo, *Omer-paša Latas*, 18.

²⁶⁰ Enver Redžić, *Istorijski pogled na vjerske i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini*, Djela, Knjiga LXXI, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 40, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1993, 25-26.

²⁶¹ Bojić, *Historija Bosne i Bošnjaka*, 93-94; Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću u spisima stranih izvještača*, biblioteka Logos, Kolo VI, knj. 3, Tešanj, 2008, 85-86.

²⁶² Aličić, *Uređenje*, 59; Jelavich, *The establishment*, 106.

²⁶³ Popović, *Agrarno pitanje*, 41. Dobar primjer može poslužiti pogubljenje 1000 hrišćana, kako navodi Prelog, od strane kazvan-baše, Ali-paše Rizvanbegovića valije hercegovačkog, Ibrahima. Njegov odnos prema hrišćanima je mnoge nagna u bijeg u Crnu Goru i Dalmaciju. Milan Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade, II dio (1739-1878)*, Naklada J. Studničke i druga, Sarajevo, 1924, 62.

„mrtvo slovo na papiru“.²⁶⁴ Težinu stanja dodatno opisuje zajedničko upućivanje žalbe hrišćana i muslimana iz Tešnja bosanskom valiji Husrev-paši 1842. godine, kao i naglašavanje austrijskog konzula Atanackovića, u pismu knezu Meternihu, da se stanje u Bosni samo pogoršalo uvođenjem tanzimata.²⁶⁵ Nastojanje popravljjanja položaja hrišćanskog stanovništva²⁶⁶ je bilo od znatnog značaja za strane sile, primjerice Habsburšku monarhiju²⁶⁷, stoga su često tražili od Porte da se promjene agrarni odnosi razultirajući u smanjivanju beglučenja seljaka na dva dana u sedmici.²⁶⁸

Pošto valije nisu uspijevale da zavedu reformske odredbe naređene Hattišerifom u potpunosti Porta je odlučila da pošalje rumelijskog seraskera Omer-pašu Latasa 1850. godine.²⁶⁹ Iskoraci su učinjeni za Tahir-paše kada su u pitanju hrišćani, a to je da se od svake vjerske skupine uzimaju predstavnici u vlasti, sudstvu i prikupljanju poreza.²⁷⁰ Regrutacija redovne vojske bila je od primarnog značaja za Portu, tako je stvorena kvota regrutovanja kako muslimana tako i hrišćana koji su na svakih 20 vojno sposobnih davali po jednog.²⁷¹ Masovnija regrutacija je prouzrokovala razna talasanja u Habsburškoj monarhiji te je dovela do većeg interesa Monarhije za Bosnom kao i življe korespodencije sa osmanskim vlastima.²⁷² Buna Krajišnika se pravdala, od strane pobunjenih muslimana, ovako: „*Neće da daju desetine, koja je carska, neće da daju nikakav porez, kao što je pravo, i car zahtieva: vlaško je, kažu, porez davati i hoće da im raja izmet čini kao i do sad, a da oni planduju, hoće da im kmetice djecu zabavljaju, da jim predu i tkaju, a da njihove bule dangube i kroz prozor*

²⁶⁴ Milan Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade, II dio (1739-1878)*, Naklada J. Studničke i druga, Sarajevo, 1924, 59-60. Prelog citira Jukića u opisu bosanskog valije Vedžihi-paše, koji se nije pokazao doraslim u provedbi reformi svih reformi osim nekih vojnih, te ga naziva „kršćanskim i turskim krvolokom“. Ibidem, 61.

²⁶⁵ Galib Šljivo, *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850-1852*, „Svjetlost“, OOUR izdavačka djelatnost, Sarajevo, 1977, 13-14.

²⁶⁶ „*Sela čestito i ne vidiš, a kad u njega dođeš, svak od tebe bježi vičući: Eto Turčina! Sve je pusto, poplašeno i podivljačeno (ovo se razumije po selima gdje istočne crkve hristijani žive, koji u po godine jedva sveštenika vide) u toj lijepoj zemlji*“. Jukić, *Putopisi*, 59.

²⁶⁷ Popović, *Agrarno pitanje*, 57.

²⁶⁸ Šljivo, *Omer-paša Latas*, 20; Slično se spominje i u Vasilj Popović, *Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vrijeme reformskog režima Abdul-Medžida (1839-1861)*, Štamparija i knjigoveznica „Naučna knjiga“, Srpska akademija nauka i umjetnosti, Beograd, 1949, 47; Šljivo, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću*, 84.

²⁶⁹ Ovome možemo dodati i neuspjelo gušenje pobune Krajišnika od strane valije Tahir-paše. Pobjedom su uspjeli da cjelokupni prostor Bosanske krajine stave pod svoju vlast, makar do proljeća 1851. Godine. Bojić, *Historija Bosne i Bošnjaka*, 95; Kao i zadržavanje određenih starih navika, zloupotreba i korupcije, ranijih valija prije Tahir-paše. Dobar primjer je Husrev-paša koji je bio valija 1840. godine. Za njegova vremena su se odredbe Hattišerifa na više mjesta drugačije čitale i obrazlagale. Popović, *Agrarno pitanje*, 51-52. Vidjeti još i Ekmečić, *Dugo kretanje između klanja i oranja*, 262-263; Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta*, 61-62; Čorović, *Istorija Srba*, 466.

²⁷⁰ Popović, *Agrarno pitanje*, 68.

²⁷¹ Šljivo, *Omer-paša Latas*, 27.

²⁷² Šljivo, *Omer-paša Lats*, 29-31.

proviruju.“²⁷³ Ovako je opisano gibanje među muslimanskim ustanicima u Bosanskoj krajini. Unutar ovog opisa prvo zapažamo predstavu muslimana kakav je to običaj davati porez, *vlaško je, davati porez*. Termin vlah ovdje je sinonim za nemuslimana, hrišćanina, koji je obavezan da daje porez državi.²⁷⁴ Samim odbijanjem davanja poreza državi muslimani Bosanske krajine se ne žele staviti u isti rang sa svojim nemuslimanskim susjedima koji rade fizičke i kućanske poslove za njih, *da im kmetice djecu zabaljaju, da jim predu i tkaju*.²⁷⁵ Drugost izražena kako u prvom redu vjerskom identitetu tako i u društveno-ekonomskom koji su međusobno isprepleteni.²⁷⁶ Prije dolaska Omer-paše, a nakon povlačenja Tahir-paše iz Krajine²⁷⁷, ostala je jedna posada Arnauta u Bihaću, kako nisu dobijali redovne plate prionuli su pljački kako muslimana tako i hrišćana.²⁷⁸ Jedan slučaj odmetništva u selu Žegar rezultirao je ranjavanjem jednog hrišćanskog dječaka i smrću dvojice Arnauta, na što je Mehmed-paša odgovorio slanjem straže u selo i tamničenjem svih domaćina te njihovim šibanjem.²⁷⁹ Omer-paša Latas je sa jakim kontigentom vojske uspio da riješi pobunu te prionuo u brzo primjenjivanje reformi²⁸⁰, zatim administrativnih mjera, kao i kažnjavanju prvo u Posavini,

²⁷³ Citat preuzet iz Šljivo, *Omer-paša Latas*, 32.

²⁷⁴ Jukić u svom putpisu u 1842. godini kada prolazi kroz Bihaćku krajinu (užio dio Bosanske krajine) spominje još jedan naziv za nemuslimane. Spominje Srbe. Ko su oni u očima muslimanskog stanovništva pita svog saputnika te dobija dogovor: „Šta je to Srb?“ – pitam ja. „To znamenuje rišćanin“. „Zar u vas rišćane zovu Srbima?“ „U našem selu, osim mene i mog druga koji idemo u volove, niko drugi ne zna kao ni ti.“ Jukić objašnjava „odlazak u volove“, to se odnosi na trgovinu stokom koju su hrišćani, u ovom kontekstu pravoslavci, obavljali sa Habsburškom monarhijom, a svoju robu nabavljali po Bosni i Srbiji. Jukić, *Putopisi*, 69.

²⁷⁵ Fizička neaktivnost, ljenost i sklonost hedonističkom životu prisutne su Wagnerovom viđenju muslimana, koje je popraćeno općom nezainteresovanošću procesima i promjenama u užem i širem okruženju dokle god nisu u koliziji sa religijom ili ličnim interesima pojedinca. Šljivo, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću*, 529-530; Slično ovome možemo uzeti kao paralelu primjer kojeg navodi A. Kasumović u svom članku posvećenom Romima. Pošto su bili označeni kao nepoželjni i izloženi dvostrukoj drugosti način života i privređivanja Roma dodatno ih je diferencirao. Dvojica pripadnika karavlaške zajednice su pisali Zemaljskoj vladi 1902. godine, izjašnjavajući se kao Bugari, da duže vremena žive u Sitnežu, bave se zemljoradnjom i prodajom košara. Potražuju putne isprave kako bi mogli neometano putovati Bosnom i Hercegovinom u svrhu prodaje svojih proizvoda. Oni se, dakle, ograđuju maksimalno od identificiranja sa Romima. A. Kasumović, „Dvostruka drugost“, 25.

²⁷⁶ Odbijanje poslušnosti i neudovoljavanje zahtjevima Tahir-paše nakon pohoda na krajiške ustanike od strane kmetova iz Knežpolja osudio je bihački Mehmed-paša Bišević. On će „gdje god bude mogao dopirati, raju pod kervavi i osvetni mač stavljati, i da ih mertve i izsiječene neće dati zakopavati, već da će se sa njihovim mesom psi hraniti.“ Šljivo, *Omer-paša Latas*, 41.

²⁷⁷ Krajišnici su odbijali mnogo provođenje reformi, nazivajući ih kaurskim ili nevjerničkim ili pak novotarijama lošim za pravu vjeru. Da je takav osjećaj vladao i među širim masama muslimanskog stanovništva pominje i Jukić. On objašnjava dvostruku drugost između domaćeg Bošnjaka turčina i Osmanlije. Osmanlije smatraju Bošanjske turčine za polu-vlahe koje treba pravi šejh (duhovni vođa/predstavnik) Osmanlija da potruči. A Osmanlije su u očima Bošnjaka turaka se odrekli pravog vjerozakona i kaurima postali, uzevši njegovu odjeću i uredbe švabske tj. nizam. Jukić, *Putopisi*, 77.

²⁷⁸ Šljivo, *Omer-paša*, 42-43

²⁷⁹ Šljivo, *Omer-paša*, 43.

²⁸⁰ Krajišnici poslaše Redžića da pregovara u Carigradu o reformama i općem stanju i nezadovoljstvu krajišnika. Međutim, vratio se ustanicima sa negativnim odgovorom. „Počevši od Mitrovice i naše Kladaše dalje nigdje nema naše prave vjere“ .. „Tamo nit se uči, nit se klanja. Još prave vjere ima u Krajini i bolje nam je svima izginuti, nego se vlahu – Omer-paši – predati.“ Prelog, *Povijest Bosne*, 74.

zatim Hercegovini i konačnici u Bosanskoj krajini.²⁸¹ Jukić i Martić su u *Slavodobitnici svietlom gospodaru Omer-paši*, hvalospijevu sultanovom seraskeru, opisali njegove akcije u Bosni i Hercegovini kao i položaj stanovništva za vrijeme buna, ovim mislimo na hrišćane.²⁸²

*Svi se Turci s njima sjediniše,
Porobiše kuće i dućane,
Sve kristjansko oplieniše imanje,
Jadna raja po šumama bježa,
Ter umire od žedje i glada.
Koi nije pobjegnuti mogo,
Te je njima šakah dopadnuo,
Sad mu kuka sinja kukavica,
Spominje ga sirotica ljuba.²⁸³*

Hrišćansko stanovništvo je nestrpljivo čekalo akciju Omer-paše i konačno provođenje reformi u čemu su vidjeli popravljjanje njihovog cjelokupnog stanja.²⁸⁴ Tokom svojih akcija surađivao je sa hrišćanima i njihovim prvacima, primjerice fra Ivan Franjom Jukićem, kojem je davao i novac, dok je ovaj svoju ulogu huškanja i laviranja protiv muslimana provodio uz pronevjeru novca, seraskerovog, što ga je koštalo tamnice uz saradnju sa austrijskim konzulom Atanackovićem.²⁸⁵ Za muslimane Jukić koristi izraz *Turci*, time ih označavajući istim načinom kao i Vuk Karadžić, jer Turci su oni koji su vjere Muhammedove, o ovome smo prethodno govorili. Jukić kaže: „*Dobro promotrivši, bosanski Turci nisu nikakvog zakona! Oni bašluk drže za zakon! Kakav je to zakon, koji psa više cijeni nego jednokravnog brata, svoga sugrađanina kršćanina!*“²⁸⁶ Omer-paša Latas je imao neobičan način prilikom rješavanja sporova u Bosni i Hercegovini, tako je pocijepao ispred valije i Velikog vijeća ugovor o zakupu poreza sa posjeda Husein-bega Gradaševića (koji je teretio hrišćane

²⁸¹ Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta*, 60-63. Trebalo je nadokaniti štetu i kazniti vođe više pobuna u Posavini, Hercegovini i Bosanskoj krajini. Bojić, *Historija Bosne*, 96-99. Ustanici su indirektno i direktno nanosili štete raji, hrišćanima i muslimanima. Ako nisu učestvovali u ratnim dejstvima, morali su davati volove i konje, tegleću sotku ili hranu za potrebe vojske. U ovome su najviše stradavali hrišćani. Šljivo, *Omer-paša*, 46-50.

²⁸² I.F. Jukić i Ljub. Martić, *Slavodobitnica svietlom gospodaru Omer-paši carsko-turskom muširu, seraskeru od ciele Rumelisko-bosanske vojske, vitezu raznih turskih redovah i carsko-ruskog sv. Ane perve klase, u Risto Trifković, Ivan Franjo Jukić, Sabrana djela, Knjiga II, Izdavačko preduzeće „Svjetlost“, Sarajevo, 1973, 185.*

²⁸³ Jukić i Martić, *Slavodobitnica svietlom gospodaru Omer-paši*, Jukić, Sabrana djela, 185.

²⁸⁴ Šljivo, *Omer-paša Latas*, 68. Za opis vidjeti u Jukić i Martić, *Slavodobitnica svietlom gospodaru Omer-paši*, Jukić, Sabrana djela, 186-187.

²⁸⁵ Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta*, 69-70; Prelog, *Povijest Bosne*, 77;

²⁸⁶ Jukić, *Putopisi*, 152.

najviše).²⁸⁷ „Kršćani, naprotiv, nadali su se bosanskoj uredbi sad ol već nikad da je došlo vrijeme; sila bosanskih poturica da će biti savladana, i oni da će pod blagim tanzimatom, odahnuti.“²⁸⁸ Jukić o muslimanima Krajišnicima: „Četovanje – to je njihovo, obično uzdržavanje; osobito otkako im nije tako lasno prelaziti među austrijansku i tamo robiti, od toga vremena išli su po ostaloj Bosni šiš i goliš i tražili bi pravog dina; a međuto prehranil bi se i presvukli hodajući po vlaškim kućama.“²⁸⁹ Kada su se hrišćani, i katolici i pravoslavci, preko svojih vjerskih predstavnika počeli žaliti Omer-paši, na njegov upit, on ih je smirivao i govorio da se ne žale.²⁹⁰ Stanje hrišćana se dolaskom rumelijskog seraskera nije znatnije popravilo, čak se i pogoršalo. Pošto je ugušio pobune bosanskih muslimana i hercegovačkih muslimana okrenuo se Omer-paša hrišćanima te ih prvo razoružao, pravdajući to potencijalnom klicom novih pobuna i ustanaka.²⁹¹ Ovo je Latas izvlačio iz afere sa biskupom Barišićem preko kojeg je vlada Habsburške monarhije pokušala da izvrši uticaj na katoličko stanovništvo,²⁹² dok je srpska vlada pokušala da preko franjevac školovanih u Ugarskoj izvrši uticaj na katolike i privuče ih svojoj vanjskopolitičkoj ideji.²⁹³ Omer-paša je primijetio i prisustvo agitatora panslavističkog duha te se pribojavao da bi se situacija u Bosni nakon ustanka mogla dodatno zakomplikovati širenjem ustanka većih razmjera.²⁹⁴ Dopustio je da se tijelo svećenika Dropuljića sa pravom pogrebnom povorkom sprovede kroz Sarajevo sa krstom na čelu povorke, što prije toga nije bilo dozvoljeno, hrišćani su svoje mrtve pokapali u najvećoj tišini bez povorki.²⁹⁵ Simonis, Omer-pašin izaslanik u Beogradu, je 1852. godine obavijestio kneza Aleksandra o hapšenju 5 emisara koji su htjeli podići bunu u Srbiji i Bosni, dok je francuskom generalnom konzulu javio da je austrijska intriga u susjednim turskim provincijama aktivnija nego ikad.²⁹⁶ Najbolji primjer tome je hapšenje Ivana Jukića, austrijski

²⁸⁷ Šljivo, *Omer-paša Latas*, 151. „Kad se mjera zloća bosanskih Turaka ispunila, tada pravda svoj pravac zauzme. Bog svemogući takne carsko srce, te nam slavnog viteza i junaka pošalje Omer-pašu.“ Jukić, *Putopisi*, 153.

²⁸⁸ Jukić, *Putopisi*, 159.

²⁸⁹ Jukić, *Putopisi*, 170.

²⁹⁰ Šljivo, *Omer-paša Latas*, 152.

²⁹¹ Aličić, *Uređenje*, 78; Prelog, *Povijest Bosne*, 78; Belgradi, *Poučna kratka historija*, 43-44

²⁹² Šljivo, *Omer-paša Latas*, 150.

²⁹³ Popović, *Agrarno pitanje*, 90-91. Ovo se posebno odnosi na bosanske franjevence, jer su hercegovački bili školovani u Italiji i nisu bili upoznati sa slavenskim duhom i bratskom osjećanju sa ostalim Slavenima. Poput mladeži koja je bila okupljena oko Ivana Franje Jukića, pripadnika Gajevog Ilirskog pokreta i protagoniste projugoslavenskih političkih ideja. Ibidem; Šljivo, *Omer-paša Latas*, 153-154; Popović, *Agrarno pitanje*, 124.

²⁹⁴ Šljivo, *Omer-paša Latas*, 155; Popović, *Agrarno pitanje*, 108; U ovom periodu djeluju i Garašaninove tajne organizacije na pokretanju jednog šireg narodnog ustanka u Bosni protiv osmanskih vlasti. Jednako tako su trebale da potpire bosanske muslimane protiv carske vojske s ciljem da se oni međusobno pobiju i tako se Turci oslabe. Milorad Ekmečić, *Nacionalna politika Srbije prema Bosni i Hercegovini i agrarno pitanje 1844-1878*, Separat, Sarajevski grafički zavod, Sarajevo, 1959, 198-200; Ekmečić, *Dugo kretanje*, 262-263; Čubrilović, *Istorija političke misli*, 245-249.

²⁹⁵ Šljivo, *Omer-paša Latas*, 155.

²⁹⁶ Popović, *Agrarno pitanje*, 111-112.

konzul Atanacković se nije mogao za njega zauzeti jer je Jukić uhapšen zbog političkih grešaka, a ne zbog vjerskih razloga, stoga mu je vlada sugerisala da se zauzima za Jukića što je više moguće.²⁹⁷ Ograničavanje podizanja crkvi i ostalih sakralnih objekata je bilo prisutno, mislimo na hrišćanske. Ovo je bilo prepoznato i od nacionalnih agitatora poslanih iz Srbije, poput Tome Kovačevića, koji je dobio prilog od 100 kesa zlata namijenjenog bosanskim franjevcima za izgradnju crkvi, pokazujući time raspon vjerske tolerancije srpske vlade.²⁹⁸ Porta je pokrenula postupak odobravanja izgradnje sakralnih objekata hrišćanima, s time da se vodilo računa o osjećajima muslimanskog stanovništva koje nije imalo blagonaklon odnos prema tim zahtjevima i odlukama.²⁹⁹ Oduzimanje oružja i povećanje poreza hrišćanima proizvelo je još jedan ustanak 1852. godine u Hercegovini kojeg je pomagala susjedna Crna Gora i knez Danilo.³⁰⁰ Ovo je proizvelo niz ustanaka koji će se sporadično pojavljivati u narednih 10 godina sve do 1862. godine. Ustanak je poveo Luka Vukalović³⁰¹ kao odgovor na zulum osmanskih vlasti i Omer-paše Latasa koji je već imao namjere da izvrši vojni pohod na Crnu Goru.³⁰² *Кнез Данило, који имађаше широк поглед и велике идеје, одлично прими зубачке главаре (делегате); нареди измирење да се у тој години изврши по народном обичају (крвно коло); посоколи их и обећа помоћ у борби против Турака.*³⁰³ Ustanak je okončan vojnom intervencijom Omer-paše Latasa i savladavanjem crnogorskih i ustaničkih

²⁹⁷ Šljivo, *Omer-paša Latas*, 160-161; Hapšenja istaknutih hrišćana, svećenika i trgovaca su se, uprkos raznim intervencijama austrijske vlade, nastavila. Mnogi su uhapšeni i zatvoreni. Serasker je ovo pravdao političkim razlozima, jer je bio ušao u trag panslavistima koji su pripremali dići ustanak protiv sultana. Ibidem, 163.

²⁹⁸ Popović, *Agrarno pitanje*, 124-125; Skoro istom linijom kretala se i agitaciona politika prema muslimanima, prvashodno agama i begovima, slijedeći upute Garašaninovog Načertanija. Na liniji političke saradnje trebalo je animirati muslimansku elitu za saradnju kroz garant vjerskih sloboda i očuvanja vjerskih običaja, kasnije proširivši prostor agitacije i na očuvanje zemljišnog posjeda. Potonje nije išlo u prilog, po Ekmečiću, širem sloju seljaka hrišćana koji su težili rješavanju agrarnog pitanja u njihovu korist s najvećim polaganjem nada u Srbiju. Ekmečić, *Nacionalan politika*, 201-204.

²⁹⁹ Popović, *Agrarno pitanje*, 114; Odugovlačilo se davanjem potvrda o izgradnji crkava, također se inzistiralo da se crkve grade ondje gdje ukaže prava potreba za podizanjem jedne crkve, te da se na njima ne ističu obilježja crkvena. Ibidem.

³⁰⁰ Bojić, *Historija Bosne*, 99; Ekmečić, *Dugo kretanje*, 263; Redžić, *Istorijski pogledi na vjerske i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini*, 36-37

³⁰¹ Nakićenović Jovan, *Luka Vukalović, hercegovački veliki vojvoda*, Svjetlost, Sarajevo - Štamparija Trebinje, Trebinje, 1970; Berić Dušan, *Ustanak u Hercegovini 1852-1862.*, SANU, Beograd - Novi Sad, 1994; Ćorović Vladimir, *Luka Vukalović i hercegovački ustanci od 1852. do 1862. godine*, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1923;

³⁰² Popović, *Agrarno pitanje*, 114; Ekmečić, *Dugo kretanje*, 263; Prelog, *Povijest Bosne*, 81-82; Ćorović, *Istorija Srba*, 487.

³⁰³ Arhimandrit Nićifor Dučić, "Pleme Zupci i vojvoda Luka Vukalović", u Beogradu, 1897. godine (pristupljeno 9.7.2020., <https://trebinjekrozistoriju.wordpress.com/2018/12/11/%d0%bf%d0%bb%d0%b5%d0%bc%d0%b5-%d0%b7%d1%83%d0%bf%d1%86%d0%b8-%d0%b8-%d0%b2%d0%be%d1%98%d0%b2%d0%be%d0%b4%d0%b0-%d0%bb%d1%83%d0%ba%d0%b0-%d0%b2%d1%83%d0%ba%d0%b0%d0%bb%d0%be%d0%b2%d0%b8%d1%9b-1897/>); *Кадно Омер паша 19. марта 1852. год. нареди да се одузме оружје у Срба у Босни и Херцеговини, имајући намјеру да рати и прегази Црну Гору, Зупчани на позив турске власти, у прољеће те године, донесу нешто од оружја на зборно мјесто код Петковице да га предаду Турцима, који тога ради бијаху дошли на тај збор. Обично су одређиване аге за тај посао, јер знаду оружје својих чивчија, да га не би крили.* Ibidem.

snaga 1853. godine, kao i diplomatskom intervencijom austrijskih diplomata³⁰⁴, grofa Leinigena, na Porti.³⁰⁵ Nakon što je Omer-paša napustio Bosnu postavljen je prvo je za valiju Giridli Velijjudin-paša 1852³⁰⁶, a nakon njega Hušrid Rešid-paša 1853-1856. za čijeg se namjesništva poprilično popravila situacija za hrišćane, pored dozvole Franjevcima da izgrade 9 crkvi u njegovo vrijeme je hrišćanima dozvoljeno svjedočenje na sudu za ili protiv muslimana.³⁰⁷ Tokom 1853. godine u Bosni je bio Portin izaslanik Ćamil-paša koji je tokom svojih 7-8 mjeseci boravka više štete učinio hrišćanima nego dobrog, jednakog stava je Popović i za Rešid-pašu za kojeg samo kaže da nije bio pozitivnog pogleda na reforme.³⁰⁸

IV 2. Hatti-humajun 1856. godine

Donošenje *Hatt-i Humajjuna* u februaru 1856. godine je zagarantovalo jednakost za sve sultanove podanike, što znači da su muslimani i nemuslimani jednaki pred zakonom.³⁰⁹ Donošenje ovog reformskog akta je bilo također u svjetlu dodvoravanja *Velikim silama*, pa i da se usaglasi sultan sa odlukama novog mira koji će biti potpisan u Parizu 1856. godine.³¹⁰ Stanje hrišćana kao i drugih nemuslimana u Osmanskom carstvu se ovom novom sultanskom odredbom treba popraviti na bolje i u potpunosti biti u duhu prethodnog donešenog Hattišerifa od Gjulhane. Ovim reformskim aktom postavljen je svojevrsni štit iznad hrišćanskog stanovništva carstva što je u konačnici omogućilo više stranih intervencija, dodamo li tome

³⁰⁴ Detaljno vidjeti u Šljivo, *Omer-paša Latas*, 153-164.

³⁰⁵ Prelog, *Povijest Bosne*, 82; Bojić, *Historija Bosne*, 99; Ćorović, *Istorija Srba*, 487; Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću u spisima stranih izvještavača*, 295-355.

³⁰⁶ U ovoj godini piše Jukić u trećem svezku Bosanskog prijatelja o hapšenju i progonu redvonika i hrišćana iz Bosne. Vidi detaljnije u Ivan Franjo Jukić Banjalučanin, *Bosanski prijatelj*, Časopis sadržavajući potrebite korisne i zabavne stvari, Svezak III, Izdano troškom Matice Ilirske, Brzotiskom Antuna Jakića, Zagreb, 1861, u Trifković Risto, *Sabrana djela Ivana Franje Jukića*, Knjiga II, Priređeno u Institutu za izučavanje jugoslovenskih književnosti u Sarajevu, „Svjetlost“ Izdavačko preduzeće, Sarajevo, 1973, 573-577

³⁰⁷ Prelog, *Povijest Bosne*, 82-84.

³⁰⁸ Popović, *Agrarno pitanje*, 130-134; Skoro istu ocjenu za Ćamil-pašu daje i Ekmečić, Ekmečić, *Dugo kretanje*, 265

³⁰⁹ Roderici H. Davison, *Reform in the Ottoman empire 1856-1876*, Princeton university press, Princeton, New Jersey, 1963, 3-4.

³¹⁰ Ovim je Osmansko carstvo postala prva neevropska država koja je sklopila mirovni ugovor sa drugim evropskim državama na jednakim uslovima, kao i uvođenjem Osmanskog carstva u 'kocert Evrope', kojeg su činile najjače evropske države. Iako je bio na ravnopravnim i jednakim uslovima, suverenitet sultana je u Rumuniji i Srbiji bio okrnjen dok je ujedno neutralizovano Crno more. Resat Kasab, *The cambridge History of Turkey*, Volume 4, Turkey in the Modern World, Cambridge University Press, 2008., 16; Davison, *Reform in the Ottoman empire 1856-1876*, Princeton, 1963, 4; Davison ne smatra da je novi reformski akt kao i uopćeni proces reforme carstva bio u duhu dodvoravanja, nego više s ciljem revitalizacije domaće organizacije carstva kroz implementaciju i adaptaciju nekih zapadnjačkih ideja i institucija na više polja. Davison, *Reform in the Ottoman empire*, 7.

indirektno omogućavanje prodora kapitalizma, jednako je omogućilo pojačanu nacionalnu agitaciju među nemuslimanima, time zapečativši sudbinu Osmanskog carstva.³¹¹

„Jamstva obećana od naše strane hathumajunom gjuhanskim i zakoni tanzimata svim podložnikom moga carstva, bez razlike razreda i vjerozakona, radi obezbiednosti njihovih osobah i njihovog dobra, i radi sačuvanja njihove sreće danas se potvrđuju i utvrđuju, i da mogu puno i savršeno djelovati, preduzet će se krepke mjere.“³¹² Ovaj novi reformski akt je težio da očuva, kako teritorijalno tako i administrativno, heterogeno Osmansko carstvo od gubitka novih provincija, pobunama stanovništva ili diplomatskim i vojnim intervencijama velikih evropskih sila.³¹³ U prvom redu mislimo na vjerske slobode i jednakost nemuslimanskih podanika Osmanskog carstva, osiguranje zaštite, rad njihovih vjerskih općina je omogućen uz saglasje sa sultanom i komisijama.³¹⁴ „Uvaroših, varošicah i selih, gdje je sve stanovništvo jedne vjere, neće se nikakva zapreka mećati popravljanju, koje se preduzme po prvom planu, na zgradah za bogomolju, učionicah, oblnicah i grobljih.“³¹⁵ U nastavku se kaže da obnove i nova podizanja objekata sakralnog ili profanog karaktera (poput spomenutih učionica i bolnica) moraju biti pismeno podnešene Porti i sultanu gdje će biti potvrđene s određenim vremenskim rokom ili na njih podnešene primjedbe.³¹⁶ „Nijedna vjera neće biti u mjestih, gdje neima drugih vjerozakonah, medjašena u javnom očitovanju svoga vjerozakona.“³¹⁷ Karpat iznosi stav da je ovaj reformski akt potisnuo prethodno uređenje osmanskog društva kroz millet sistem, te isti pretočio na vjerske zajednice u svojoj suštini, te da predpostavi sve pravne, sudske i obrazovne prerogative milleta iz prošlosti.³¹⁸ Hattihumajun je također zabranio vrijeđanje između pripadnika vjerskih zajednica: „Zakoni će kazniti svako nepravedno ili uvrijediteljno nazivanje izmedju privatnih osobah, ili izmedju privatnih osobah, ili izmedju vlastih.“³¹⁹ Zabranjen je i prozelitizam: „Nitko se nemože

³¹¹ Kemal H. Karpat, *The Balkan national states and nationalism: Image and reality, Islamic studies*, Vol. 36, No. 2/3, Special issue: Islam in the Balkans, Islami Research Institute, International Islamic University, Islamabad, 1997, 341

³¹² Ivan Franjo Jukić Banjalučanin, Bosanski prijatelj, Časopis sadržavajući potriebite korisne i zabavne stvari, Svezak III, Izdano troškom Matice Ilirske, Brzotiskom Antuna Jakića, Zagreb, 1861, u Trifković Risto, *Sabrana djela Ivana Franje Jukića, Knjiga II, Priređeno u Institutu za izučavanje jugoslovenskih književnosti u Sarajevu*, „Svjetlost“ Izdavačko preduzeće, Sarajevo, 1973, 473.

³¹³ Davison, *Reform in the Ottoman empire*, 5.

³¹⁴ „Hathumajun“, Bosanski prijatelj, 473.

³¹⁵ „Hathumajun“, *Bosanski prijatelj*, 474.

³¹⁶ „Hhathumajun“, 474.

³¹⁷ „Hathumajun“, 474.

³¹⁸ Karpat, *Osmanko naslijeđe*, 91; Težnja je bila na jednakosti muslimana i nemuslimana u oporezivanju, sudstvu, administraciji, pristupu vojnom i civilnom obrazovanju, socijalnom statusu. Davison, *Reform in the Ottoman empire*, 55.

³¹⁹ „Hathumajun“, 475.

natjerati, da promieni svoj zakon.“³²⁰ Sudstvo je također podvrgnuto reformi poglavito glede jednakosti pred sudom kao i učešća u procesu suđenja i formiranja sudova. Hrišćani, Jevreji i muslimani su nominalno izjednačeni pred novim mješovitim sudovima: „Sve trgovačke, korekcionalne i kriminalne stavri izmedju musulmanah i kristjanskih podložnikah ili drugih nemusulmanah ili kristjanah ili drugih vjerozakonah nemusulmanskih predane će biti mješovitim sudom.“³²¹ Sadržan je i običaj da se parnice unutar jedne vjerske zajednice, hrišćana ili Jevreja, glede nasljedstva ili drugih parnica iz porodičnog prava, tretirane kao posebne građanske parnice, mogu poslati na patrijarhski ili općinski sud.³²² „Budući da je jednakost poreza ište i jednakost tereta, kao i jednakost u dužnosti što ište jednakost u pravih, to će morati kristjanski i ostali nemuslomanski podložnici, kao što je prie bilo određeno, podpasti pod zakon za rekrutovanje. Zamjena i odkup dopušta se. Što prie izdat će se podpun zakon o načinu, po kom će se kristjanski i ostalo nemuslomanski podložnici puštati i po kom će se služiti u vojsci.“³²³ Ovo je bila posljedica ukidanja harača, međutim kako je dopušten otkup iz službovanja uvedena je vojnica, *bedeli-asker*, koja je u *de facto* zamijenila harač, s time da je bila veća od harača ali kasnije smanjena.³²⁴ Odredbe proklamovane u Hatt-i-humajunu bile su unaprijeđena verzija onih iz Hattišerifa iz 1839. godine međutim, u konačnici nisu urodile većim plodom od prethodnog velikog reformskog akta.³²⁵ Bosna i Hercegovina su, prostorno gledano, opet bile poprilično protivne ovim odredbama, odlukama i htjenjima, posebice muslimansko stanovništvo.³²⁶ Proklamovana jednakost je još više potpirivala mržnju muslimana prema hrišćanima, o čemu je Huršid-paša, tadašnji bosanski valija, bio često informiran od strane austrijskih predstavnika.³²⁷ Hrišćani i drugi nemuslimani su imali pomiješane stavove prema Hatt-i-humajunu, poučeni iskustvom ranijih reformskih odredbi.³²⁸ Stanovništvo Bosne i Hercegovine je prostorno kroz svoju osmansku historiju postepeno izgrađivalo odbojnost prema prijestolnici Carigradu i centralnoj vlasti, tome možemo dodati još nasilje i zloupotrebe lokalne uprave, općeprisutno siromaštvo te međusobno nepovjerenje i nesnošljivost stanovništva.³²⁹ Uzastopne trzavice kao i održavanje

³²⁰ „Hathumajun“, 475.

³²¹ „Hathumajun“, 475.

³²² „Hathumajun“, 475-476.

³²³ „Hathumajun“, 476.

³²⁴ Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleata*, 76-77.

³²⁵ Prelog, *Povijest Bosne*, 85;

³²⁶ Popović, *Agrarno pitanje*, 148-149, 159-195; Aličić, *Uređenje*, 78-79; Davison, *Reform in the Ottoman empire*, 57;

³²⁷ Popović, *Agrarno pitanje*, 150-153.

³²⁸ Davison, *Reform in the Ottoman empire*, 58.

³²⁹ Misha Glenny, *The Balkans nationalism, wars and the Great powers 1804-2012*, ANANSI, Toronto, 2012, 73. W. Gladstone, istkanuti vođa liberala u britanskom Parlamentu i političkom mnijenju, nije smatrao da je

otpora reformama u kontinuitetu doveli su do percipiranja reformskog perioda, Tanzimata, kao prevare.³³⁰ Uzevši u obzir geo-strateški položaj Bosne i Hercegovine u Osmanskom carstvu i na Balkanu, okružene Habsburškom monarhijom te dvjema novim balkanskim državama, kneževinom Srbijom i Crnom Gorom, dobija se dublji uvid na inzistiranje centralnih vlasti i Porte na provedbu reformi u ovoj provinciji, posebice vojne reforme. Agrarno pitanje je od velike važnosti za razumijevanje većine procesa koji su se dešavali u ovom vremenskom periodu, ono prekriva veći dio historije Bosne i Hercegovine u 19. stoljeću. Upleteno u društveno-ekonomski sistem zajedno sa njegovom distinkcijom stanovništva po vjerskoj pripadnosti postati će katalizatorom skoro svih hrišćanskih seljačkih pobuna. Milorad Ekmečić je pišući o nacionalnoj agitaciji Srbije u Bosni i Hercegovini od 1844. – 1875. godine prepoznao važnost ovog pitanja i kao takvog ga postavio u istu ravan sa buđenjem nacionalne svijesti hrišćanskog, pravoslavnog, stanovništva.³³¹ Citiraćemo Preloga o jednom izaslanstvu begova i seljaka (raje) na Porti i njihovim međusobnim tužbama, žalbama i prijetnjama: Dragoman Pavao Perišić, imao ulogu tumača u ovim tužbama: „*Vi ste Bošnjaci, drski i nasilnici i gnječite svoju raj. Evropa to zna i ona će ustati protiv vas kod sultana „vašeg oca.“*“ Alibeg Babić: „*Pavle, Pavle! A hoće li biti lijepo, ako djeca ustanu protiv tog oca i udare ga po glavi?!*“ Kad su seljaci dokazali svoje tužbe rekoše begovi: „*Vlaše, razmisli što govoriš? Zar se ne misliš vraćati u Bosnu?*“³³² Pregovori su rezultirali donošenjem Saferske naredbe 1859. godine kojom su se kodifikovali odnosi na liniji zemljoposjednik-seljak, međutim, potpuna implementacija nije ostvarena.³³³

moгуće da se Osmansko carstvo transformiše u državu osnovanu na jednakosti, slobodi i humanizmu, tražio je oslobođenje hrišćana i protjerivanje Turaka. Podrazumijevajući time osmansku administraciju, a ne muslimane, ušao je u red pripadnika općeg humanizma, a ne uskohrišćanskog. Radušić, „Berlin prije St. Germaina“, 62.

³³⁰ Glenny, *The Balkans*, Toronto, 2012, 83;

³³¹ Vidjeti cijeli članak: Milorad Ekmečić, *Nacionalna politika Srbije prema Bosni i Hercegovini i agrarno pitanje 1844-1878*, Sarajevo, 1959.

³³² Preuzeto iz Milan Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*, II dio (1739-1878), Naklada J. Studničke i druga, Sarajevo, 1924, 87.

³³³ Prelog, *Povijest Bosne*, 87-88; Aličić, *Uređenje*, 77-78; Bojić, *Historija Bosne*, 101;

IV 3. Od vilajetskog fermama do Velike istočne krize

Problemi su se nastavljali i bez obzira na mnoge reformske akte i nove odredbe, nije se iznalazilo konkretnije rješenje, posebice za Bosnu i Hercegovinu.³³⁴ U godini 1864. donešena je uredba o formiranju vilajeta na prijedloge ministara Ali-paše i Fuad-paše za vrijeme sultana Abdul-Aziza.³³⁵ Ovome je u Bosni prethodila misija Ahmed Dževdet-efendije, specijalnog izaslanika Porte koji je trebao konačno da sprovede reforme vojske kao i da riješi još neka pitanja poput smirivanja odnosa između muslimana i hrišćana Hercegovine.³³⁶ Novi vilajetski ustroj je pokazao prethodno veoma pozitivnim te se stoga krenulo u njegovu implementaciju i u Bosni.³³⁷ Ustavni zakon Bosanskog vilajeta je preveden i objavljen u komentarima i smjernicama autora Hajrudina Ćurića.³³⁸ Nove uredbe o aministrativnoj reorganizaciji trebale su smiriti uzburkane duhove u Bosni i Hercegovini, već smo spomenuli učestale pobune hrišćana kao i negativan odnos muslimana prema istima. Moramo spomenuti da se ovaj negativni stav prema hrišćanima izvlačio parcijalno iz vjerskih razlika, a parcijalno kao revolt zbog reformi koje su, u očima muslimana, nastojale da ugroze ekonomske, društvene i političke privilegije muslimanske elite. Pasko Vasa-efendija je u opisivanju misiji Dževdet-paše naveo i pozitivne odnose između ove dvije vejske skupine na liniji društveno-ekonomskih odnosa unutar kojih je pronašao izvor sukoba, agrarno pitanje.³³⁹ Administrativno i sudsko organiziranje nastavlja se ranije uspostavljenim stazama Hattišerifa i Hatt-i-Humajuna involviranja lokalnog nemuslimanskog stanovništva. S time da nije bilo poduzeto na konkretnom planu glede formiranja vijeća/odbora koji bi bili sačinjeni od muslimanskih i nemuslimanskih članova, iako je ta ideja bila proklamovana.³⁴⁰ „Valiji je

³³⁴ Ponovno izbijanje ustanka u Hercegovini pod Lukom Vukalovićem dovelo je do otvorenijeg sukoba Osmanskog carstva sa Crnom Gorom, kao i sukoba muslimanskog i hrićanskog stanovništva u Hercegovini. Opet se Omer-paša Latas našao u situaciji da rješava ustanak vojnom intervencijom. Prelog, *Povijest Bosne*, 88-95; Davison, *Reform*, 110-111; Radušić objašnjava ovo kroz britanske izvještaje o uzrocima još jednog ustanka Luke Vukalovića. Upoznaje nas sa općom situacijom u kojoj je našlo hrišćansko stanovništvo kao i neaktivnost institucija lokalne i centralne uprave u razrješavanju njihovog nezavidnog položaja. U konačnici rezultirajući oružanim ustancima kao jednim mogućim rješenjima. Edin Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. Do 1878. – od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudije*, Historijske monografije, Knjiga 8, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo, 2013, 111-112.

³³⁵ Jelavich, *The establishment*, 109.

³³⁶ O misiji Dževdet-efendije vidjeti u: Pasko Vasa-efendija, *Bosna i Hercegovina za vreme misije Dževdet-efendije*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1958; Hamdija Kreševljaković, „Dževdet-pašina pisma o Bosni iz 1864. godine“, u: *Izabrana djela*, Knjiga IV, priredili: Enes Pelidija i Avdo Sućeska, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991; Davison, *Reform in the Ottoman empire*, 104-106.

³³⁷ Aličić, *Uređenje*, 82-85.

³³⁸ Ćurić Hajrudin, „Ustavni zakon Bosanskog vilajeta“, u *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, godina XX, 1972-1973, Sarajevo, 1974, 205-221.

³³⁹ Vasa-efendija, *Bosna i Hercegovina*, Sarajevo, 1958, 42-43.

³⁴⁰ Davison, *Reform in the Ottoman empire*, 105; Pozitivno dočekane reforme na Zapadu, posebice u visokim krugovima britanske vanjske politike, nisu davale dovoljno kvalitetne plodove kakvi su se očekivali. Britanski izvještavači, diplomate, izaslanici, konzularni agenti, govorili su o sporom i neefikasnom sprovođenju reformi.

pridodan u pomoć jedan administrativni savjet (idare-medžliz), sastavljen od: načelnika pravosuđa (mufetiši-hukiam), naimenovanog po opredjeljenju u drugoj glavi navedenom; od upravitelja finansije; od mehtubdži-efendije, od upravitelja spoljašnjih poslova i šest članova, od kojih imaju da budu trojica muslimanske, a trojica nemuslimanske vjere.³⁴¹ Pored šireg involviranja nemuslimana u institucijama lokalne uprave³⁴² oni ostaju u manjem broj za razliku od muslimana, koji čine većinu članova vijeća i odbora ovih institucija kao i uživanje čelnih pozicija u upravnim institucijama od najniže ka najvišoj, izvršena je i reorganizacija pravosuđa. Donešen u 1867. godini za vrijeme Topal Šerif Osman-paše, posljednjeg velikog bosanskog namjesnika, koji je nastojao da razvije Bosnu u duhu novog ustavnog zakona.³⁴³ Od vilajeta ka okružju formirano je više sudova koji su, na papiru, izjednačili nemuslimansko i muslimansko stanovništvo. Formirani su građanski sudovi sa načelnikom pravosuđa naimenovanim od Šejh-ul-islama, Mufetiš-hukijam, koji je zadužen za sve šerijatske sudove, zatim 6 građana muslimana i nemuslimana te pridodatim carskim činovnikom, sekretarom, koji je pravoslavac.³⁴⁴

„Glavni građanski sud rješava u svim stvarima, izuzimajući u parnicama:

- Između muslimana, koji prinadleže jurisdikciji šeri-a
- Između parničara drugih vjeroispovjedi, koje su po prirodi svojoj upućene rješavanju dotičnih crkvenih poglavara; takođe ni
- Predmeti, koji spadaju u struku kaznitelnog suda; ili
- Koje izključivo trgovački sud ima rješavati“³⁴⁵

Ovdje smo naveli član koji određuje nadležnosti glavnog građanskog suda smještenog u središtu vilajeta, a koja su jednaka i za građanske sudove sandžaka i okružja, s time da građanski okružni sudovi imaju određenu ingerenciju i u krivičnom (*kaznitelnom*) sudstvu.³⁴⁶ Sve građanske stvari, muslimana, hrišćana i Jevreja, potpale su pod ingerenciju građanskih

Zloupotrebe su idalje prisutne kao i nasilja, mito i korupcija su iskorijenjeni samo na papiru, dok je poboljšanje životnih uslova hrišćana i općenito sultanovih podanika nailazilo na velike prepreke. Uvjetovano lošim moralom, zatim lošim obrazovanjem kao i vjerskim predrasudama. Edin Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. Do 1878. – od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudije*, Historijske monografije, Knjiga 8, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo, 2013, 103-105.

³⁴¹ „Ustavni zakon bosanskog vilajeta“, *Godišnjak*, Godina XX, Sarajevo, 1974, 208.

³⁴² „Ustavni zakon bosanskog vilajeta“, *Godišnjak*, Godina XX, 211, 212, 214-215, 216, 217, 218; Jelavich, *The establishment*, 119.

³⁴³ Imamović Mustafa, *Historija Bosne i Bošnjaka*, BZK Preporod, Sarajevo, 2006, 341.

³⁴⁴ „Ustavni zakon“, *Godišnjak*, Godina XX, 209.

³⁴⁵ „Ustavni zakon“, *Godišnjak*, Godina XX, 209.

³⁴⁶ „Ustavni zakon“, *Godišnjak*, Godina XX, 215. Širu analizu i objašnjenje Vilajetskog ustava dao je Ahmed Aličić u *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. Do 1878*, 82-143.

sudova, šerijatski sudovi sveli su se na oblast nasljednog i porodičnog prava, dok je krivična jurisdikcija predata građanskim i trgovačkim sudovima.³⁴⁷ Sudska vijeća formirana uredbama vilajetskog ustava na svim nivoima imala su slobodu djelovanja kao i slobodu iznošenja mišljenja.³⁴⁸ „U svakoj seoskoj obštini postoji medžlis pod imenom ihtihar medžlis (savjet starješina), u kome ne mogu biti više od dvanajst, a manje od tri člana, koji bivaju izabrani po propisu petog odjeljenja. Imami, i sveštenici ne muslimanskih vjeroispovjedi stanujući u odnosnom selu, svagda su članovi tog seoskog medžlisa.“³⁴⁹ Jednakost i ravnopravnost između vjerskih zajednica je, evidentno, primljena kao ključan faktor za rješavanje gorućih problema. Vjerski identitet igra bitnu ulogu u reorganizaciji društva i administracije. Poučeni ranijim iskustvima sa muslimanskim elitama u Bosni i recepcijom reformi kroz prizmu vjerske prihvatljivosti/neprihvatljivosti u ovom ustavnom zakonu domaći muslimani imaju većinu u upravnim i sudskim institucijama. Jednako je percipirano i hrišćansko nezadovoljstvo, ono je, ako gledamo ovaj reformski akt, imalo ključno ishodište sukoba i pobuna ovog stanovništva u vjerskom identitetu. Što zapravo i jeste bio uzrok, parcijalno naravno. Glavni uzročnik su bili agrarni odnosi i porezi koji nisu ovim aktom tretirani.³⁵⁰ Ponovni pokušaj stvaranja osjećaja odanosti kod hrišćanske populacije, koja je sve više osjećala odbojnost prema osmanskim vlastima, društvenom sistemu i uopćeno Osmanskom carstvu, nije urodila plodom.³⁵¹ Međutim, ideja ustavne uprave prouzorkovala je i određeni vid straha jer je davala većeg podsticaja hrišćanskim narodima i njihovom sve više rastućem nacionalizmu.³⁵² Tokom namjesništva Topal Šerif Osman-paše (1860-1869) u zamahu je bila srpska nacionalna agitacija, koju je namjesnik pomno pratio i ulazio joj u trag s osnovanim sumnjama poučen svojim iskustvom iz Beograda, prethodno mjestu valiije Bosne.³⁵³ Uspjevši

³⁴⁷ Bojić, *Povijest Bosne*, 103.

³⁴⁸ Aličić, *Uređenje*, 143.

³⁴⁹ „Ustavni zakon bosanskog vilajeta“, *Godišnjak*, Godina XX, 216; „a) Za kandidate administrativnog savjeta biraju se triput toliko lica, koliko taj savjet članova imade, pola od Musulmana, a pola od ne Musulmana. Gdje imade mješovitog stanovništva, onde od svakoga podjednako.“ „b) Na isti način i pod istim uslovima biraju se i članovi za okružni medžlis.“ Ibidem, 217.

³⁵⁰ Aličić, *Uređenje*, 174; Ambasador Zohrab je izvještavao u ovom kontekstu o nezadovoljstvu hrišćana izvučenog iz lošeg provođenja Hatt-i-humajuna te da žalbe nisu mnogobrojne na muslimane kao zemljoposjednike, nego na skupljače poreza. Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici*, 189.

³⁵¹ Na ovo su ukazivali i strani konzuli, poput britanskog konzula Sarella koji je upozoravao na miješanje austrijske politike u unutrašnje poslove Osmanskog carstva, laviranje protiv sistema i reformi, naglašavanje agrarnog pitanja i vrbovanja istaknutih hrišćana za svoju politiku. Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici*, Sarajevo, 2013, 108.

³⁵² Glenny, *The Balkans*, 92-93;

³⁵³ Prelog, *Povijest Bosne*, 100-102; Ekmečić, *Nacionalna politika*, 209-211; Edin Radušić, *Nacionalne ideje i nacionalni razvoj u Bosni i Hercegovini 19. stoljeća – od vjerskog prema nacionalnom identitetu*, u: Facing the Past, Searching for the Future: the History of Yugoslavia in the 20. Century (Suočavanje s prošlošću – Put ka budućnosti: Istorija Jugoslavije 1918- 1991), Institute for Historical Justice and Reconciliation, Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje Novi Sad, Fakultet za evropske pravno-političke studije Sremska Kamenica, 2010, 4.

prepoznati znakove nacionalnerevolucionarne agitacije među pravoslavnim stanovništvom, najviše ispoljene radom Vase Pelagića i Gavre Vučkica u banjalučkom kraju, dao je valija da se ova dvojica uhapsu, događaji koji je započeo jače vrenje ustaničkog raspoloženja.³⁵⁴ U vanjskoj politici i težnjama za proširenje i oslobođenje susjednih zemalja kneževina Srbija primjenjivala je drugačiji tok prema muslimanima, Bosne i Hercegovine, za razliku od muslimana koji su bili naseljeni unutar njenih granica. Određeni broj hercegovačkih begova je 1868. godine tražio ujedinjenje sa Srbijom pod uvjetom očuvanja zemljišnog posjeda kao i vazalnog statusa kneževine Srbije prema Osmanskom carstvu.³⁵⁵ Sve do 70.-tih godina 19. stoljeća položaj hrišćana je postajao sve gori, pogotovo zbog nameta i zloupotrebe lokalnih aga i begova u tapijskim pravima raje. Bez obzira na reforme hrišćanska raja je *pretvorena u bespravnu stvar* uzimala oružje u ruke i podizala pobune usputno tražeći od Evrope da interveniše kako bi reforme stupile na snagu.³⁵⁶ Osmansko carstvo bilo je oslabljeno još jednim faktorom, a to su autonomne pokrajine koje su sve više jačale i potiskivale suverenitet sultana. Do 70.-tih godina je autonomna kneževina Srbija potisla svaki vid sultanovog suvereniteta osim zastave koja se vijorila na tvrđavi u Beogradu.³⁵⁷

V Velika Istočna kriza – dehumanizacija zapadnobalkanskih naroda?

V 1. Bosanski ustanak i ratovi na Balkanu 1875-1878.

U Bosni su se izmijenili mnoge valije nakon Topal Šerif Osman-paše i svi su bili na pozicijama kratkog roka usputno pojačavajući odbojnost kod domaćih muslimana i hrišćana.³⁵⁸ Netrepeljivosti između muslimana i hrišćana su nastavljene u Sarajevu kada je

³⁵⁴ Vasa Čubrilović, *Bosanski ustanak*, 33-34.

³⁵⁵ Ekmečić, *Nacionalna politika*, 212.

³⁵⁶ Koste Kumanudi, *Pogled na ulogu Rusije i Austrije*, 14; Seljaštvo (raja) je sve više iznosilo pritužbe na lokalnu upravu i ubirače poreza i drugih nameta. Odgovori su bili poprilično nepovoljni za seljaštvo jer se u njima navodilo da je stanje u Bosni poprilično dobro i sređeno. Naravno, ovo se ne može uzeti jednosmjerno i postaviti se samo na jednu stranu razumijevanja i favorizovanja bilo seljaštva ili Porte. Aličić ovome daje svoje viđenje stvari te dolazi do zaključka da su ove pritužbe, u praskozorje Ustanka u Bosni i Hercegovini i *Velike istočne krize*, dolazile stihijski, bez detaljnijeg razumijevanja korijena položaja seljaštva i konačno isceniranih i usmjeravanih iz vana. Aličić, *Uređenje*, 174-175.

³⁵⁷ Ivan Božić, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić, Valdimir Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Drugo izdanje, Izdavačko preduzeće >>Prosveta<<, Beograd, 1973., 275.

³⁵⁸ Prelog, *Povijest Bosne*, 105-106; Reforme nisu uspjele u smirivanju hrišćana i stvaranja osjećaja odanosti spram Carstva kod istih. Muslimansko stanovništvo također nije bilo blagonaklono novim reformama i njihovoj implemtaciji. Muslimani su nastojali da se stari sistem održi, tačnije, da hrišćani ostanu u podređenom, drugorazrednom, položaju spram njih. Istovremena nemogućnost formiranja kolektivnog građanskog statusa i osjećaja pripadnosti Osmanskom carstvu rezultiralo je u potraživanju autonomije od strane hrišćana. Jelavich, *The establishment*, 109-111.

okončana izgradnja pravoslavne Saborne crkve 1872. godine, impozantnost i veličina ove građevine dovela je do revolta muslimana Sarajlija koji nisu bili blagonakloni ni zvonu crkve niti njenoj veličini.³⁵⁹ Protestnu notu je valiji Akif-paši podnio Abdullah ef. Kauččija, imam Begove džamije, glede veličine crkve i njenog zvona na što je valija odgovorio: „*Šuti, magare, zar ćeš me ti učiti kuranu? Ti, pseto, ne možeš da podneseš zvonjenja zvona? A vi, drugi, zar ste toliko glupi, da ne znate da bi ovaj lopov ovdje za 50 groša mjesečno sam vukao zvono, kad bi ga se objesilo na vlastita mu vrata? Na polje! Ako čujem još jednu nepovoljnu o tebi, poslat ću te privezanog na magarcu u Bassoru!*“³⁶⁰ Opće stanje nije bilo najpovoljnije, događaji prethodnih godina doveli su stanovništvo u nezavidan položaj međusobne rasparčanosti po vjerskoj, društvenoj i ekonomskoj osnovi. Takvu situaciju će dobro iskoristiti nacionalne organizacije i njihovi agitatori s ciljem animiranja seljačkih masa i određenih gurpa elita za opći ustanak protiv centralnih vlasti.³⁶¹ Oružani početak ustanka je obilježen prepadom harambaše Pere Tunguza na jedan *turski*³⁶² karavan i bitkom na Krekovima 25. jula 1875. godine, čime je započeo ustanak u Hercegovini.³⁶³ Milorad Ekmečić je zasigurno jedan od najboljih stručnjaka i poznavaoaca ovog ustanka, on je u svojoj opsežnoj studiji kao vodeće uzroke stavio socijalni položaj seljaštva i uopćeno agrarno pitanje.³⁶⁴ Prethodno smo govorili o *drugosti* i faktorima koji je konkretiziraju i konstruiraju i tu smo glavni fokus stavili na faktor vjerskog identiteta kao vodećeg. Njemu se sada pridodaje, u kompleksnom sistemu razumijevanja, i socio-ekonomski faktor u gotovo jednakoj važnosti, posebice za prostor Osmanskog carstva kojeg analiziramo kroz Bosnu i Hercegovinu.³⁶⁵ Za Ekmečića socio-ekonomski faktor je važniji, dok za Čubrilovića, još jednog poznatog stručnjaka za Ustanak u

³⁵⁹ Vedad Biščević, *Bosanski namjesnici osmanskog doba (1463.-1878.)*, Connectum, Sarajevo, 2006, 432.

³⁶⁰ Preuzeto iz Prelog, *Povijest Bosne*, 106-107; Ovo nije jedini slučaj protesta muslimana za zvonjavu crkvenih zvona. Slično se dešavalo i u drugim gradovima gdje su crkveno-školske općine postavljale zvona na svoje crkve, doduše, manje veličine, ali dovoljne da izazove protestne note muslimanskog stanovništva tih gradova. Tome treba dodati još i napade srpske štampe iz Srbije i susjedne Austro-Ugarske monarhije što je dodatno širilo napetosti između pravoslavnih hrišćana, sa začetnim nacionalnim idetitom srpskim, i Turaka, muslimana. Čubrilović, *Bosanski ustanak*, 35-36.

³⁶¹ Vasa Čubrilović, *Bosanski ustanak 1875-1878*, Drugo izdanje, priredio Zdravko Antonić, Beograd, 1996, 19-24. Pošto u uvodnom dijelu Čubrilović piše i o važnosti građanstva, u prvom redu trgovaca hrišćana u ovom periodu identificiranih Srba, Ekmečić se odvaja od te teze u svom članku te veći fokus stavlja na seljaštvo i agrarno pitanje. Te da su ustanci u ranijem periodu zapravo bili odvojeni od tajnih nacionalnih organizacija. Ekmečić, *Nacionalna politika*, 213.

³⁶² Umogome je pojam Turčin bio sinonim za muslimana, pa i u južnoslavenskoj historiografiji 20. stoljeća.

³⁶³ Čorović, *Istorija Srba*, 2005., 746. Unutar ustanka će se infiltrirati tajne organizacije koje su službovale srpskoj nacionalnoj politici. One će kreirati put ustanka i narodnih zamisli tako da ne gledaju Srbiju kao mogućeg osvajača Bosne i Hercegovine, u konačnici, već kao osloboditelja, jednakog i ravnopravnog u borbi za oslobođenje od Osmanske vlasti. Ekmečić, *Ustanak u Bosni*, 70-71; Glenny, *The Balkans*, 103.

³⁶⁴ Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875.-1878.*, Izdavačko preduzeće >>Veselin Masleša<< Sarajevo, Sarajevo, 1960, 11-32; To je u suštini njegova glavna teza, socijalni karakter ustanka.

³⁶⁵ Ekmečić, *Nacionalna politika Srbije*, 215.

Bosni, on na nešto manje bitnijem mjestu nasuprot vjerskog i nacionalnog.³⁶⁶ Pobuna je ispočetka predstavljena minornom centralnim vlastima, iako je već dolazilo do eskalacije nasilja pobunjenih hrišćana prema lokalnom muslimanskom stanovništvu, poslana je jedna delegacija da umiri pobunjenike ali beuzuspješno.³⁶⁷ Vjerski fanatizam i međusobna mržnja su bili opće prisutni, posebice u gradskim sredinama, i jednako je „*krasila*“ i hrišćane i muslimane.³⁶⁸ Početak ustanka koji se zbio u Hercegovini, a kasnije proširio na Bosnu, pokazuje nam još jednu dimenziju *drugosti*. Unutar korpusa hrišćanskog naroda *drugost* se odrazila u odbijanju ili prihvatanju ustanka i uzimanja oružja, oni koji su odbijali inicijalno dići oružje, bili su prisiljeni da isto učine.³⁶⁹ U svojim izvještajima s početka ustanka u Bosni i Hercegovini, konzul Holmes je naveo da je ustanak iniciran isključivo izvana, unutrašnjih razloga poput sistemskog ugnjetavanja nema, te da ustanici vrše nasilje i ubijanja nad istovjernim hrišćanima, ali više nad muslimanima.³⁷⁰ Infiltriraju se tajne organizacije u službi srpske nacionalne politike, one će određivati u kom smjeru treba da se ustanak kreće, tako da se ne gleda na Srbiju kao na osloboditelja.³⁷¹ Korišteni su pmafleti, štampa, pisma, pjesme, Škapur navodi dvostih jednog takvog revolucionarnog poziva na oružje i ustanak u svrhu spašavanja sprstva: „*Pod oružje stupajte: Herceg-bosnu našom učinite!*“³⁷² U augustu 1875.

³⁶⁶ Detaljnije vidjeti u Vasa Čubrilović, *Bosanski ustanak 1875-1878*, Drugo izdanje, priredio Zdravko Antonić, Beograd, 1996.

³⁶⁷ Biščević, *Bosanski namjesnici*, 434; Pregovori su vođeni u više navrata kako bi se smirili ustanici. Čak je i prisutvo Hajdar-bega Čengića u ovim pregovorima bilo bez uspjeha, jer je među ustanicima bilo i njegovih seljaka (Prelog piše kmetova). U konačnoj ocjeni je bosanskom valiji Derviš-paši, Konstant efendija telegrafom javio neuspjeh pregovora i da će konačni ishod donijeti oružje. Prelog, *Povijest Bosne*, 112-114; Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici*, 260-261; Obavljena je bila neka vrsta skupa glavara u Hercegovini, hrišćana, u februaru 1874. godine, na kojem je rečeno da se treba „*klati sa Turcima dok jednoga teče*“. Ovaj izjava je bila u općem ustaničkom raspoloženju prisutnom već određeni niz godina kao i zbog sve rastućih mogućnosti austrougarske okupacije, što je prouzrokovalo opravdan strah. Ekmečić, *Ustanak u Bosni*, 51.

³⁶⁸ Artur Dž. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune augusta i septembra 1875 sa istrojskim pregledom Bosne i osvrtom na Hrvate, Slovence i staru Dubrovačku republiku (ispravljeno i popunjeno)*, Izdavačko preduzeće >>Veselin Masleša<<, Sarajevo, 1965, 69-72.

³⁶⁹ Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici*, 260; Period *Velike istočne krize* je vrijeme kada britanski službenici u Bosni prepoznaju identitete među lokalnim hrišćanskim stanovništvom i onim iz Srbije. Izvještaji idu u smjeru međusobnih simpatija i formiranja bračnih zajednica. Kao i u nastavku ustanka u 1876. godini, izvještavaju o četama koje upadaju u Bosnu i Hercegovinu, navode da se radi o Srbima i Crnogorcima, izbjeglicama koje su se opremale u Austriji i Srbiji. Edin Radušić, *Dvije Bosne britanske putopisne i konzularne slike Bosne i Hercegovine, njenog stanovništva i međusobnih odnosa*; Prvo elketronsko izdanje, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2019, 67-68

³⁷⁰ Radušić, „*Bosnian horrors*“, 38; Za srpsko viđenje pogledati u Čubrilović, *Istorija političke misli*, 338-343.

³⁷¹ Ekmečić, *Ustanak u Bosni*, 70.-71; Radušić Edin, „*Bosnian horrors*“ *Antiturski narativi o Bosni u britanskom javnom diskursu i njihoe političke posljedice 1875-1878*, Studije za historiju BiH, Knjiga 5, Udruženje za modernu historiju UMHIS, Sarajevo, 2019, 32; Aleksandar Giljferding u svom opisu Hercegovine, tačnije trebinjskog kraja, opisu stanje lokalnih seoskih crkvi, ili bolje rečeno prostorija za obavljanje molitve sudeći po njegovom opisu. Pored opisa vanjskog i unutrašnjeg izgleda, pristopog i minimalističkog, objašnjava ovo njihovim strahom, u početnim godinama osmanskih osvajanja, kao i strahu od pljačkanja i uništavanja ckrvenih predmeta od strane muslimana. Giljferding, *Putovanje po Hercegovini*, 25.

³⁷² Hasan Škapur, *Odnos osmanskih vlasti prema bosanskom ustanku (1875-1878.)*, Centar za osmanističke studije, Sarajevo, 2017, 37-38.

godine izbije novi ustanak u Bosanskoj krajini, u planinskim predjelima, gdje su se ustanici utaborili usput izvršivši napade na posjede i kule aga i begova.³⁷³ Pokušaj prve strane komisije s ciljem umirivanja ustanka je urodio samo dobijanjem odgovora u vidu pamfleta u kojem su iznešene žalbe ustanika, pored žalbi na mnogobrojne poreze priložene su i žalbe na age i medžlise.³⁷⁴ Ustanak koji se rasplamsao u Potkozarju prouzrokovao je migracije muslimanskog stanovništva, napuštana su sela i neki gradovi, za privremeno naseljavanje izabirani su bolje branjeni gradovi u unutrašnjosti okruga.³⁷⁵ S ciljem smirivanja situacije u Bosni i Hercegovini, Porta je izdala jedan telegram u kojem se potvrđuju sve odluke fermana iz februara 1875. godine kao i dodatne reforme i ustupci među kojima se ističu potpune vjerske slobode za nemuslimane i formiranje mještovitih komisija muslimana i hrišćana za provođenje reformi, uz prijedloge agrarnih rješenja.³⁷⁶ Agrarno pitanje će ostati glavni problem tokom ustanka i nastupajućeg perioda u historiji Bosne i Hercegovine i njenih naroda. Etabliralo se je na ravni muslimani-hrišćani, te je kao takvo postalo jedan od glavnih uzroka sukoba.³⁷⁷ Nacionalni programi će maksimalno iskorištavati agrarno pitanje u svojoj agitaciji. Mogućnost okupacije njihove zemlje davalo je dovoljno podstreka seljačkim masama da se priključe nacionalnim pokretima.³⁷⁸ Dovodeći time do masovnih progona muslimana.³⁷⁹ Srbizacija hrišćanskog stanovništva Bosne i Hercegovine se do početka ustanka proširila i zahvatila većinski one hrišćane koji su bili bliži granici, ovim ne isključujemo hrišćane i u unutrašnjosti.³⁸⁰ Nacionalna samosvijest je po izvještaju austrijskog agenta

³⁷³ Prelog, *Povijest Bosne*, 114; Škapur Hasan, *Odnos Osmanskih vlasti prema Bosanskom ustanku (1875.-1878.)*, Udruženje >>Centar za osmanističke studije<<, Sarajevo, 2017., 130

³⁷⁴ Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici*, 268; Radušić Edin, „Bosnian horrors“ *Antiturski nrativi o Bosni u britanskom javnom diskursu i njihove političke posljedice 1875-1878*, Studije za historiju BiH, Knjiga 5, Udruženje za modernu historiju UMHIS, Sarajevo, 2019, 32-33.

³⁷⁵ Škapur, *Odnos osmanskih vlasti*, 135. Nemuslimansko stanovništvo je zaštitu tražilo u šumama i prečanskom kraju, granica između Bosne i Austrije je bila relativno blizu i porozna, omogućavajući ustanicima da je prelaze i čine probleme osmanskim vlastima. Ibidem, 135.

³⁷⁶ Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici*, 271-272; U njoj se također navelo da hrišćanske države ne čine prepreke ustanicima koji će, radije umrijeti nego li podnositi tolikog ropstva. Jednako je ztraženo od hrišćanskih velikih sila da na Porti zatraže formiranje autonomne države od Bosne i Hercegovine sa strancem knezom na čelu, a nikako da na čelu bude turski podanik. Prelog, *Povijest Bosne*, 116-117;

³⁷⁷ Edin Radušić, „Narodi u Bosni Hercegovini se mrze stoljećima?! – kako je sve počelo“, u: *The Shared History, myths and stereotypes of the nationalism and communism in ex Yugoslavia*, Institute for historical justice and reconciliation Salzburg, Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje Novi Sad, Novi Sad, 2008, 204.

³⁷⁸ Čubrilović, *Bosanski ustanak*, 65-66; Ispoljavanje ovog osjećaja će biti evidentno u sporadičnim objavama ustaničkih grupa i vođa o ujedinjenju Bosne sa Srbijom, a Hercegovine sa Crno Gorom 1876. godine u trenutku objave rata Osmanskom carstvu. Ibidem, 181.

³⁷⁹ Safet Bandžović, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci ratovi i muhadžirska pribježišta (1876-1923.)*, Autor, Sarajevo, 2013, 43.

³⁸⁰ Radušić, *Dvije Bosne*, 72-80; Škapur, *Odnos osmanskih vlasti*, 144; Politički ciljevi susjednih kneževina Srbije i Crne Gore su tokom ustanka doveli do obezglavlivanja vođstva ustanka u Hercegovini (protjeran je vojvoda Mića Ljubibratić) jer se crnogorski knez smatrao jedinim vođom ustanka u tom dijelu zemlje. Glavni odbor, formiran od strane ustanika u Bosni nije imao istaknutu osobu poput hercegovačkog Ljubibratića, nego je bio u tješnjoj vezi sa srpskom vladom u Beogradu. Ekmečić, *Dugo kretanje*, 288-289.

Alfreda Boića bila porpilično raširena: „*Turski i austrijski Sloveni grčkoistočne (pravoslavne) vjeroispovijesti posjeduju nacionalnu samosvijest, žilavost i snagu karaktera u daleko većoj mjeri nego njihova katolička plemenska braća.*“³⁸¹ Ustaničke akcije, prepadi i napadi najviše su bile usmjerene protiv vojnih formacija vilajeta, za koje možemo reći da su predstavnici centralnih i lokalnih vlasti, i protiv imanja aga i begova koji su se nalazili u blizini ustanički četa.³⁸² Ponajbolji prikaz multidimenzionalnog karaktera drugosti i drugog tokom Ustanka u Bosni i Hercegovini je dao Edin Radušić kroz analizu eminentne britanske štampe tog vremena.³⁸³ Jedan novi momenat je objava rata kneževine Srbije upućena Osmanskom carstvu u junu 1876. godine,³⁸⁴ a knez Milan je izjavio sljedeće: „*Naš je pokret čisto narodni. On mora zatvroti svoje redove svim elementima socijalnog prevrata i verozakonskog fanatizma. Mi ne nosimo sobom prevrat, vatru i opustošenje, no pravdu, red i bezbednost.*“³⁸⁵ Ovo je uslovljeno i savjetovanjem književnika, i ranijeg vođe tajnih srpskih organizacija, Matije Bana, koji je htio da „*borba između hristijana i Turaka ne uzme vid religizan i socijalan, no čisto narodno političan.*“³⁸⁶ Odnosi među domaćim muslimanima i hrišćanima su bili pomiješani, kako zategnuti tako i dobri, poput slučaja zatvaranja ustanika u Ključu i njihove žalbe iz 1876. godine: „*U ključkoj kasabi s našim Turcima se rahat. I mi i naši Srbini ovim molimo se čestitom vali-paši i plaćemo na Husein ef., ključkog kadiju. Teška zuluma od njega imamo i vrlo nam je dotužio...*“³⁸⁷ Izvještaji britanskih konzula, poput Holmesa³⁸⁸, iz 1876.

³⁸¹ Ekmečić, *Dugo kretanje*, 291; Ovaj ustanak je implementirao u sebe političke ideje srpskih nacionalnih organizacija koje su, formalno, prestale sa radom prije njegovog izbijanja. Ali su nosioci tih ideja, srpska građanska elita, preživjeli i nastavili svoj rad, jedan konzervativni srpski građanski pokret. Ekmečić, *Ustanak u Bosni*, 53.

³⁸² Škapur, *Odnos osmanskih vlasti*, 141-142; Britanske novine zajedno sa konzularnim izvještajima, putopisima i kasnijim mitingaškim skupovima (unutar antiturske/antiosmanske *atrocities* agitacije) isticali su kao uzrok ustanka kontinuirana tlačenja sultanovih hrišćanskih podanika. Tome su svakako doprinosili i domaći bosnaskohercegovački muslimani. Zato ne bi trebalo da čudi što se u brojnim memorandumima ustanika i proustančkih orijentisanih izvještaja ovaj negativni-nasilni odnos ističe. Dok paljevinu i pljačka kula i odžaka aga i begova možemo posmatrati kao jedan osvetnički poduhvat ustanika podstreknut društveno-ekonomskom nezadovoljnošću i vjerskom netrepeljivošću. Radušić, „*Bosnian horrors*“, 56-57.

³⁸³ Radušić, „*Bosnian horrors*“, 55-63; Ovaj dio knjige i nastavljajuća poglavlja daju dobar uvid u percepciju stranaca o ustanku, kako o njegovom karakteru i inicijalnim uzrocima tako i o međusobnom odnosu ustaničkih snaga (hrišćana) i regularnih i neregularnih trupa osmanske vojske (sačinjenih i od domaćih muslimana). Ibidem, 63-80.

³⁸⁴ Škapur, *Odnos osmanski vlasti*, 193; Kako se ova vijest proširila među ustanicima tako se i njihov borbeni moral popravi, a istovremeno su započeli i novi dijelovi da vrve ustaničkim četama. Paljevina je činjena kako od ustanika tako i od osmanskih vojnika (domaćih muslimana). Čubrilović, *Bosanski ustanak*, 140-142;

³⁸⁵ Ekmečić, *Dugo kretanje*, 294; U Istočnoj Bosni, po prebacivanju iz Srbije, na kao jedan od vođa ustanka istakao se pop Žarko Lješević. Sa namjerom animiranja naroda na ustanak izjavio je: „*Čuj narode sve tri vjere. Ustaj na oružje. Rat je ovo za slobodu čitavog naroda! Svaka vjera, svačije pravo, obraz i imanje biće nam svetinja. Ko ovome ratu neprijatelj bude, krstio se ili klanjao, glavom će kao izdajica svoga naroda platiti.*“ Ekmečić, *Ustanak u Bosni*, 110.

³⁸⁶ Ekmečić, *Ustanak u Bosni*, 135;

³⁸⁷ Škapur, *Odnos osmanskih vlasti*, 314; Druga godina ustanka u Bosni i Hercegovini je prožeta mnogobrojnim političkim mitinzima u Britaniji, u duhu antitruske agitacije. Donošene su razne rezolucije koje osuđuju turske

godine govore i o vjerskim slobodama hrišćanskog stanovništva, koje ocjenjuje poprilično pozitivno, jedinu negativnost navodi što ne mogu koristiti zvono ali kada bi ga mogli koristiti ne bi imali razloga za žalbe kada su vjerske slobode u pitanju.³⁸⁹ Ipak je vjerski identitet i osjećaj pripadnja određenoj vjerskoj skupini igralo značajnu ulogu u međusobnoj identifikaciji hrišćana i muslimana Bosne i Hercegovine tokom ustanka.³⁹⁰ Kao sveobuhvatajući i okružujući identitet, vjera je imala ključan aspekt u mobilizaciji, kako hrišćana i izbjeglica u Srbiji za borbu³⁹¹, tako i domaćeg muslimanskog stanovništva³⁹² u Bosni i Hercegovini pojačavajući, vremenom, i osjećaj pripadnosti Osmanskom carstvu. Srpska i crnogorska vojska vodile su ratne operacije sa različitim rezultatima, dok su Crnogorci izvojevali dvije pobjede, Srbi nisu uspjeli da održe svoju liniju odbrane pa je kneževina spašena intervencijom Rusije.³⁹³ Do oktobra 1876. godine je potpisano primirje između Osmanskog carstva i Srbije i Crne Gore,³⁹⁴ rasparave u diplomatskim krugovima su krenule ka novom rješavanju krize, ovaj put sa jednom međunarodnom konferencijom.³⁹⁵ Rusija je sklopila tajni sporazum sa Austro-Ugarskom u januaru 1877. godine, čime je

zločine nad hrišćanima, tražilo aktivnije uključivanje vlade u rješavanje problema hrišćana, da se oni oslobode od direktne turske vlasti. Radušić, „Bosnian horrors“, 89.

³⁸⁸ Holmesovi izvještaji su odlični za izučavanje međusobnih odnosa domaćih slavenskih hrišćana (Srba) i domaćih slavenskih muslimana (Bošnjaka XX stoljeća). Isticao je često da se nasilja dešavaju na obje strane, s time da primat nose hrišćani, a ne muslimani, glede razmjere i broja nasilja. Radušić, *Dvije Bosne*, 165-166.

³⁸⁹ Radušić, *Bosna i Hercegovina*, 285; U listu „Nord“ je objavljeno jedno pismo ustanika upućeno Veselitskom, pomagaču ustaničkih izbjeglica i agent komunikacije između crnogorskog kneza i i ruskog konzula Jonina. Tu su navedene četiri tačke koje bi po, ustaničkim zamislima, riješile nastala pitanja u Bosni i Hercegovini. Skrenuti ćemo pažnju na dvije, prva tačka koja se odnosi na povlačenje osmanskih trupa i ostanak 5000 vojnika ali samo u gradovima koji bi bili određeni. Ovdje želimo da ukažemo da se planirani scenarij dosta poklapa sa onim u kneževini Srbiji prije ustanka, osmanska vojska je bila svedena na minimum u određenim utvrdama, dok je istovremeno muslimansko stanovništvo bilo izloženo protjerivanju i nasilju. I četvrta tačka koja se odnosi na dozvolu nošenja oružja hrišćanima, kao što to mogu muslimani, kako bi time mogli da afirmiraju svoju građansku jednakost i bili u stanju da se odbrane. Ovakav vid afirmacije građanstva može biti protumačen općeprisutnom nepovjerenju hrišćana prema muslimanima u sklopu Osmanskog carstva bez obzira na reforme i moguće promjene uređenja. Jednako označava i strah od odmazde muslimanskog stanovništva protiv ustanika i hrišćanskog stanovništva uopćeno. Radušić, *Bosna i Hercegovina*, 300-301; O kontekstu dozvole nošenja oružja vidjeti percepciju Rašida Beograđanina u Rašid Belgradi, Poučna kratka historija, Dodatak, urednik H. Karčić, Sarajevo, 2018, 47-48.

³⁹⁰ Vjerski identitet i njegova percepcija bila je vrlo značajna i prije ustanka. O tome je Edin Radušić napisao monografiju o identitetima u Bosni i Hercegovini. Iako se ova monografija bavi kontekstom britanske percepcije identiteta bosanskohercegovačkog stanovništva, daje dobru polaznu osnovu za razumijevanje identiteta vjerskih, nacionalnih i etničkih zajednica. Vidjeti više u Edin Radušić, „*Dvije Bosne britanske putopisne i konzularne slike Bosne i Hercegovine, njenog stanovništva i međusobnih odnosa*“; Prvo elektronsko izdanje, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2019.

³⁹¹ Bandžović, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci*, 91-92; Radušić, *Nacionalne ideje*, 6.

³⁹² Ekmečić, *Dugo kretanje*, 294-295; Davison, *Reform in the Ottoman empire*, 277.

³⁹³ Bandćović, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci*, 95-102; Čubrilović, *Istorija političke misli*, 343-352.

³⁹⁴ Pavlović, *Istorija Balkana*, 164; Tokom 60-tih godina 19. Stoljeća, knez Mihailo je imao drugačiju koncepciju provedbe vanjske nacionalne politike od one koju je podržavala Ujedinjena omladina, reakcionarnije, progresivnije i aktivnije. Zbog čega su se sukobile ove dvije struje neizbježno. Nikola Petrović, „Istorijsko mesto, uloga i značaj Ujedinjene omladine srpske“, u *Ujedinjena omladina srpska*, Zbornik radova, Novi Sad, 1968, 19.

³⁹⁵ Resat Kasba, *The cambridge History of Turkey*, 102-103.

sudbina Bosne i Hercegovine definitivno vezana za Austro-Ugarsku monarhiju.³⁹⁶ Izbijanjem novog Rusko-turskog rata 1877. godine *Istočna kriza* doseže svoj vrhunac³⁹⁷, a kao uzrok ovom ratu može se uzeti neuspjela *Carigradska konferencija*, koja je završena januara iste godine.³⁹⁸ Ustanci u Bosni i Hercegovini, zatim ustanak i njegova magnituda zločina u Bugarskoj, ratovi malih kneževina i Rusije sa Osmanskim carstvom u konačnici su uzburkali Evropu i njenu diplomtasko-političku ravnotežu do nevjerovatnih razmjera. Eksplozija vjersko-nacionalnog i socio-ekonomskog nasilja i sukoba pomješanih sa promjenom političkog i javnog mnijenja Evrope³⁹⁹, posebice u Velikoj Britaniji,⁴⁰⁰ inicirala je potpisivanje sveobuhvatnog mira na velikom kongresu evropskih sila u Berlinu⁴⁰¹ u ličnoj rezidenciji čeličnog kancelara Otto von Bismarck-a.⁴⁰²

Velika istočna kriza je pored Balkanskih ratova pokazala razmjer nasilja nad muslimanima.⁴⁰³ Međutim, veći je fokus stranih izvještaja, diplomata, izaslanika, konzula i

³⁹⁶ Radušić Edin, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici*, 2013., 354. Ovaj dogovor predstavlja dodatno proširenje onog iz Rajhštata koji je precizirao tačnije crtanje granica na Balkanu, vodeći više računa o balasnu moći ove dvije sile na Balkanu. Popović, *Istočno pitanje*, 172.

³⁹⁷ U ovaj rat se involvirala i kneževina Srbija s ciljem zauzimanja prostora „Stare Srbije“. Ovo se odnosi na prostor Niša, Pirota, Vranja i Toplice, s jednakim pretenzijama na vilajet Kosovo i Vidin. Muslimansko stanovništvo se povlačilo sa vojskom, izloženo nasilju, zločinima i protjerivanju od strane srpske vojske. Postoji više zapisa o povlačenju muslimana, navedenih kao Turci, u narednoj godini ratovanja, prije uspostave mirovnih pregovora i ugovora. Bandžović, *Deosmanizacija Balkana*, 113-115.

³⁹⁸ Lane-Poole Stanley, *Istorija Turske carevine*, 220., *Knjiga o Balkanu*, Tom 2, 166; U periodu odvijanja Carigradske konferencije od novembra 1876. pa do januara 1877. vođa ustanka u Bosni, poslan od strane vlade Srbije Mileta Despotović, je poslao listu masovnih zločina počinjenih od osmanske vojske i domaćih muslimana. Brojke su se kretale u desetinama hiljada pa i u stotinama hiljada, sa opisima brutalnih ubijanja, srušenim crkvama, brojka od 81. Jednako je tako i biskup Štrosmajer izvještavao, imajući negativnu sliku uopćeno o Islamu i muslimanima, okarakterisao je ove pojave prirodnim za muslimane. Ekmečić, *Dugo kretanje*, 294-295; Radušić, „Berlin prije St. Germaina“, 65-67.

³⁹⁹ Evropski narodi kao hrišćanski uvažavali su ideju protjerivanja Turaka (muslimana i Osmanskog carstva) iz Evrope u duhu solidarnosti sa potalčenim hrišćanima Balkana. Zajedno sa tim javlja se ideja humanizma, nastalog i istom ozračju, kao antipod uspostavljenim „antimuslimanskim“ snagama, idejama i konceptima. Ona je derogirala, skoro, ciljeve navedenih antimuslimanskih htjenja i ideja. Humanistički pristup rješavanju problema u kojima su se nalazili hrišćani i iskazi solidarnosti sa istim, doveli su i do uspotavljanja normativne zaštite najugroženijih skupina i zajednica. Time su uvršteni i muslimani Balkana čija je fizička i svaka druga egzistencija bila ugrožena u novim balkanskim nacionalnim državama. Radušić, „Berlin prije St. germaina“, 59.

⁴⁰⁰ Britaniju ističemo jer je ona, do polovine ustanka, bila naklonjenija Osmanskom carstvu, u vanjskoj politici. Ovi razlozi su proisticali iz rastućeg straha od jačanja carske Rusije i njenog većeg pritiska na interesne zone Britanije. Stoga je Osmansko carstvo bilo dobra „tampon“ zona u šticeanju britanskih vanjskih interesa. Promjena britanskog javnog i političkog mnijenja iz simpatizerstva ka oprečnosti dobro je dokumentovana. Edin Radušić je to odlično predstavio u svojoj knjizi „*Bosnian horrors*“ *Antiturski nrativi o Bosni u britanskom javnom diskursu i njihoe političke posljedice 1875-1878*, Studije za historiju BiH, Knjiga 5, Udruženje za modernu historiju UMHS, Sarajevo, 2019;

⁴⁰¹ U narastajućoj mogućnosti raspada značajnog *Trojcarskog saveza*, njemački kancelar Oto Bizmark je dao prijedlog da on postane 'časni posrednik' i da predsjedava jednoj međunarodnoj konferenciji koja će revidirati ugovor iz *San Stefana*.

⁴⁰² Glenny, *The Balkans*, 136;

⁴⁰³ U ovom ratu su masovno stradavali lokalni muslimani, što od ruskih vojnika, što od rumunskih i bugarskih paravojnih trupa, koji su vršili svojevrstu osvetu. Velik broj izbjeglica je odlazio u pravcu Trakije, Makedonije i Jedrena. Safet Bandžović, *Deosmanizacija Baklana i Bošnjaci ratovi i muhadžirska pribježišta (1876.-1923.)*,

ambasadora bio usmjeren na stradanja i položaj hrišćana.⁴⁰⁴ Ustanak je trebao da bude inicijator, ustaničke neregularne vojske bi započele oružanu borbu primoravajući time regularne vojne trupe da intervišu, kanalizirajući time rat sa Osmanskim carstvom.⁴⁰⁵ Strani mediji i javnost živo su pratili dešavanja i izvještaje iz Bosne i Hercegovine, službene i neslužbene interpretacije i narrative o tim događajima. Pojedinci i oportunisti, uvidjevši promjene u javnosti, iskorištavali su izvještaje, pisma, dopise i putopise kako bi predstavili svoje viđenje stvarnosti i ukazali na pogreške i nužne promjene, prvenstveno vođa britanskih liberala W. Gladstone.⁴⁰⁶ Opisi nasilja i zločina počinjenih na obje strane mogu se svrstati u rang najboljih romana horor žanra današnjice, kao i cjelokupni odjek u javnom prostoru Evrope.⁴⁰⁷ Mi ćemo navesti najpoznatiji i najšokantniji čin nasilja, a to je nabijanje na kolac jednog hrišćanina, imenom Rade Bujić, iz okolice Novog.⁴⁰⁸

V 2. San Stefano i Berlin – naglašavanje prava „drugih“?

Krajem januara 1878. godine je Osmansko carstvo prisiljeno da potpiše primirje u Jedrenama, uvjeti ovog primirja i daljnje rusko napredovanje je navelo Austro-Ugarsku i Britaniju na traženje sastavljanja međunarodne konferencije na nekom neutralnom tlu.⁴⁰⁹ Novi mirovni ugovor će biti daleko od potpisivanja ugovora na bazi dogovora dvije strane, on će u

ANOS graf, Sarajevo, 2013. 106-107; Bugarski ustaničnici su ubili velik broj lokalnog muslimanskog stanovništva, kao vid revolta i borbe protiv svega osmanskog, dok je u gušenju tog ustanka osmanska vojska, popunjena lokalnim bašibozucima i Čerkezima odgovorila jednako strahovito i nasilno. Bandžović, *Deosmanizacija Balkana*, 102; Muslimansko stanovništvo Hercegovine i Bosanske krajine je isprva bilo, ne većinski ali parcijalno, naklono ustaničnicima i njihovim ciljevima. Politiku pridobijanja muslimana za hrišćansku borbu sa Osmanskim vlastima je prikazao i Ekmečić u svom članku „*Nacionalna politika Srbije prema Bosni i Hercegovini i agrarno pitanje 1844-1878*“. Međutim, Bojić ističe kako su konačne nacionalne politike i teritorijalne pretenzije Crne Gore i Srbije odbile muslimansku podršku i omasovljavanje učesća istih u ustaničkim redovima. Paljevina naselja, ubistva i protjerivanja muslimana proizvela su revolt i formiranje neregularnih trupa – bašibozuka od lokalnog muslimanskog stanovništva s ciljem odbrane. Ovi iregularci će u odmazdi činiti nasilja i zločine protiv hrišćana u svojoj okolini. Bojić, *Historija Bosne i Bošnjaka*, 115-117.

⁴⁰⁴ Na mitingaškim skupovima tražila se sloboda, autonomija, nezavisnot za Bosnu i Hercegovinu. Istjerivanje truhle turske vlasti te puna emancipacija zemalja ispod turske tiranije. U Londonskom Guilhallu je 18. septembra, uz prisustvo mnogih, na slikovit način opisan karakter nasilja i zločina vršenog nad hrišćanima. Gospođa Strangford je predstavljena kao žena koja može potvrditi pojavu sječe seljačkih glava i korištenje istih poput fudbalske lopte. Radušić, „*Bosnian horrors*“, 94.

⁴⁰⁵ Ekmečić, *Ustanak u Bosni*, 137;

⁴⁰⁶ Radušić, „*Bosnian horrors*“, 95-104; Radušić, „Berlin prije St. Germaina“, 60-61.

⁴⁰⁷ Radušić, „Berlin prije St. Germaina“, 60-63.

⁴⁰⁸ Ovaj slučaj su poznatim učinili Malcolm MacColl, A.J. Evans, A. P. Irby, G. M. Mackenzie, Dr. C. Liddon, W. Gladstone, E. A. Freeman. Slučajevi nabijanja na kolac predstavljali su *per exelance* primjer barbarske prirode Turaka (muslimana) uopćeno u Osmanskom carstvu, posebice u Bosni. Uvjerljivost izvještavanja, međusobna potpora promotora barbarske prirode Turaka, zatim uvjerljivo ukazivanje na moralnost prenosnika informacija o istinosti zacementirali su ovaj narativ u britansko javno mnijenje. Kontranarativ je iskazao vicekonzul Holmes, pod pritiskom Foreign Office-a vršio je istraživanje te došao do konačnog zaključka o neutemeljenosti ovih navoda. Radušić, „*Bosnian horrors*“, 133-167; Radušić, *Dvije Bosne*, 168-175;

⁴⁰⁹ Ković, *Dizraeli*, 310-311., Brtlett C.J., *Peace, War and the European powers*, 104.

potpunosti predstavljati *diktat* Rusije Osmanskom carstvu. Prvi prijedlog ugovora i njegovih odredbi došao je u Carigrad 18. februara 1878. godine, a ugovor je potpisan 4. marta 1878. godine.⁴¹⁰ Potpisivanjem ovog mirovnog ugovora Rusija je težila potpunom ostvarivanju svojih političkih pretenzija na Balkanu, učvršćivanjem svog položaja dobila bi odličnu poziciju da se nametne kao vodeća sila Evrope. Ovim je poljuljan Veliki evropski koncert država, uspostavljen još u Parizu 1856. godine. Bilateralnost ovog mirovnog ugovora i njegovih odluka uzburkala je Evropu i stvorila otvorenu međunarodnu krizu, ne iz razloga što neki balkanski narodi izloženi pukom opstanku niti zbog očiglednog narušavanja teritorijalnog integriteta i suvereniteta Osmanskog carstva, glavni pokretač je neodržavanje dogovora od strane carske Rusije prema velikim silama, Austro-Ugarske monarhije u prvom redu.⁴¹¹ Četvrti i jedanaesti član *Preliminarnog Sanstefanskog mirovnog ugovora* tretiraju prava muslimanskog stanovništva, iako parcijalno i čisto ekonomski.⁴¹² Ova dva člana tretiraju položaj muslimana u strogom ekonomskom kontekstu, zadržavanja, prodavanja, davanja pod zakup ili oduzimanja imovine/zemljišta iz vlasništva države ili vjerske zajednice (vakufa). Muslimani su definitivno uklonjeni, u velikom broju, sa područja koje je dobila Srbija ovim ugovorom, čak ni proklamacije iz januara iste godine u *Srpskom privremenom zakonu o uređenju oslobođenih predjela* donešenih u Nišu nisu zaštitile muslimansko stanovništvo tih prostora.⁴¹³ „*Zakon srpski daje zaštitu građaninu srpskom hrišćanske kao i građaninu srpskom muslimanske ili koje druge zakonom priznate vere.*“ „*Građanin muhamedanske kao i građanin hrišćanske i svake druge zakonom priznate vere, ima pravo i slobodu na javno izvršavanje verozakonskih obreda veroispovesti svoje.*“ Ove odrebe su na visokom civilizacijskom nivou, slične odredbama o jednakosti hrišćana i muslimana u Osmanskom carstvu pomenutih ranije, ostale bez konkretne i kvalitetne primjene u praksi.⁴¹⁴

⁴¹⁰ Jakšić, *Bosna i Hercegovina na Berlinskom kongresu*, 19; Stojković Momir, *Balkanski ugovorni odnosi 1876.-1996. dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama*, Tom 1, JP Službeni list SRJ Beograd, Beograd, 1998, 75.

⁴¹¹ Jelavich, *The establishment*, 154-155; Srbijanska vlada je izražavala svoje negodovanje i isticala nezavidan položaj dobicima u ovom mirovnom ugovoru. Patronat carske Rusije u kojeg je polagala velike nade ispostavio se lažnim, iskorištavajućim za više ruske ciljeve. Srbija, za koju se mislilo da je uz Crnu Goru isturena ruska ruka, zamijenjena je Bugarskom. Nacionalne pretenzije ove države bile su primat za Rusije što je evidentno iz Preliminarnog San Stefanskog mirovnog ugovora. Jelavich Barbara, *The History of The Balkans Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Volume I, Cambridge University Press, New York, 1983, 359; Stojković, *Balkanski ugovorni odnosi*, 78-80.

⁴¹² Stojković, *Balkanski ugovorni odnosi*, 77. i 80; Radušić, „Berlin prije St. Germaina“, 67.

⁴¹³ Bandžović, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci*, 113.

⁴¹⁴ Bandžović, *Deosmanizacija Balkana*, 114; Masnove migracije muslimanskog stanovništva iz novosvojenih teritorija od strane balkanskih nacionalnih država uzrokovan je nepostojanjem odredbi zaštite muslimanskih manjina u ovim područjima. Bandžović citira Ekmečića, iz više njegovih kasnijih radova, koji je ustanovio ovo u starijoj historijskoj nauci, te koristeći takve zaključke opravdava protjerivanja i migracije muslimana. Ovome se

„Život“ ovog mirovnog ugovora bio je kratak, jedva tri mjeseca, dok se nije konačno revidirao u Berlinu iste godine. Nadiruća snaga carske Rusije širenjem utjecaja na Balkanski poluotok i novoformirane državice sniziti će se što je više moguće. Pregovori vođeni između istaknutih političara i diplomata velikih evropskih sila oko sudbine malih balkanskih naroda i preraspodjele moći u Evropi, kao i konačna sudbina Osmanskog carstva zasebno su kompleksni i važni. Međutim, mi se njima nećemo baviti. Interesovanje ćemo usmjeriti na neke odluke Berlinskog kongresa koje su tretirale položaj *drugih*. Zamršeni vjersko-nacionalni i socio-ekonomski odnosi, vjerski heterogenog stanovništva osmanskog Balkana pomiješani sa nacionalno-političkim planovima i agitacijama iz susjedstva prouzrokovali su sukobe epskih proporcija. Zapanjujuća je spoznaja ekstremizma, rigidnosti i netolerancije „malih“ naroda (nacija/etničkih grupa) međusobno, a posebice prema onim zajednicama u kojima su vidjele otjelovljenje stranih (osvajачkih/tlačiteljskih) vlasti.⁴¹⁵ Rezultat navedenog karaktera „malih“ u procesu stvaranja vlastitih nacionalnih država, oživljavanje državnih tvorevina davno minulog vremena⁴¹⁶, je etničko čišćenje teritorija od neželjenog *drugog*. Berlinski kongres je u svoje odluke implementirao i kodifikovao međunarodnu garanciju zaštite prava manjinskih zajednica u novoformiranim balkanskim nacionalnim državama.⁴¹⁷ Kongres je trajao do 13. Juna do 13. Jula 1878. godine u ličnoj rezidenciji „časnog posrednika“ Otto von Bismarck-a u Berlinu, srcu nove evropske sile.⁴¹⁸ Kneževina Srbija je status nezavisnosti dobila, slobodno rečeno simbolički, 28. juna 1878. godine, u 34. članu ugovora, zagwarantovanog još mirovnim ugovoru iz San Stefana.⁴¹⁹ Nova teritorijalna proširenja Srbije⁴²⁰ su precizirana u 36. članu Berlinskog ugovora⁴²¹, dok je 35. član ugovora

dodaje i običaj osmanskih vojnih zapovijednika da povedu muslimansko stanovništvo tokom vojnog povlačenja. Negativni i rigidni odnosi, represalije, nepravde i nasilja, su ovim zanemarivana. Safet Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Istitut za istraživanje zločina protiv čovječanstva i međunarodnog prava Sarajevo, Sarajevo, 2006, 45.

⁴¹⁵ Bandžović, *Iseljavanje u Tursku*, 50.

⁴¹⁶ Svaka je zasebno težila osvajanju novih teritorija uz razvijanje strasnih nacionalističkih i imperijalističkih osjećaja, dok su uspostavom nasilnog kntinuiteta težile prisajedinjenju svih onih teritorija kojima su nekad u nekom historijskom periodu vladali njihovi narodi. Bandžović, *Iseljavanje u Tursku*, 50.

⁴¹⁷ Radušić, „Berlin prije St. Germaina“, 65

⁴¹⁸ Glenny, *The Balkans*, 136; Odluke Berlinskog kongresa suštinski su uništile snove srpske vanjske politike usmjerene ka Bosni i Hercegovini i njenom stanovništvu. Posebno ideje i zamisli koje je gajila Ujedinjena omladina srpska. Ova ogranzicija je predstavljala važnu, uticajnu, progresivnu komponentu u značajnim istorijskim zbivanjima i borbama onoga doba. Petrović, „Istorijsko mesto“, 27.

⁴¹⁹ Stojković, *Balkanski ugovorni odnosi*, 126.

⁴²⁰ Srpski delegati na kongresu nisu imali mogućnost prisustvovanja ili sudjelovanja u pregovorima o konačnim odlukama kongresa. Imali su mogućnost da svoje prijedloge ostave ispred mjesta država za koje su gajili nade da će zastupati njihove interese. Možda najporažavajuća okolnost se ticala Bosne i Hercegovine. Usljed pormjene političke struje, kneževina Srbija nije smjela da poteže pitanje Bosne i Hercegovine na kongresu u svoju korist. Iako se radilo, kako to Čubrilović smatra, o „*njenim zemljama i njenom narodu*“. Čubrilović, *Bosanski ustanak*, 260.

uređivao vjerske prilike i međusobne odnose kao i nastojanje uvođenja tolerancije.⁴²² Ovaj član je bio drugi po redu vezan za kneževinu Srbiju i prethodi utvrđivanju granica što nije bio slučaj sa Bugarskom.⁴²³ Nacionalno pitanje odnijelo je prevagu u novoj međunarodnoj politici Evrope kasnog 19. stoljeća⁴²⁴, u našem slučaju Berlinskog kongresa. Podvlačenje diskriminatornog odnosa prema drugim vjerskim zajednicama, manjinskim, u kontekstu njihovih osnovnih građanskih i ljudskih prava, i njegova zabrana, od krucijalnog su značaja za razumijevanje prirode novoformiranih balkanskih nacionalnih država.

Berlinski kongres – 35. član: *„U Srbiji razlike u veri i veroispovesti neće moći da budu smetanja da neko iz tog razloga bude isključen ili sprečen da uživa svoja građanska i politička prava, da ne bude primljen u javne službe, na položaje i da mu se ne ukazuju počasti ili da ne obavlja razne zanate i zanimanja, ma u kome mesto to bilo. Sloboda i javno vršenje crkvenih obreda svih veroispovesti biće zajamčeni svim građanima Srbije i strancima, i nikakve smetnje neće se moći praviti hijerarhijskom uređenju raznih veroispovesti niti njihovim odnosima sa svojim duhovnim starešinama.“*⁴²⁵ U Srbiji je vladala velika doza netrepeljivosti između pravoslavnog i muslimanskog stanovništva. Ovaj zaključak bi se mogao izvući samo iz ovog člana Kongresa, jer da su međusobni odnosi muslimanskog i srpskog (pravoslavnog) stanovništva kneževine Srbije bili dobri ili idilični zasigurno se ne bi spominjali u ovom mirovnom ugovoru. Ekonomski položaj manjinske vjerske zajednice, muslimana uređen je, skoro identično kao i u preliminarnom Sanstefanskom mirovnom ugovoru, u 39. članu Berlinskog ugovora.⁴²⁶ Još jedno pitanje koje ćemo vezati za muslimansko stanovništvo tiče se osmanskih vojnih snaga i posada koje su bile stacionirane u okruzima dodijeljenih kneževini Srbiji. U 41. članu ugovora stoji da *„U roku od petnaest dana od dana razmene ratifikacija ovog ugovora, srpske trupe će napustiti oblasti koje nisu obuhvaćene novim granicama Kneževine. Turske trupe će u roku od petnaest dana napustiti teritorije ustupljene Srbiji.“*⁴²⁷ Prethodno okončanju zasjedanja Berlinskog kongresa i finalnom ratificiranju ugovora i njegovih članova do 11. jula 1878. godine u Berlin je poslano

⁴²¹ Ni ovaj put Albanci nisu mirovali, na predavanje Kuršumlije i Vranja, gdje su bili u većem broju, odgovorili su četovanjima. Iako su se odselili iz tih krajeva na Kosovo, čime je pojačano trenje na granici, manifestirajući se u prepadima preko granice i pljačkaškim pohodima duž granice sa Srbijom. Bartl, 99.

⁴²² Stojković, 126.

⁴²³ Vidjeti u Stojković, *Balkanski ugovorni odnosi*, 117-130.

⁴²⁴ Stojković, 130.

⁴²⁵ Stojković, 126.

⁴²⁶ Stojković, 127.

⁴²⁷ Stojković, 127. Iznijeli smo samo dio člana ugovora, jer se ostatak odnosi na pražnjenje utvrđenja, prenos materijalno-tehničkih sredstava i vršenja popisa onih sredstava koji se ne mogu u datom trenutku prenijeti. Ibidem.

145 peticija muslimanskih iseljenika s izjavljenim protestima o podjeli njihovih prostora življenja i potraživanja povratka, ostanka u sklopu Osmanskog carstva i traženje zaštite od velikih sila.⁴²⁸ Vojska je država, konkretizirana na terenu, alatka korištena za uspostavljanje novih i rušenje starih, čuvanje trenutnog stanja i poretka, stoga njen odlazak personificira i odlazak strane vlasti. Novosolobođene teritorije kneževine Srbije prošle su istu promjenu kao i prostor autonomne kneževine Srbije u prvoj polovini 19. stoljeća. Odlazak osmanskih trupa značio je i odlazak lokalnog muslimanskog stanovništva jer je ostajalo bez konkretne fizičke zaštite.⁴²⁹ Sve do kraja Prvog balkanskog rata će južnoslavensko muslimansko stanovništvo i muslimansko stanovništvo drugih narodnosti biti percipirano u očima srpskih vlasti kao *Turci*.⁴³⁰ U preliminarnom Sanstefanskom mirovnom ugovoru 14. članom Bosni i Hercegovini se daje autonomija, s naglaskom da će se o njenoj sudbini dogovarati dalje Rusija, Osmansko carstvo i Austro-Ugarska.⁴³¹ Bosna i Hercegovina je imala specifičan položaj na Kongresu, za nju je veliku zainteresiranost iskazivala Austro-Ugarska. Ustanici iz Bosne i Hercegovine su idalje bili pod oružjem dok je Kongres trajao, njihovi zahtjevi su donešeni na jednoj konferenciji u Tiškovcu u martu 1878. godine, sastojali su se od tri izjave, od kojih je jedna upućena na Berlinski kongres.⁴³² U razgovoru grofa Andrašija i Karateodori-paše, inače jednog od članova osmanske delegacije⁴³³, austrougarski je grof izjavio da je nužno da Austro-Ugarska okupira Bosnu i Hercegovinu, naglašavajući da je niko neće u tome spriječiti, prijeteci i mogućim ratom.⁴³⁴ Pitanje oko pokrajina Bosne i Hercegovine započeto je 28. juna 1878. godine, a glavne trzavice su bile oko toga da li da Osmansko carstvo dopusti

⁴²⁸ Bandžović, *Iseljavanje u Tursku*, 51; Povlačenje novih granica dovelo je homogenizacije određenih prostora. Kako se koja vojsa povlačila ili pomjerala tako je i stanovništvo bez obzira da li je bilo straosjedilačko ili ne. Ovo nije slučaj samo sa muslimanskim stanovništvom, nego i sa pravoslavnim, posebice srpskim. Jer drugost se nije odnosila samo na diferenciranje nasuprot muslimana već i nasuprot drugih pravoslavaca, Bugara. Bandžović, *Deosmanizacija Balkana*, 125; Glenny, *The Balkans*, 133.

⁴²⁹ Još tokom pregovora u Berlinu kada je sudbina Bosne i Hercegovine vezana za Austro-Ugarsku i odsječena od Srbije, a potonjoj ponuđena četiri okruga na istoku, osmanska je delegacija predložila provedbu plebiscita među stanovništvom tih okruga. S tim saznanjem je vlada kneževine Srbije naredila da vojne snage formiraju lanac oko Toplice i prebace albansko muslimansko stanovništvo najbrže moguće. Bandžović, *Deosmanizacija Balkana*, 127;

⁴³⁰ „... prikazivanju islama kao tuđe religije na evropskom tlu a muslimana kao “tuđinaca” od kojih treba “očistiti” teritoriju na koju se polaže pravo.“ Karčić, *Istočno pitanje*, 18.

⁴³¹ Stojković, *Balkanski ugovorni odnosi*, 80.

⁴³² Ekmečić, *Ustanak u Bosni*, 343.

⁴³³ Osmanska delegacija je bila stalno izlagana uvredama od strane kancelara Bizmarka, kao i nipodaštavanju i potcjenjivanju njihovih kompetencija. Kao vrhunac razračunavanja Bizmarka i osmanskih delgata je bila izjava njemačkog kancelara da su oni pozvani samo kako bi potvrdili predavanje teritorija njihove države po zahtjevu evropskih sila. Glenny, *The Balkans*, 140.-141.

⁴³⁴ Jakšić, *Bosna i Hercegovina na Berlinskom kongresu*, 43. U isto vrijeme je ruska delegacija bila podjeljena između podrške okupaciji Bosne i Hercegovine i opstrukcija iste, da bi se na nagovor Šuvalova popustilo, a problemi glede Novpazarskog sandžaka bili otklonjeni vještim manevrisanjem Šuvalova. Jakšić, 46-47

okupaciju ove dvije pokrajine.⁴³⁵ Ovim se nastojalo riješiti jednu od kriza koje su izbile na Istoku nedugo prije održavanja Berlinskog kongresa.⁴³⁶ Lord Bikonstild je u nastojanju da privoli osmansku delegaciju i Portu na pristanak okupacije izjavio: „*Cijela će engleska politika na kongresu biti poremećena njihovom opozicijom i da ih on, kao stari prijatelj i priznati branilac turske vlade, preklinje da se oslone na kongres i da mu dopuste da prinudi Tursku na popuštanje u tom pitanju koje treba da odluči o njenom spasu u Evropi*“⁴³⁷ Godine održavanja Berlinskog kongresa još početkom maja mjeseca je lord Salizburi izjavio da ne postoji prepreka u nastojanju Austro-Ugarske izjašnjenom u depeši grofa Andrašija, te da će se u ime složne akcije podržati plan iznešen u tom dokumentu.⁴³⁸ 25. član Berlinskog ugovora se odnosi na Bosnu i Hercegovinu i njen status: „*Provincije Bosnu i Hercegovinu okupiraće Austro-Ugarska, koja će njima upravljati. Austro-Ugarskoj se ostavlja pravo da tu drži garnizone i da ima vojne i trgovačke puteve na čitavom prostoru ovog dijela*“⁴³⁹ starog vilajeta Bosne. U tom smislu Austro-Ugarska i Turska će se sporazumjeti o pjeđinostima.“⁴⁴⁰ Osmankom carstvu se zaprijetilo od strane svih prisutnih delegacija da ukoliko ne bude suglasno sa odlukama Kongresa, postoji realna mogućnost da se ona ponovno nađe pred Sanstefanskim ugovorom, koji bi joj možda sačuvao Bosnu i Hercegovinu, ali bi zasigurno izgubila Istočnu Rumeliju.⁴⁴¹ Za Osmansko carstvo je ovo zasigurno bio još jedan u nizu

⁴³⁵ Ković, *Dizraeli*, 345; Grof Andrassy i lord Salisbury su istog tog dana odlučno rekli da ponuđeni prijedlozi o provedbi reformi Osmanskog carstva nisu izvodljivi i održivi. Iznoseći prijedloge ranijih pregovora grofa Beusta da autonomija Bosne i Hercegovine u sklopu Osmanskog carstva nije održiva i moguća, te jedino rješenje predstavlja Austro-Ugarska monarhija kroz okupaciju ili aneksiju. Trebalo je izvršiti mnogo spominjanu humanitarnu vojnu intervenciju (misiju), jer su Bosna i Hercegovina (posmatrane kao separate provincije, što i jesu bile) zapale u fanatizam i antagonizam unutar društvenih odnosa. Radušić, „*Bosnian horrors*“, 194-196.

⁴³⁶ Kumanudi, *Pogled na ulogu*, 17.

⁴³⁷ Jakšić, *Bosna i Hercegovina*, 51. Položaj Bosne i Hercegovine u politici velikih sila je bio potisnut još u vrijeme izbijanja Rusko-turskog rata 1877. godine u drugi plan. Potpisivanjem Sanstefanskog ugovora je ponovno bio aktualiziran te služio kao svojevrsna moneta za potkusiravnje među svjetskim silama. Tad se ono ponovno vratilo u vrh interesovanja britanske diplomatije. Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici*, 357.

⁴³⁸ Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici*, 364. Austro-Ugarska monarhija je spadala u „porodicu civiliziranih naroda“, kao dio hrišćanske Evrope i njenog civilizacijsko-kulturološkog kruga. Iz tog razloga, bolje rečeno iz nametnutih samoproklamovanih kriterijuma hrišćanske Evrope, podrazumijevalo se da će njen odnos prema stanovništvu novopripostojenih teritorija biti civiliziran. Stoga Berlinski kongres, sa svojim odredbama, nije teretio Monarhiju odredbama o uspostavljanju tolerantnih međuvjerskih i međunacionalnih odnosa. Edin Radušić, „Berlin prije St. Germaina: (Prva) Normativna zaštita građanskih prava muslimana na Balkanu prema Berlinskom ugovoru iz 1878“, u *Muslimani Jugoslavije nakon Velikog rata*, Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka, Sarajevo, 2020, 56-57;

⁴³⁹ Odnosi se na Novopazarski sandžak.

⁴⁴⁰ Stojković, *Balkanski ugovorni odnosi*, 123. Na prijedlog njemačkog kancelara je uvršteno da se o pojednostima glede Bosne i Hercegovine i Novopazarskog sandžaka, Austro-Ugarska i Osmansko carstvo na posebnoj konferenciji o tome dodatno dogovore. Ković, *Dizraeli*, 346.

⁴⁴¹ Jakšić, *Bosna i Hercegovina*, 54. Već je krajem maja 1878. godine od strane uglednijih sarajlija Muhamed ef. Hadžijamakovića i Abdullah ef. Kaukčije poslana je jedna adresa sultanu u Carigrad. Među tačkama se nalazila i tačka o pružanju otpora okupaciji Bosne i Hercegovine što je duže moguće. Ovim je započela priprema otpora okupaciji, koji će imati i potporu lokalnih ali i viših nivoa vlasti Osmanskog carstva prilikom otpora. Radušić Edin, *The Ottoman Wrong Horse? The Question of Bosnia and Hercegovina in the Last Phase of The Eastern*

udaraca koje je trebalo prevazići. Gubitak veliki teritorija je sam po sebi bio dovoljno težak, sad su još nekadašnji saveznici i neprijatelji zaprijetili težim sankcijama ukoliko ne udovolji njihovim prohtjevima. Odustajanje od Bosne i Hercegovine za radi očuvanja Istočne Rumelije je bilo logički najpovoljnije rješenje, jer je Istočna Rumelija bliža Carigradu nego li Bosna i Hercegovina. Dok su ove dvije najudaljenije pokrajine prepuštene u pregovorima Austro-Ugarskoj na mandat da ih okupira. Shodno tome prostor Bosne i Hercegovine ulazi u zapadnjački kulturološko-civilizacijski krug kao jedna od konkretnih i trenutnih posljedica, dok će u kasnijim vremenima, danas, kod bh. muslimana, ova odluka izazivati prezir i ljutnju u javnom mnijenju posebice usmjereno ka Osmanskom carstvu, često okarakterisanog kao izdajnika.

VI Bosna i Hercegovina između sultana i cara (1878 – 1913)

Vijest o okupaciji Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske monarhije brzo se proširila među stanovništvom ove dvije provincije, čemu je najviše zaslužan generalni konzul Vasić.⁴⁴² Otvorena je široka agitacija za pokretanje otpora okupaciji, u kojoj se običnim ljudima govorilo da im neće biti omogućeno praktikovanje vjere, da će im žene biti silovane, a da će im kuće i zemlja biti oduzete.⁴⁴³ Regularne vojne trupe Osmanskog carstva, čija je lokalna administracija padala u stanje rasula, su u Bosni i Hercegovini imale 23 bataljona od kojih 19 bataljona regrutovanih od domaćih muslimana.⁴⁴⁴ Glavno mjesto okupljanja je bila sarajevska Gazi Husrev-begova džamija čiji je imam, Hadži-Abdulah Kaučija, bio jedan od organizatora i predvodnika otpora zajedno sa Salihom Vilajetovićem (Hadži-Lojo) i

Crisis, 179. u Yavuz M. Hakan, *War and Diplomacy the Russo-Turkish War of 1877.-1878. and the Treaty of Berlin*, The University of Utah Press, Utah Series in Middle East Studies, Salt Lake City, 2011.

⁴⁴² Bandžović, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci*, 199;

⁴⁴³ Edin Radušić, *The Ottoman Wrong Horse? The Question of Bosnia and Hercegovina in the Last Phase of The Eastern Crisis*, u *War and diplomacy the russo-turkish war 1877.-1878. and the treaty of Berlin*, The University of Utah Press, Utah Series in Middle East Studies, Salt Lake City, 2011, 180. Osjetio se opći strah od dolaska nove vlasti koja je za muslimansko stanovništvo bila inovjerna. Strah je bio prouzrokovan neugodnom sudbinom mnogih muslimana Balkana nakon povlačenja Osmanskog carstva sa određenog prostora, što se najbolje vidi na primjeru kneževine Srbije i njenog odnosa sa muslimanskim stanovništvom. Strah od prozelitizma i uopćenog fizičkog nestanka kao i gubitka svega stečenog zaokružilo je muslimansko stanovništvo u ideju otpora okupacionim snagama. Bandžović, *Iseljavanje u Tursku*, 123-124.

⁴⁴⁴ Robert J. Donia, „The Habsburg Imperial Army in The Occupation of Bosnia and Hercegovina“, u Bela K. Kiraly and Gale Stokes, *Insurrections Wars and The Eastern Crisis in 1870s*, East European Monographs, No. CICVII, Atlantic Studies, Brooklyn College Studies on Society and Change No. 36, Atlantic Research and Publications Inc., 1985, 377; Pred sam kraj okončanja Berlinskog kongresa, u Bosni se formirala Narodna vlada. Sastavljena od muslimana i nemuslimana, uzela je stvari u svoje ruke, svrgnula lokalnu administraciju u revoltom iskazivanju neposlušnosti te započela sa vojnim pripremama za otpor. Mihovil Mandić, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine (1878.)*, Izdanje >>Matice Hrvatske<<, Zagreb, 1910, 24-25.

Muhamedom Hadžijamakovićem.⁴⁴⁵ Komplikacije su nastale i prije ulaska okupacionih snaga, odnosi stanovništva, ustaničkih vođa sa ostacima osmanske administracije bili su isprepleteni i zamršeni, neki su begovi i age poslali na Portu izjavu u čijoj trećoj tački ističu da se zemlja povrgava ukoliko se pozove, od strane Porte, na otpor.⁴⁴⁶ Formiran je, u međuvremenu, Narodni odbor koji će 27. jula 1878. godine definitivno zbaciti osmansku vlast u Bosni i Hercegovini, zatim je formirana Narodna vlada.⁴⁴⁷ Okupacione snage su prvo prešle rijeku Savu 29. jula ko Broda i Šamca, a granicu su prešle još u Gradišci, Vrgorcu, Imotskom i Kostajnici.⁴⁴⁸ Trupe pod komandom gen. Josipa Filipovića su sa sobom nosile proglas stanovništvu Bosne i Hercegovine u kojem su isticane mnoge prijateljske namjere nove vlasti, koju su predstavljali, kao i garantiranje slobode i zaštite vjere i ispovijedanja vjere, zaštita imovine i života te slobode i jednakosti za svo stanovništvo.⁴⁴⁹ Otpor su pružili muslimani, posebice srednji sloj društva kojima su se priključili i pravoslavni hrišćani (Srbi), osujetivši zamisli austrougarskih vojnika i njihovih zapovjednika da će okupacione trupe ući u Bosnu i Hercegovinu šetnjom „uz jednu kapelu vojne glazbe“.⁴⁵⁰ Muslimansko stanovništvo je pružalo otpor u dužini od 3 mjeseca,⁴⁵¹ ponajviše uspješnom agitacijom kroz naglašavanje vjerske dužnosti u odbrani domovine bez obzira ko je napadač, dobar primjer je govor muftije Vehbi – efendije iz Taslidže 13. jula 1878. godine.⁴⁵² Vjera je za bosanskohercegovačke muslimane imala velik značaj, pa i za borbu protiv okupacije, Hadži Lojo, jedan od vođa ustanka u Sarajevu, je proglasio vjerski rat i uspostavu šerijata jednim građanskim zakonom.⁴⁵³ Kako se

⁴⁴⁵ Bandžović, *Deosmanizacija Balkana*, 199; Bandžović na istoj stranici u fusnoti navodi opis sarajevske čaršije i kretanja među Sarajlijama. Opisano je ubrzano spremanje muškaraca za rat, nabavljaju oružje, oštrenje sablji i handžara, kupuje se odjeća, obuća i popratna opremu od zanatlija. A žene su pripremale dovoljnu količinu hrane. Ibidem.

⁴⁴⁶ Mandić, *Povijest okupacije*, 27.

⁴⁴⁷ Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.*, Izdavačko preduzeće >>Svjetlost<<, Sarajevo, 1976, 15; Čubrilović je okarakterisao bosanskohercegovačkog muslimana kao čovjeka u etničkom i nacionalnom pogledu identičnog Srbima. Međutim, odbojnost prema svome „bratu po krvi“ izrodila se u vjeri, pripadništvu Islamu, i time ga diferencirala i dala posebnost. Muslimani Bosne i Hercegovine posjeduju nominalnu odanost Porti i sultanu čisto iz vjerskih razloga, dok iskazuju svaki vid odbojnosti i revolta prema vlastima i „Turkušama“ (Osmanlijama). Predstavnicima administracije koji su muslimani ali nisu domaćeg porijekla poput „Bošnjaka“, napominjemo da je ova nominacija čisto teritorijalnog karaktera kod Čubrilovića i ne treba se miješati sa nacionalnom nominacijom s kraja 20. stoljeća. Čubrilović, *Bosanski ustanak*, 272-274.

⁴⁴⁸ Bandžović, *Deosmanizacija*, 199;

⁴⁴⁹ Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak*, 15-16; Iako predstavljena kao pobjeda diplomatskih pregovora grofa Andrassy-a, mandat za okupaciju Bosne i Hercegovine će za Austro-Ugarsku monarhiju predstavljati težak zadatak i breme. Heterogenost stanovništva podijeljenog po vjerskoj osnovi sa već prisutnom dozom međusobne netolerancije pomiješanog sa narastajućim nacionalnim programima, dodatno će zakomplikovati stvari za novu vlast. Jelavich, *History of the Balkans*, 361.

⁴⁵⁰ Srećko M. Džaja, *Bosna Hercegovina u Austro-Ugarskom razdoblju (1878-1914) inteligencija između tradicije i ideologije*, ZIRAL, Knjiga 152, Mostar-Zagreb, 2002, 37, Donia, *Habsburg Imperial Army*, 379-380.

⁴⁵¹ Bandžović, *Deosmanizacija Balkana*, 203-205.

⁴⁵² Mandić, *Povijest okupacije*, 27.

⁴⁵³ Mandić, *Povijest okupacije*, 43.

borba nastavljala, a trajala je svo do oktobra 1878. godine, dolazilo je i do akcija odmazde austrougarskih vojnika, general Filipović je postupao oštro ponekad i brutalno.⁴⁵⁴ Miriniji način borbe ili pružanja otpora novim vlastima je bilo u vidu iseljavanja muslimanskog stanovništva i djelimično pravoslavnog iz Bosne i Hercegovine, koje se dešavalo u nekoliko etapa.⁴⁵⁵ Prije početka okupacije u instrukciji generalu Filipoviću iz Careve vojne kancelarije, tačnije od generala Beka, navedeno je da svoj rad orijentira na garant sloboda i prava vjerskih zajednica i ispovijedanja vjere, zaštite imovine i života, ukratko, da sa velikim oprezom pristupi stanovništvu. „Preporučuje Vam se najtoplije naročita obazrivost u vjerskim pitanjima, pri čemu ima da kod stanovništva poklonite sovju pažnju brižljivom njegovanju katoličkog elementa koji se pokazao pouzdan i nastojanjima Monarhije prijateljski raspoložen.“⁴⁵⁶ „Pored katoličkog stanovništva treba da obratite svoju pažnju i muslimanskom stanovništvu i da mu poklonite sovju osobitu zaštitu, tim više muslimani ne samo da imaju najveći zemljišni posjed nego pretstavljaju relativnoj najnapredniji i najprosvjećeniji dio stanovništva.“⁴⁵⁷ „Zatim Vam se preporučuje da dovedete muslimane u bliži kontakt s katolicima i da naročito spriječite približavanje ili savez muslimanskog s pravoslavnim stanovništvom, koje treba da se najoštrije nadzir s obzirom na eventualne, okupaciji neprijateljske aspiracije.“⁴⁵⁸

Austro-Ugarska monarhija je multinacionalna imperija sa mnogo velikih naroda (Njemci, Mađari, Slaveni) i nacionalnih manjina. Okupacijom Bosne i Hercegovine uvučen je dodatni broj Slavena (Južnih) u njeno političko biće. Zbog toga je vlast tražila način kako da savlada novu prepreku i u najboljem mogućem načinu spriječi novi konflikt i opravda svoje prisustvo i zadatak pred Velikim silama. Važan prvi korak je garant vjerskih sloboda čija je primjena u ranijem periodu bila skoro nepostojeća (za hrišćane). Nacionalni pokreti su se

⁴⁵⁴ Imamović, *Pravni položaj*, 16-17; Sarajlije su pružile okupacionim trupama najžešći otpor. Pored vojnosposobnih muškaraca u borbu su se uključile žene, djeca i starci. Borbe su vođene na Hisetima i oko Ali-pašine džamije u Sarajevu. Vojnici su upadali u kuće gdje su susretali djecu koja su se borila do zadnjeg daha. Bandžović, *Deosmanizacija*, 201-202.

⁴⁵⁵ Hadžibegović Ilija, *Postanak radničke klase u BiH i njen razvoj do 1914.*, OOUR izdavačka djelatnost, >>Svjetlost<<, Sarajevo, 1980, 118. U ovom poglavlju, pod nazivom: *Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine* prikazao kako i zbog čega se stanovništvo iseljavalo i u kojim vremenski razdobljima i okvirnim ciframa. Prvi val iseljenika je krenuo odmah iz okončanja otpora okupaciji. Ovaj prvi val su činili ustanici, odbijajući da se pokore novim vlastima migrirali su u ostale dijelove Osmanskog carstva. Bandžović, *Deosmanizacija*, 202; Donia, *Habsburg Imperial Army*, 381; Ulazak u sastav Austro-Ugarske monarhije značio je i ulazak u novi civilizacijski krug koji ima svoje sistemske vrijednosti, koje su drugačije u odnosu na one Osmanskog carstva. A. Kasumović, „Dvostruka drugost“, 22.

⁴⁵⁶ Hamdija Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, Izdavačko preduzeće >>Veselin Masleša<<, Sarajevo, 1958, 13.

⁴⁵⁷ Kapidžić, *Hercegovački ustanak*, 13. Savjetovano je Filipoviću isto da izbjegava odgovarati na provokacije stanovništva, maksimalan napor treba dati u sprječavanju eskalacije sukoba. Ibidem.

⁴⁵⁸ Kapidžić, *Hercegovački ustanak*, 13.

raprostrirali po Balkanu poput vatrene stihije u drugoj polovici 19. stoljeća, posebice među hrišćanskim stanovništvom, a u našem slučaju među pravoslavicima prvo u Srbiji, a zatim i u Bosni i Hercegovini.⁴⁵⁹ Poklonjena pažnja vjerskom identitetu naglašava njegov dominantni utjecaj na stanovništvo Bosne i Hercegovine, zato je gradacija prioriternih grupa stanovništva determinirana njime. Rimokatoličko stanovništvo je označeno kao najodaniji element dok najveća opasnost prijeteći od pravoslavnog stanovništva.⁴⁶⁰ Na prvu se dobija utisak da je ovako upravo zbog vjerskog identiteta, što nije bio slučaj sa bh. pravoslavicima. Njihovo isticanje kao najopasnijeg elementa proističe iz političkih razloga i njihove jake veze sa susjednom kneževinom Srbijom i rastuće srbizacije bh. pravoslavaca.⁴⁶¹ *Drugost* je u ovom slučaju uvjetovana pripadnošću i/ili simpatiziranjem nacionalnoj politici suparničke susjedne države sa osnovicom u isključivom vjerskom identitetu. General Filipović je u 1878. godini težio pripajanju Dabrobosanske mitropolije Pečkoj patrijaršiji čije je sjedište bilo u Sremskim Karlovcima, ovim bi srpsko pravoslavno stanovništvo i njegova crkvena institucija bila jače vezana za Monarhiju.⁴⁶² Muslimansko stanovništvo u svojoj suštini jeste *drugost* za vlast i stanovništvo Austro-Ugarske monarhije koja je dominantno hrišćanska država, ali kao takva (*drugost*) nisu prepoznati u svojoj punosti, sudeći po ovim instrukcijama generalu Filipoviću.⁴⁶³ Muslimane je trebalo odvojiti od sultana i Osmanskog carstva i u duhovnom, vjerskom, smislu. Zato su vlasti krenule u formiranje vjerske zajednice za bosanskohercegovačke muslimane i uspostavljanje institucije reis-ul-uleme (vrhonog duhovnog poglavara).⁴⁶⁴ Uspostavljena institucija vrhovnog duhovnog poglavara muslimana u

⁴⁵⁹ Radušić, *Nacionalne ideje*, 7.

⁴⁶⁰ Moramo spomenuti odnos austrougarskih vlasti nakon uspostavljanja okupacije prema Romima. Iako oni ne spadaju u sferu našeg primarnog interesovanja smatramo da se i na ovu problematiku osvrnemo. Romi su prepoznati kao nepoželjan element, ne u kontekstu progona ili istrebljenja, zbog njihovog skitalačkog načina života i odbojnosti prema asimilaciji. Vlasti su poduzimale mjere ograničavanja njihovog kretanja van naznačenog prostora i preseljavanja natrag u dijelove iz kojih su migrirali dalje. A. Kasumović, „Dvostruka drugost“, 23-24; Ovaj strah je bio opravdan i zbog opasnosti koju je predstavljala *Ujedinjena omladina srpska*. Organizacija osnovana 60-tih godina 19. stoljeća u Novom Sadu, na austrougarskom području. Tad su već vlasti Austro-Ugarske prepoznale opasnost ideje ujedinjena „svih zemalja srpske nacionalnosti u jednu veliku sprsku državu“. Nikola Petrović, „Istorijsko mesto, uloga i značaj Ujedinjene omladine srpske“, u *Ujedinjena omladina srpska*, Zbornik radova, Matica srpska Novi Sad, Istorijski institut Beograd, urednik Živan Milisavac, Novi Sad, 1968, 13-14.

⁴⁶¹ Petrović, „Istorijsko mesto, uloga i značaj Ujedinjene omladine srpske“, u *Ujedinjena omladina srpska*, Novi Sad, 1968, 15.

⁴⁶² *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1998, 252; Srećko M. Džaja, *Bosna i Hercegovina u Austro-ugarskom razdoblju*, 51-57.

⁴⁶³ General Filipović nije bio sklon prihvatanju činjenice da su hrišćani činili dio organizacije ustanka i otpora okupaciji. U izvještaju generalu Beku još tokom vojnih operacija je priznao o samovoljnom pristupanju hrišćana ustanicima, ali da to treba modifikovati kako bi izgledalo da su oni natjerani u ustaničke redove i istovremeno marginalizirani među ustanicima u pogledu nošenja oružja i vršenja drugih poslova. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, 15.

⁴⁶⁴ Džaja, *Bosna i Hercegovina*, 57-64; Istaknuti pojedinci su generalu Filipoviću u novembru 1878. Godine podnijeli jednu predstavku/izjavu koju je napisao fra Grga Martić, a potpisalo je 58 Sarajlija. Izjava će poslužiti

Bosni i Hercegovini 1882. godine zajedno sa četveročlanim ulema-medžlisom bio je dio šireg konteksta istočne politike Monarhije.⁴⁶⁵ „*Humana vojna intervencija*“ u Bosni i Hercegovini je okončana u oktobru 1878. godine savladavanjem posljednjeg uporišta ustanika u Velikoj Kladaši, a započelo je razračunavanje sa vođama ustanka kroz Vojni sud uz dodatak egzemplarnih kazni.⁴⁶⁶ Sklonimo li u stranu ratna dešavanja tokom 3 mjeseca otpora okupaciji u kojima se nalazi inicijalni šok za muslimansko stanovništvo, dodatni konceptualni šok je promjena države i kulturno-civilizacijskog kruga.⁴⁶⁷

Naredne godine potpisana je i Carigradska (Novopazarska konvencija) između Austro-Ugarske monarhije i Osmanskog carstva 21. aprila 1879. godine sa 10 članova ugovora.⁴⁶⁸ Drugi član ove konvencije tiče se vjerskih prava, najveći zahtjevi za uređenje ovih odnosa odvojen je na muslimansko stanovništvo, dok su druge konfesije spomenute samo u prvom redu člana i navedene su kao kultovi.⁴⁶⁹ Pristajanje Porte i sultana na okupaciju Bosne i Hercegovine primljeno je loše i najnegativnije moguće među bosanskohercegovačkim muslimanima, pojačan je osjećaj odbojnosti i mržnje prema ovim odlukama ali i istovremena težnja za povratkom starog uređenja i Osmanskog carstva.⁴⁷⁰ Muslimansko stanovništvo se podijelilo u dva „*tabora*“, one koji su bili protiv nove vlasti i one koji su je prihvatili, kao pripadnik drugog tabora, Mehmed-beg Kapetanović je isticao pozitivnost i civiliziranost nove uprave: „*Austrougarske čete čim su prekoračile valovitu Savu, čim su stupile na zemljište naše domovine, mogle su nas lasno sviju pred sobom pojuriti, te nas sviju gole duše iz naše*

da se riješi muslimansko pitanje i prekinu veze domaćih muslimana sa Carigradom. Intencije nove vlasti kretale su se u smjeru održavanja odluka Carigradske konvencije, ističemo 2. član iste, s time da se pozdravljala svaka samoincijativa muslimana da raskinu veze sa Carigradom. Na taj način Austro-Ugarska ne bi prekršila odluke Konvencije, a uspjela bi ostvariti ciljeve svoje politike. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 364-365; Vidjeti dodatno u Nusret Šehić, *Autonomni pokret muslimana za vrijeme Austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Svjetlost, Sarajevo, 1980, 9-30.

⁴⁶⁵ Bandžović, *Deosmanizacija Balkana*, 223; Imamović, *Historija Bošnjaka*, 366.

⁴⁶⁶ Bandžović, *Deosmanizacija*, 203-204.; Jedne britanske novine su zabilježile da je general Filipović naredio da se iz turske vojne bolnice izbace svi ranjeni ustanici. A kao prvi organ austrougarske uprave radio je Prijeki (Vojni) sud osnovan još 4. augusta 1878 godine u Doboju. Imamović, *Pravni položaj*, 17.

⁴⁶⁷ Bandžović, *Deosmanizacija*, 209-210; Razlozi za iseljavanje se mogu analizirati iz više uglova, u prvom redu je onaj psihološki s osnovom u osjećaju političke i vjerske inferiornosti u novoj državi, zatim ekonomski motivi nastali usljed promjene društveno-ekonomskih odnosa uspostavljenih u novoj državi i vojno stanovište, tačnije, vojni poraz pretrpljen u borbi protiv okupacionih snaga i represivne mjere novih vlasti neposredno nakon sloma otpora. Bandžović, 127.

⁴⁶⁸ Stojković, 151-153.

⁴⁶⁹ Stojković, 152; Poglavitno se težilo učvršćivanju Austro-Ugarske monarhije u Novopazarskom sandžaku vojnim koridorom, postaljanjem garanizona. Kontekst ove težnje je jednostavan za razumijeti. Na ovaj način htjelo se spriječiti ujedinjenje dvije slavenske kneževine, Srbije i Crne Gore, u širem kontekstu, formiranje jedne Slavenske države. Njeno postojanje bi ugrozilo ionako krhku ravnotežu unutarnacionalnih odnosa Austro-Ugarske. Slaveni i potencijalno formiranje državne tvorevine koja bi ih zaokružila postali su zbližavajući faktor između Njemaca i Mađara u Monarhiji, u prvom redu njihovih političara. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 354-357.

⁴⁷⁰ Bandžović, *Deosmanizacija*, 206;

domovine iščerati, kao što se je to dogodilo u istom vremenu našoj braći u Nikšiću i po mnogim mjestima u srpskoj kraljevini.⁴⁷¹ Austrougarske vrhovne vlasti nisu se dugo uzdržavale od uvođenja novog državno-pravnog uređenja okupiranih provincija, formirana je Zemaljska vlada 29. oktobra 1878. godine, Vrhovni zemaljski sud je počeo sa djelovanjem od 7. jula 1879. godine.⁴⁷² Nakon okončanja vojnih operacija vlasti su započele formiranje žandarmerijskih jedinica pomoću kojih bi lakše držala pod kontrolom nove provincije bez upotrebe svojih regularnih trupa.⁴⁷³ Vojni zakon je proglašen 1881. godine koji je jednako teretio i muslimane i nemuslimane, iz već uzrujanih gibanja nezadovoljnog stanovništva ovaj zakon je rasplamsao ustanak u Hercegovini.⁴⁷⁴ Austro-Ugarska monarhija je ranije sklopila tajnu konvenciju sa susjednom Srbijom u kojem se Srbija odriče svakog interesa i upliva u unutrašnje stvari Bosne i Hercegovine, ovo je bio i glavni razlog zašto novi ustanak u Hercegovini nije imao većih ili značajnijih rezultata, ostao je unutrašnja stvar Monarhije.⁴⁷⁵

Nacionalno pitanje je delikatan problem kojeg je Monarhija dobro uočila i iskoristila za lakše uspostavljanje svoje vlasti.⁴⁷⁶ Za zajedničkog Ministra finansija je 1882. godine postavljen Benjamin von Kallay (Beni Kally von Nagy-Kallay) i tu funkciju je obavljao do svoje smrti 1903. godine, pokrivajući gotovo polovicu austrougarskog perioda vladanja.⁴⁷⁷ Novi ministar finansija uzeo je na sebe ulogu popravljanja i sređivanja haosa zaostalog iza Osmanskog carstva. Pored rada na uspostavi racionalne birokratije, kulturnih, infrastrukturnih i drugih privrednih reformi i unaprijeđenja, okrenuo se muslimanskoj eliti kojoj je uskratio

⁴⁷¹ Bandžović, *Deosmanizacija*, 211.

⁴⁷² Imamović, *Pravni položaj*, 60-61.

⁴⁷³ Donia, *Habsburg Imperial Army*, 382-386; Ovime su uvršteni i bivši ustanici koji sudjelovali u Ustanku 1875-1878. godine. Dobivši oružje i sa svojom komandom srpski panduri su određenim dijelovima provincije provodili svoju vrstu „osvete“ begovima i agama. Prijeteći i čineći razne prijestupe. Ibidem.

⁴⁷⁴ Redžić, *Istorijski pogledi*, 43; Donia, *Habsburg Imperial Army*, 386-388; Reakcije stanovništva su bile šarolike. Muslimani su podnosili zahtjeve za iseljavanje, dok su hrišćani uvjetovali prihvatanje i provedbu vojnog zakona ukoliko će on riješiti pitanje agrara. Kroz vojnu službu trebali su seljaci da budu oslobođeni davanja i vlasnici zemljišnih posjeda. Što nije bilo prihvatljivo za Austro-Ugarsku čija je agrarna politika išla u pravcu saradnje i zadobivanja naklonosti krupnih zemljoposjednika muslimana. Kapidžić, *Hercegovački ustanak*, 92-94.

⁴⁷⁵ Redžić, *Istorijski pogledi*, 43; Stojković, *Balkanski ugovorni odnosi*, 177-180. Detaljnije o ustanku vidjeti u Hamdija Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. Godine*, Izdavačko preduzeće >>Veselin Masleša<<, Sarajevo, 1958.

⁴⁷⁶ Radušić, *Nacionalne ideje*, 10; Formiranje srpskog nacionalnog identiteta je u ovom trenutku ostvareno i pokrivalo je pravoslavno stanovništvo Bosne i Hercegovine. Hrvatski nacionalni identitet i njegovo formiranje bili u procesu, dok se nacionalni identitet muslimanskog stanovništva razvijao sa svojim specifičnostima i naročitim osobenostima. Potonji se formirao kao poseban južnoslavenski nacionalni individualitet usljed raznih društveno-historijskih procesa i naslijeđa. Dževad Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod Austrougarskom upravom*, ANU BiH, Posebna izdanja, Knjiga CXVI, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 35, Sarajevo, 2002, 383-384.

⁴⁷⁷ Robert J. Donia, *Islam pod Dvoglavinim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878.-1914.*, Naklada ZORO, Zagreb-Sarajevo, Institut za historiju BiH Sarajevo, Sarajevo, 2000, 25

skoro sve povlastice bivšeg društveno-političkog i pravosudnog sistema.⁴⁷⁸ Kako se iseljenički talas širio masovnije prije i tokom prvih godina Kallayevog ministროvanja (1881.-1885.) zauzeo je Ministar finansija stav očuvanja muslimanskog stanovništva preko begova i aga, ponajprije održavanjem i kodifikovanjem ranije uspostavljenog ekonomskog odnosa zemljoposjednika i seljaka.⁴⁷⁹ Štampa se pokrenula u svrhu sprječavanja ove prakse, tako list „*Bošnjak*“ prenosi priču o muhadžiru trgovcu Abdagi Čelebiću, u zadnjim redcima o njemu navodi se: „*Da Bog da se na ovog razboritog muža ugledala i druga braća, koja traže nad hljeba pogaču, i pregore svoju kuću i rodbinu pa idu u tugjinu, da se vucare od nemila do nedraga.*“⁴⁸⁰ Kallay nije imao najbolje mišljenje o muslimanskom stanovništvu u čijem je iseljavanju ali i ustanku 1882. godine vidio mržnju prema svemu što je tuđinsko, bilo pojedinac ili institucija.⁴⁸¹ Struktura stanovništva Bosne i Hercegovine u ovom periodu je bila poprilično nestabilna, kako zbog iseljeničkih pokreta i proširene agitacije za istu, tako i zbog naseljavanja kolonista na prostore koji su bili opustjeli.⁴⁸² Zbog specifičnosti strukture stanovništva, blizine nacionalnih država Južnih Slavena utjelovljenih u kneževinama Crnoj Gori i Srbiji i primamljivih nacionalnih programa, javila se nužda o formiranju jedne nacije koja bi nadvladala dominantnu vjersku i vjersko-nacionalnu identifikaciju.⁴⁸³ Istočna granica prema kneževini, kasnijoj kraljevini, Srbiji je fizički „*blokirana*“ nizom žandarmerijskih stanica te otežavanjem svakog mogućeg prometa roba i ljudi iz „*političkog centra slavenskog juga koji bi mogao ponijeti ulogu jugoslavenskog Pijemonta.*“⁴⁸⁴ Spomenuta ideja nije nova, provlačila se je kroz cijelo 19. stoljeće, u raznim oblicima i različitim pristupima⁴⁸⁵, Kallay se

⁴⁷⁸ Donia, *Islam pod Dvoglavim orlom*, 29.

⁴⁷⁹ Bandžović, *Deosmanizacija*, 218-223; Donia, *Islam pod Dvoglavim orlom*, 29.

⁴⁸⁰ Povratak muhadžira, u *Bošnjak*, God. I, br. 2, 9. 7. 1891, str. 3.

⁴⁸¹ Imamović, *Historija Bošnjaka*, 368.

⁴⁸² Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, >>Veselin Masleša<<, Sarajevo, 1987, 13-18; Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, 138-141.

⁴⁸³ Konverzije su bile posebno osjetljive teme i dovodile su često do otvorenih sukoba i narastanja netrepeljivosti. Naročito prilikom sklapanja bračne zajednice između pripadnika dvije različite vjerske zajednice. Jedno je moralo prihvatiti vjeru drugog, jer je po automatizmu povlačilo pitanje odgoja djeteta i njegove pripadnosti. Vlasti su intervenirale 1891. godine donešenjem *Statuta o konverzijama* kojim su se trebale urediti i zakonski regulirati ove pojave. Međutim, konačni ishod je bio parcijalan, neuspjeh režima ministra Kallaya pratio je njegove nasljednike. Donia, *Islam pod Dvoglavim orlom*, 41-43; Jedno viđenje nacionalnog programa, tačnije intepretacija njegovog pojavljivanja, leži u objektivnim činjenicama krize osmanskog/turskog feudalizma. Petorić, „Istorijska uloga“, u *Ujedinjena omladina srpska*, 17-18.

⁴⁸⁴ Redžić, *Istorijski pregledi*, 44-45; Pored zabrane uvoza štampe, udžebnika, sveski i ostalog potencionalnog propagdnog materijala iz Srbije hvatani su i vraćani Romi sa njenog područja. Jedna je grupa svirača iz Srbije, Roma, protjerana iz Sarajeva kako ne bi širili „srpske pesme“. A. Kasumović ovaj primjer uzima sa dozom rezerve i označava ga i pretencioznom kritikom na vlasti koje uklanjaju Rome zbog „srpske pesme“. Ona zauzima stav da se radi o primjeni austrougarske politike prema Romima koja je nastojala da ih vraća u teritorije i oblasti iz kojih su prešli ili otišli. A. Kasumović, „Dvostruka drugost“, 28-29.

⁴⁸⁵ Juzbašić, *Politika i privreda Bosne i Hercegovine*, 384-385; *Bošnjaštvo*, Topal Šerif Osman-paše, proklamovano 1860-tih godina imalo je malo odjeka i nije bilo srdačno prihvaćeno. Transcendentirajući vjersku podijeljenost društva osmanske Bosne bilo je u duhu buržuaskih građanskih nacija koje se prostiru na svo

istakao kao odlučniji propagator te ideje u konkretiziranju i praktičnom primjenjivanju, jezičko pitanje mu je poslužilo kao oruđe u provođenju nacionalne politike.⁴⁸⁶ Akcija promoviranja *bošnjaštva* kao nacionalne ideje i očuvanja individualiteta bh. muslimana započela je objavljivanjem lista „*Bošnjak*“ Mehmed-beg Kapetanovića 1881. godine.⁴⁸⁷ Glavna opasnost je dolazila od sve jačeg srpstva, koje se ispoljavalo u stranoj štampi (srbijskoj) iz razloga što je režim uveo cenzuru i zabranu političkog manifestovanja.⁴⁸⁸ Kalajeva „*bosanska nacija*“ zasnivala se na samosvijesti muslimanskog zemljoposjedničkog sloja pa je u tom kontekstu konstruirana i agrarna politika, zamisao je bila u približavanju muslimanskog stanovništva Monarhiji istovremeno izolirajući hrvastko i srpsko stanovništvo od nacionalnih matica u anahronoj ideji sa pogrešnim društvenim nosiocima.⁴⁸⁹ Već zamršena nacionalna struktura stanovništva Bosne i Hercegovine sa prisutnim uskonacionalnim i uskovjerskim diferencirajućim faktorima dobila je još jednu nacionalnu ideju čija je implementacija skončala odlaskom njenog promotora. Ideja zemaljske posebnosti Bosne i Hercegovine kao i zemaljske nacije – interkonfesionalnog *bošnjaštva*, nisu se uspjele etablirati kao alternative postojećim nacionalnim programima.⁴⁹⁰ Štampa je najistaknutije oruđe nacionalno-političkog programa i ideologije stanovništva Bosne i Hercegovine pogotovo u 90-tim godinama 19. stoljeća.⁴⁹¹ „*Naše neke komšije vrlo se ljute, što se dičimo i ponosimo našim starim imenom, jezikom i običajima i što pod živu glavu ne ćemo da prigrlimo njihovo ime za oznaku narodnosti i jezika.*“⁴⁹² Da je list težio animiranju muslimanskog stanovništva te odbacivanju srpskog ili hrvatskog nacionalnog imena, koje je po „*Bošnjaku*“ izmišljeno vidi se i iz pjesme Safvet-bega Bašagića:

stanovništvo prostora, preciznije rečeno nacija ukvirena državnom (pokrajinskom) granicom. Ovaj poduhvat je ostao uzaludan uglavnom jer muslimani nisu htjeli da budu ravnopravni sa hrišćanima ali i zbog jače nacionalne agitacije sprstva koja je zхватila široke mase pravoslavnog stanovništva. Imamović, *Pravni položaj*, 72-73.

⁴⁸⁶ Dževad Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, ANU BiH, Djela, Knjiga LXXIII, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 42, Sarajevo, 1999, 12; Juzbašić, *Privreda i politika*, 386.

⁴⁸⁷ Imamović, *Pravni položaj*, 74; Muslimansko stanovništvo je osjećalo sve jači pritisak od srpske nacionalne ideologije i njenog nastupanja. Taj pritisak je suzbijao muslimane u tješnju zajednicu čiji opstanak jedino garantuje pripadnost islamu i energičnom držanju za njega. Kraljačić, *Kalajev režim*, 216-217.

⁴⁸⁸ Kraljačić, *Kalajev režim*, 218-219; O položaju ovih društava vidjeti u Džaja, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju*, 102-108.

⁴⁸⁹ Redžić, *Istorijski pogledi*, 46-47;

⁴⁹⁰ Radušić, *Nacionalne ideje*, 12

⁴⁹¹ Kraljačić, *Kalajev režim*, 215-224; Vlasti su odobravale pokretanje listova i časopisa koji su isticali jaku i isključivu nacionalnu ideologiju, uskonacionalnu i uskokonfesionalnu uzdizanu ali sa gajenjem ideje interkonfesionalnosti. „*Bošnjak*“ je kao časopis imao suparnike u „*Obzoru*“, „*Bosanskoj vili*“, „*Crvenoj Hrvatskoj*“, „*Napredku*“ i ostalim listovima koji su bili oštrica nacionalističkih rasprava oko nacije, porijekla, historije, vjere i jezika. Imamović, *Pravni položaj*, 72-78.

⁴⁹² Svačije poštuemo a svojim se dičimo, u *Bošnjak*, God. I, Br. 4, 23. 7. 1891, str 1.

*Znaš, Bošnjake, nije davno bilo,
Sveg' mi sv'jeta nema petnaest ljeta,
Kad u našoj Bosni ponositoj,
I junačkoj zemlji Hercegovoj,
Od Trebinja do Brodskih vrata,
Nije bilo Srba ni Hrvata.
A danas se kroz svoje hire,
Oba stranca ko u svome šire.⁴⁹³*

Drugost je iskazana na mnogo više mjesta i obuhvata znatno veći broj faktora koji je definiraju. Kako je u prethodnom historijskom periodu bosanskohercegovačkog stanovništva vjera bila glavni diferencirajući faktor uz socio-ekonomski položaj u novom dobu se dodaju i drugi faktori. Nacija i jezik, tačnije pripadanje određenom nacionalnom programu i način nazivanja domaćeg jezika, dolaze na istu ravan sa vjerskim i ekonomskim identitetom. Međusobna isprepletenost ova četiri vodeća faktora, koje smo mi prepoznali, poslužiti će u nacionalnim agitacijama za sva tri dominantna nacionalna programa. Konkretnije dva dominantna nacionalna programa hrvastva i srpstva, dok se muslimanski (*Bošnjački*) više isticao u segmentima ostvarivanja pojedinačnih ciljeva njegovih vodećih elita.

Pravoslavno stanovništvo Bosne i Hercegovine pred kraj 19. stoljeća se u nacionalnom kontekstu kristaliziralo u Srbe,⁴⁹⁴ te je kao takvo bilo primarna *drugost* politici Austro-Ugarskih vlasti u novim provincijama. Odnosi su bili često zategnuti i sa direktnim i indirektnim kanalima usmjeravanim na obje strane istovremeno još od prvih dana početka okupacije.⁴⁹⁵ Konkretna eskalacija ovih zategnutih odnosa, pored Hercegovačkog ustanka iz 1882. godine, bila je borba Srba za crkveno-prosvjetnu autonomiju započete 1896. godine predajom memoranduma kancelariji Dvora potpisanog od predstavnika 14 crkveno-školskih

⁴⁹³ Safve-beg Bašagić, Bošnjaku, u *Bošnjak*, God. I, Br. 2, 9. 7. 1891, str 2; Vlasti i njeni predstavnici su revnosno nastupali u smjeru negiranja nacionalne pripadnosti pojedinaca i grupa, mislimo na Srbe. Pa je tako jedan činovnik u Duvnu osporavao srpstvo jednom trgovcu. „Što ste vi, Srbi, šta je vaše oovđe? Idite u Srbiju, tamo su Srbi, Srba u Bosni i Hercegovini nema.“ Kraljačić, *Kalajev režim*, 370.

⁴⁹⁴ Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi*, 9; Vlasti su imale negativan stav i odnos prema srpstvu i često su taj nacionalni osjećaj miješale sa nacionalističkim, velikosrpstvom, koje je u nekom širem kontekstu posmatrano kao jugoslavenstvo. Jer se Austro-Ugarska više bojala jednog jakog slavenskog nacionalnog i političkog programa koji transcendentira granice ostalih država i ličnih i/ili grupnih identiteta. U tom kontekstu je baron Benko predložio da se srpstvo ne treba zatirati represivnim mjerama jer takva djelatnost ima suprotne rezultate od željenih. I da se srpstvo treba ostaviti kakvo jeste ali sa jasnim diferenciranjem od velikosrpstva koje treba zatirati i uklanjati. Kraljačić, *Kalajev režim*, 370.

⁴⁹⁵ O ovim odnosima vidjeti u Imamović, *Pravni položaj*, 80-90.

općina.⁴⁹⁶ Opozicija je došla i tri godine nakon od strane muslimanskog stanovništva po pitanju vjerske i vakufsko-mearifke autonomije, sporno je bilo nekoliko pitanja, među kojima podjela menšure Mešihata iz Carigrada, izbor članova ulema-medžlisa, način upravljanja vakufima i agrarna politika.⁴⁹⁷ U Mostaru je jedan slučaj prozelitizma pokrenuo protestnu skupštinu muslimanskih prvaka grada 5. maja 1899. godine.⁴⁹⁸ Naredne godine je ministar Kallay shvatio da ne može nijekati postojanje pokreta te je na razgovor primio mostarskog muftiju Džabića koji mu se tom prilikom požalio: „*Bolni su vapaj naroda koji je preko četiri stotine godina srastao sa islamom i koji sada poslije dvadeset i dvije godine okupacione vlade vidi da mu je ugrožen vjerski opstanak u zemlji koju je stoljećima branio svojim grudima i natapao svojom krvlju.*“⁴⁹⁹ Srpskim crkveno-školskim općinama je ograničavan rad i oduzimate sveske i knjige, a vladin povjerenik za Sarajevo, Zaržicki, je zahtijevao da se sve sjednice u općinama unaprijed najavljuju.⁵⁰⁰ Dvije opozicije, srpska i muslimanska, slučajno su se srele zajedno u deputacijama u Budimpešti s ciljem urgiranja kod cara lično za konačno rješenje pitanja i problema zajednica koje su predstavljale.⁵⁰¹ Vođe i jedne i druge strane su vidjele u ovome mogućnost saradnje i zajedničkog nastupanja u rješavanju svojih problema sa okupacionim vlastima Monarhije.⁵⁰² Autonomna broba Srba je u svojoj pozadini imala težnju za ostvarivanje političkog programa ujedinjenja Bosne i Hercegovina sa kraljevinom Srbijom.⁵⁰³ Ovi vjersko-prosvjetni pokreti će do kraja prve decenije 20. stoljeća formirati političke organizacije čiji programi nastavljaju i utjelovljuju zadane ciljeve srpskog i

⁴⁹⁶ Ilija Hadžibegović i Mustafa Imamović, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine (1878-1914)*, u *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo, 1998, 266-267. Božo Madžar, *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu samoupravu*, IPO >> Veselin Masleša <<, OO Izdavačka djelatnost, Sarajevo, 1982, 175-190.

⁴⁹⁷ Šehić, *Autonomni pokret muslimana*, 43-45; Clemens Ruthner, *Habsburg's Little Orient A post/Colonial reading of Austrian and German cultural narratives on Bosnia-Herzegovina 1878-1918*, 2008, 3.

⁴⁹⁸ Šehić, *Autonomni pokret*, 57; Radi se o slučaju prekrštavanja maloljetne Fate Omanović iz jednog obližnjeg mostarskog sela Kutli. Upućene su predstavke caru i Kalaju, potraživano je pronalaženje maloljetne Fate i njeno vraćanje roditeljima. Ujedno se podvuklo pitanje općeg položaja muslimanskog stanovništva te iznešena kritika o upravnim tijelima i načinu biranja u institucije Islamske vjerske zajednice. Šehić, 56-58; Donia piše o još jednom slučaju konverzije, sluškinje Kulovića porodice u Sarajevu, koja je sakrivena od biskupa Stadlera izazvavši revolt muslimana ali i strah. Donia, *Islam pod Dvoglavin orlom*, 69-71.

⁴⁹⁹ Imamović, *Historija Bošnjaka*, 392.

⁵⁰⁰ Imamović, *Pravni položaj*, 90.

⁵⁰¹ Madžar, *Pokret Srba*, 315-316;

⁵⁰² Mogućnost ove saradnje se nastojala osujetiti. Kako se kroz borbu Srba za vjersko-prosvjetnu autonomiju provlačila idalje nacionalna politika o ujedinjenju sa susjednom Srbijom pojedinci su je isticali, poput Osman Nuri Hadžića. On je tvrdio da srpska stvar nije kompatibilna sa muslimanskom, težnje su im suprotne i kao takve ne mogu naići na plodno tlo saradnje. Šehić, *Autonomni pokret*, 110-111.

⁵⁰³ Imamović, *Pravni položaj*, 93; Imamović, *Historija Bošnjaka*, 395; Srpska nacionalna propaganda je sve do proglašenja aneksije 1908. godine isticala sultanov suverenitet u Bosni i Hercegovini, odnosno njegov legitimitet je idalje na snazi. Pravna nauka Srbije je isticala da su provincije Bosne i Hercegovine međunarodno-pravno i državno za Austro-Ugarsku strane i tuđe oblasti. Nakon izvršenja okupacije ove dvije provincije one su idalje osmanske. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi*, 23.

muslimanskog autonomnog pokreta.⁵⁰⁴ Borba srpskog vjersko-prosvjetnog pokreta završila se kompromisnim rješenjem sa Austro-Ugarskom upravom 1905. godine,⁵⁰⁵ dok se muslimanski pokret protezao kroz decenijski duge pregovore sa vlastima, rezultirajući njegovim finalnim okončanjem 1909. godine.⁵⁰⁶ U godinama kalendarske promjene 19. i 20. stoljeća nastupio je i drugi masovni val iseljavanja muslimanskog stanovništva, koji je identično ocijenjen i okarakterisan od vlasti Austro-Ugarske kao i prethodni val iseljavanja pa je zbog toga vlast dobijela, 1901. godine, *Zakon o iseljenju*.⁵⁰⁷

Primicanjem kraja prve decenije 20. stoljeća usljed promjena u političkom vođstvu austrougarskih vlasti počinje sve više da narasta ideja o provedbi aneksije Bosne i Hercegovine. Vezana odlukama Berlinskog ugovora kao i odluka Carigradske konvencije, Austro-Ugarska je morala sačekati trenutak „likvidacije“ Osmanskog carstva, kao i naći jače uporište za provedbu svog plana u carskoj Rusiji.⁵⁰⁸ U jednom *aide-memoire* napisanog 27. augusta 1908. godine, a upućenog Rusiji navodi se: „*Međutim, ukoliko nepredviđene okolnosti ipak prinude Austro-Ugarsku da anektira Bosnu i Hercegovinu, carska vlada bi pružila uveravanje da će u pogledu te mere poštovati blagonaklon i prijateljski stav. Sa svoje strane carska i kraljevska vlada bi se obavezala, čim se proglasi aneksija, da istovremeno povuče svoje trupe iz sandžaka i da se definitivno odrekne svake okupacije te teritorije.*“⁵⁰⁹ U istoj godini su Srpska narodna organizacija i Muslimanska narodna organizacija u trenutku

⁵⁰⁴ Opširnije vidjeti u Nusret Šehić, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougraske uprave u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1980; Božo Madžar, *Borba Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu samoupravu*, Sarajevo, 1982.

⁵⁰⁵ Hadžibegović, Imamović, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju*, u *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena*, 268; Polovični uspjeh nosioca srpskog pokreta nije značio i njihov neuspjeh. Stečena iskustva tokom borbe iznjedrila nacionalno političke organizacije, stranke, i institucije. Redžić, *Istorijski pogledi*, 48-49.

⁵⁰⁶ Hadžibegović, Imamović, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju*, 268; Vidjeti isto u Nusret Šehić, *Mjere kalajevog režima u Bosni i Hercegovini na suzbijanju autonomnog pokreta Muslimana*, u *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine, Godina XX, 1972-1973*, Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1974, 137-183; Vlasti nisu bile blagonaklone prema muslimanskom pokretu. Propoznajući utjecaje vođa srpske opozicije (vođa srpskog autonomnog pokreta) unutar muslimanskog pokreta Zemaljska vlada je nastojala da osujeti saradnju ova dva pokreta. Vršene su represalije protiv vođa pokreta, imputirana mu je služba iredentističkim težnjama susjedne Srbije, pregovori su odugovlačeni i prekidani u više navrata, a konačna optužba je bila da pokret teži promjeni državopravnog položaja Bosne i Hercegovine, formiranju države u državi. Redžić, *Istorijski pogledi*, 49.

⁵⁰⁷ Bandžović, *Deosmanizacija*, 227-228; U jeku borbe muslimanskog pokreta za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju muftija Džabić, sa još 5 svojih pratilica, biva proglašen nepoželjnim iseljenikom, te mu se zabranjuje povratak. U Bosni Hercegovini je pojačan policijski sat i vršen teror. Izjavljivane su protestne note i vršeni apeli. Naposljetku će se pregovori sa muslimanskim vođama pokreta obnoviti 1905. godine. Hadžibegović, Imamović, *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena*, 271-273

⁵⁰⁸ Imamović, *Historija Bošnjaka*, 418-419; Novi ministar vanjskih poslova Aloysa Aerenthal je tokom 1907. godine pokrenuo pitanje aneksije Bosne i Hercegovine. Objašnjavajući situaciju u Osmanskom carstvu kao i širem kontekstu međunarodne politike, a zatim spuštanja i konkretnijeg obrazlaganja da se nikakav ustav, sabor, predstavničko tijelo ili autonomija ne mogu dati Bosni i Hercegovini dok se ne provede aneksija. Imamović, *Pravni položaj*, 182-185.

⁵⁰⁹ Stojković, *Balkanski ugovorni odnosi*, 251.

Mladoturske revolucije i ukidanja Osmanskog ustava iz 1876. godine, zatražiti da kao formalnopravni dio Osmanskog carstva dobiju svoj ustav.⁵¹⁰ Sređivanjem općih prilika u Monarhiji, prikupljanjem informacija na terenu i proklamovanjem ideje aneksije među istaknutim pojedincima u Bosni i Hercegovini, aneksija je proglašena 7. oktobra 1908. godine.⁵¹¹ Primanje odluke o aneksiji nije prošlo sa velikim oduševljenjem među Srbima i muslimanima, a njihovi predstavnici su u tom trenutku izdali proglas u vezi aneksije, adresiranog narodu Bosne i Hercegovine.⁵¹² Novi val iseljavanja, poprilično masovan, nastupio je nakon proglašenja aneksije Bosne i Hercegovine. Vlasti su pratile iseljenički pokret, dok su pripadnici uleme i intelektualci radili na agitaciji sprječavanja iseljavanja. U februaru 1910. godine je beogradski list „*Politika*“ pisala o slučaju hapšenja Hadži Mahmuda Pekulinovića i zabrani ulaska u Bosnu, on je savjetovao muslimansko stanovništvo da ne napuštaju svoju domovinu, intervencijom Porte dozvoljeno mu je da ode u rodno Bugojno ali se morao obavezati da neće raditi na sprječavanju iseljavanja.⁵¹³ Koliko je proklamacija aneksije Bosne i Hercegovine uzdrmala Evropu i Balkan vidi se i u protestnom pismu Kraljevine Srbije čiji karakter više oslikava zabrinutost političkog vrha Srbije jer je izgubilo mogućnost pripajanja Bosne i Hercegovine.⁵¹⁴ Austro-Ugarska i Osmansko carstvo su naknadno potpisale ugovor o kompenzacijama za aneksiju Bosne i Hercegovine 26. februara 1909. godine, u kojem su dogovoreni odnosi ove dvije države, položaj Bosne i Hercegovine i njenog stanovništva, osiguravanje slobode vjeroispovijedanja za muslimane, i jednu novčanu naknadu Osmanskom carstvu za neporketnu imovinu koju je posjedovalo u Bosni i Hercegovini.⁵¹⁵

Kako je krizna situacija sa proglasom aneksije prebrođenja bez naročitih problema za vlasti Austro-Ugarske, osim odugovlačenja priznavanja ustava od Srpske i Muslimanske narodne organizacije, krenulo se ka proglašavanju ustava. Ustav je zvanično pročitao u sali Zemaljske vlade 20. februara 1910. godine okupljenim članovima Zemaljske vlade,

⁵¹⁰ Hadžibegović, Imamović, Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju, u *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena*, 278.

⁵¹¹ Imamović, *Historija Bošnjaka*, 422-423.

⁵¹² Imamović, *Pravni položaj*, 190-191; Bandžović, *Deosmanizacija*, 232.

⁵¹³ Bandžović, *Deosmanizacija*, 234-235; Odbor Muslimanskog muslimanskog i imamskog društva oglasio se „*Okružnicom*“ 1910. godine: „*Sprema se dakle da tu svoju svetu grudu ostavi, da je ustupi svojim i svoga dina dušmanima, kako bi se oni mogli lahko širiti, a on je lud i budalast, neznan i zaveden – da ide onamo, gdje ga čeka ljuta bijeda i strašna nevolja, vliki jad i nesreća, nesmiljena glad i golotinja, propast njegova i njegove mile čeljadi.*“ Preuzeto iz Bandžović, *Iseljavanje u Tursku*, 148.

⁵¹⁴ Stojković, *Balkanski ugovorni odnosi*, 255-256; U oktobru mjesecu su Srbija i Crna Gora sklopile tajni sporazum u kojem je određen program rada na vanjskopolitičkom planu. Zajedničko uviđanje opasnosti koju predstavlja Austro-Ugarska te ugroženosti interesa Srpskog naroda. Ibidem, 259-260.

⁵¹⁵ Stojković, 262-264.

činovnicima, uglednim građanima, vjerskim predstavnicima.⁵¹⁶ Zadatak čitanja proglašenja Ustava imao je zemaljski poglavar Marijan Varešanin na koga je istog dana, prilikom ceremonije, izvršen atentat od strane studenta Bogdana Žerajića.⁵¹⁷ Bosna i Hercegovina je ovim uvučena u zakonodavni i politički sistema Austro-Ugarske u potpunosti, a suverenost austrijsko cara time definitivno ostvarena. U politički život se uvode tri nove institucije od kojih je najvažniji Sabor.⁵¹⁸ Ustav je odredio Bosnu i Hercegovinu kao jedinstveno zasebno upravno područje određeno zakonom iz 1880. godine, njenu zakonodavnu i upravnu službu vrši Zemaljska vlada podređena Zajedničkom ministarstvu.⁵¹⁹ Prvi dio ustava bavi se općim građanskim pravima uređenih u prvom redu na zemaljskoj pripadnosti (građanstvu), a zatim se članovi bave vjerskim pravima i slobodama. U 8.članu Ustava popisane su priznate vjerske zajednice od kojih je muslimanska na prvom mjestu, a jevrejska na zadnjem.⁵²⁰

„Sloboda se vjere i savjesti ujemčava. Niko ne može radi ispovijedanja svoje vjere biti proganjen ni prekraćen u svojim pravima. Vršenje vjerezakona u kući ujemčava se svakome, a javno članovima priznati vjerskih udruženja, koliko se tome ne protive javni obziri.“⁵²¹

Odredbe ovog člana nisu ostale bez praktične primjene jer je Austro-Ugarska monarhija težila održavanju status quo-a na teritoriji uzburkanoj nedavnim borbama Srba i muslimana za vjerska i prosvjetna pitanja prožetih nacionalnim osjećanjima. Posljednji redak ovog dijela 8. člana pokazuje da je sekularizacija javnog društvenog života zaživjela u Bosni i Hercegovini. Blago ukazivanje na opciju javnog ispovijedanja vjere članovima priznatih vjerskih udruženja ali sa naglašavanjem na svjesnost potencijalne smetnje javnom obziru. Da bi pojedinac mogao da javno ispovijeda svoju vjeru morao je biti član priznatog vjerskog udruženja, prvi nivo diferenciranja posjedovanja prava na ovu radnju, a zatim da se pobrine da drugima oko njega, javnom obziru, ta aktivnost ne predstavlja smetnju. Članovi 8. i 9. univerzalne su odredbe za

⁵¹⁶ Mustafa Imamović, Bavčić Uzeir, *Bosanski ustav*, Muslimanski glas, Sarajevo, 1991, 40.

⁵¹⁷ Redžić, *Istorijski pogledi*, 51. Čin atentata iznio je na političku pozornicu novi način revolucionarne borbe za opće nacionalne interese, bilo srpstva ili jugoslovenstva. Žerajić je pripadao grupi omladine, školovane u Monarhiji, koja je oko sebe okupljala i Hrvate i Slovence, čineći je u suštini tipom jugoslavenske organizacije. Ibidem; Reakcionarski duh, aktivnije djelovanje, pa i pristanak na oštrije metode obračuna sa preprekama nacionalnoj politici koju je zagovarala omladina mogli bi se ponaci u antivjerskom stavu Svetozara Markovića. Kritizirajući vjeru i njen odnos u ovosvjetskom životu Marković ističe da ona, kao takva, miroljubive prirode prema neprijatelju i okrunjena trpljenjem, ne može da iznjedri revolucionarne borbe. Kritikom je htio da pokaže društveno-nazadnu funkciju vjere, želeći time poljuljati vlasti eksploatatora, vlasti koja se zasnivala na autoritetu vjere. Henrik Pisarek, „Ateizam Svetozara Markovića kao najviši domet u razvitku antireligioznih pogleda omladine“, u Ujedinjena omladina srpska, Zbornik radova, Novi Sad, 1968, 133-136.

⁵¹⁸ Imamović, *Pravni položaj*, 213; Bosanski Sabor će postati mjesto najvećih političkih i nacionalnih borbi, rasprava, skalpanja saveza i rastakanja istih. Dva glavna pitanja će se konstatno vrtjeti unutar Sabora, a to je pitanje rješavanja agrara i jezičko pitanje. Vidjeti više u Dževad Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u Bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, Sarajevo, 1999.

⁵¹⁹ Bavčić, Imamović, *Bosanski ustav*, 61.

⁵²⁰ Bavčić, Imamović, *Bosanski ustav*, 64.

⁵²¹ Bavčić, Imamović, *Bosanski ustav*, 64.

sve vjerske zajednice i njihove pripadnike dok je član 10. rezervisan samo za muslimane. „Ujemčava se da će se među muslimanima primijenjivati šerijatsko pravo na porodične i ženidbene poslove te na nasljedstvo u mulku.“⁵²² Vjerski identitet je za muslimane bio izuzetno važan, važniji od nacionalnog identiteta, za razliku od Srba. Zato ne treba čuditi da su oni istaknuti posebnim članom Ustava u rješavanju parnica porodičnog prava na šerijatskim sudovima. Druge vjere nemaju istaknut član koji im daje pravo vođenja parnica porodičnog prava u sklopu svojih vjerskih sudova. Zato je donešen još jedan univerzalni član koji obuhvata svo stanovništvo Bosne i Hercegovine: „Svim zemaljskim pripadnicima ujemčeno je čuvanje narodne osobine i jezika.“⁵²³ Sastav Sabora bazirao se na vjerskom ključu, član 22 i član 39⁵²⁴, sa tri kurije koje se raspoređuju na ukupan broj stanovništva Bosne i Hercegovine, po jedna kurija za jednu vjersku zajednicu, ukupno 72 člana, te od virilnih članova koje čine vjerski poglavari i najviši predstavnici institucija određene vjerske zajednice te predsjednik vrhovnog suda, predsjednik odvjetničke komore, načelnik Sarajeva i poredsjednik trgovačke i obrtničke komore.⁵²⁵ Sabor je sa svojim interkonfesionalnim i internacionalnim klubovima najviše vremena proveo u pregovorima i raspravama oko *Agrarnog zakona*, odnosno *Zakona o fakultativnom otkupu kmetovskih selišta*,⁵²⁶ i oko jezičkog pitanja, od toga koji se jezik treba upotrebljavati i kojeg naziva treba da bude.⁵²⁷ U jednoj žustroj raspravi Milana Srškića (Srpski klub) i Šerifa ef. Arnautovića (muslimansko-hrvatska koalicija) na sjednici 9. decembra 1911. godine Srškić je izjavio da rješavanje problema oko jezika i pisma može doći samo na osnovi srpsko-hrvatskog sporazuma na što je Arnautović protestirao, jer je Srškić izjavio da će Muslimani imati priliku da o tome prestresaju kad se nacionalno izjasne, da li su Srbi ili Hrvati.⁵²⁸

Izbijanjem Prvog balkanskog rata u jesen 1912. godine došlo je do promjena u gibanjima stanovništva Bosne i Hercegovine kao i među njegovim političkim i nacionalnim predstavnicima. Udržene balkanske države zadale su konačni smrtni udarac *evropskoj Turskoj* istovremeno je muslimansko stanovništvo Bosne i Hercegovine doživjelo stanje šoka zbog

⁵²² Bavčić, Imamović, *Bosanski ustav*, 65, Edin Radušić je u jednom kratkom eseju o nacionalnim idejama u Bosni i Hercegovini nastojao da objasni nacionalno identificiranje stanovništva Bosne i Hercegovine. U dekonstrukciji trenutačnih nacionalnih identiteta traži faktore identifikacije u 19. i 20. stoljeću. Uočio je da je vjera kao diferencirajući faktor u procesu nacionalnog zaokruživanja i širenja odnijela prevagu u odnosu na diferencirajući faktor zemaljske (državne, regionalne) pripadnosti. Radušić, *Nacionalne ideje*, 14-15.

⁵²³ Bavčić, Imamović, *Bosanski ustav*, 65.

⁵²⁴ Bavčić, Imamović, *Bosanski ustav*, 74-75.

⁵²⁵ Imamović, *Pravni položaj*, 215-216; Bavčić, Imamović, *Bosanski ustav*, 68-69.

⁵²⁶ Bavčić, Imamović, *Bosanski ustav*, 55;

⁵²⁷ Vidjeti više u Dževad Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u Bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, Sarajevo, 1999.

⁵²⁸ Imamović, *Historija Bošnjaka*, 454; Jubašić, *Nacionalno-politički odnosi*, 112.

ishoda ovog prvog rata i sudbine balkanskog stanovništva koje je njime bilo zahvaćeno.⁵²⁹ Savezi su formirani između Srbije, Crne Gore, Bugarske i Grčke.⁵³⁰ List „Zeman“ je po izbijanju rata u oktobru 1912. godine osuđivao list „Novi Musavat“, Derviš-bega Miralema, kao i druge istaknute Muslimane Sarajeva i Mostara koji su pozdravljali akcije srpske vojske koju su nazivali „osloboditeljica potlačene braće u Turskoj.“⁵³¹ Nekad suparnički hrvatski i srpski klub u Saboru su u jeku Prvog balkanskog rata počeli da se zbližavaju, čak je grupa sačinjena od Hrvata i Srba, njih oko 500, proslavila izbijanje Srpske vojske na Jadran kod Drača 16. novembra 1912. godine.⁵³² Vojni uspjesi su pokrenuli *jugoslavensku Omladinu* u jednom širem talasu jugoslavenskog revolucionarnog buđenja kroz Monarhiju, kojeg su proizveli ratni uspjesi Balkanskih država u Prvo balkanskom ratu.⁵³³ Muslimani su se usljed promjene ravnoteže snaga na Balkanu i svjesnosti da se Osmansko carstvo neće povratiti okrenuli evropskom krugu civilizacije, prihvatili ga svjesnije. Baron Karlo Collas je tu situaciju opisao da su Muslimani poput ovaca zbog straha od vuka (Srbija) utjerani u tor Monarhije.⁵³⁴ Na prostoru Bosanske krajine izbio je problem između Srba i Muslimana koji su se međusobno obračunavali u masovnijim i češćim tučama, lokalni popovi su pokrenuli seljake govoreći im da će srpska vojska doći i osloboditi ih davanja desetine.⁵³⁵

⁵²⁹ Imamović, *Historija Bošnjaka*, 454.

⁵³⁰ Vidjeti u Momir Stojković, *Balkanski ugovorni odnosi*, 289-312.

⁵³¹ Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi*, 144.

⁵³² Imamović, *Historija Bošnjaka*, 455; Dobrovoljci su odlazili i u srpsku i u osmansku vojsku. Vlasti su u Bosni i Hercegovini podigli zabranu okupljanja dobrovoljaca, međutim sa malo uspjeha. Dok su se hrvatske i srpske političke elite i hrvatsko i srpsko stanovništvo radovali akcijama i uspjesima balkanskih saveznika, slali pomoć Crvenim krstovima i dopuštale dobrovoljcima da odu u rat, muslimanski dio stanovništva se našao u teškom psihološkom stanju s izražavanjem empatija sa istovjericima i odlazećem Osmanskom carstvu. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi*, 144-145

⁵³³ Redžić, *Istorijski pogledi*, 52.

⁵³⁴ Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi*, 145-146; Austro-Ugarska je podržala Albance i njihov zahtjev za nezavisnošću što je nagnalo sve Srbe poslanike bh. Sabora da izdaju zajedničku izjavu koja je objavljena u „Srpskoj rječici“, „Narodu“ i „Otadžbini“. U njoj se ističu ratni uspjesi Srbije koji su opravdani i kao takvi teže stvaranju i uzimanju onoga što je nekad bilo njeno. Imamović, *Pravni položaj*, 255.

⁵³⁵ Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi*, 146.

VII Srbija – od Berlina do Londona (1878-1913)

Kneževina Srbija je iz *Velike istočne krize* izašla kao pobjednica u odnosu na njenu minornu ulogu u događajima od 1875-1878. godine. Sve do održavanja mirovnih pregovora u San Stefanu u martu 1878. godine, nakon Rusko-turskog rata 1877-1878. godine, kneževina Srbija je posmatrana kao produžena ruka carske Rusije na Balkanu. Međutim, situacija se mijenja nakon njenog neuspjelog prvog ratnog pohoda protiv Osmanskog carstva 1876. godine.⁵³⁶ Vanjsko političke pretenzije kneževine su tokom *Velike istočne krize* i pregovora između velikih sila, poglavito Austro-Ugarske i Rusije, ostale bez Bosne i Hercegovine, pa je tako svoje djelovanje okrenula ka „*Staroj Srbiji*“.⁵³⁷ Kako je vojska nastupala u ratu i osvajala Niš, Vranje, Leskovac i Prokuplje pokretala je i muslimansko stanovništvo koje se povlačilo zajedno sa osmanskim vojskom.⁵³⁸ Nihilistički kurs nacionalne politike usmjeren prema zatečenom lokalnom muslimanskom stanovništvu nastavak je ranijih politički i nacionalnih tradicija kneževine Srbije, u njemu je utkana borba protiv Osmanskog carstva. Nakon Berlinskog kongresa i početka ratificiranja odluka knez Milan Obrenović izdao je 10. augusta 1878. godine proklamaciju povodom sticanja nezavisnosti.⁵³⁹ „*Evropa je priznala Srbiji nezavisnost, vezavši je za jedan uslov, koji sam Ja primio, volja, da ga savesno ispunim. Evropa je pristala, da najveći deo onih stanovnika Stare Srbije, koje smo mi oslobodili, oстане sa nama u državnoj zajednici tako, da je Srbija sad uvećana više nego četvrtinom svoga dojakošnjega zemljišta.*“⁵⁴⁰ Iz ovih dijelova govora kneza Milana možemo uvidjeti da se taj uslov odnosi na tolerantan odnos spram zatečenog muslimanskog stanovništva te zakonske regulacije odnosa države i muslimana. Uspostava ovog uvjeta je predstavljao svojevrstni test kojeg je nezavisna kneževina Srbija trebala da položi, nakon čega bi se mogla

⁵³⁶ Bandžović, *Deosmanizacija*, 119; Srbija je odlukama donešenim u Berlinu stavljena u interesnu sferu Austro-Ugarske monarhije. Bivša ruska šticevica postala je šticevica suparničke države koja joj je oduzela teritoriju provincija Bosne i Hercegovine. Stevan Pavlović, *Istorija Balkana*, 181.

⁵³⁷ Stojković, *Balkanski ugovorni odnosi*, 132. Taj prostor je tretiran kao *srpski etnički* prostor na osnovu čega se potraživalo pripajanje svih dijelova u koje je ušla i okupirala srpska vojska. Kao dodatni argument uzete su pismene izjave lokalnog pravoslavnog stanovništva koje je vojska zatekla. Bandžović, *Deosmanizacija*, 113; Čubrilović, *Istorija političke misli*, 352-353.

⁵³⁸ Bandžović, *Deosmanizacija*, 114. Iz novosvojenih teritorija trebalo je ukloniti muslimansko stanovništvo, silom i mirnim putem. Ove odluke su u korelaciji sa već isporbanom nacionalno-političkom akcijom formiranja srpske države u ranijem periodu 19. stoljeća. Naredbe o iseljavanju, protjerivanju, dolazile su sa samog vrha srpskih vlasti i komande. „*Koliko ko više Arnauta iseli, tim će sve veće zasluge steći za otadžbinu svoju.*“ Bandžović, *Iseljavanje u Tursku*, 69-70.

⁵³⁹ Stojković, *Balkanski ugovorni odnosi*, 136.

⁵⁴⁰ Stojković, *Balkanski ugovorni odnosi*, 136.

svirstati u „porodicu civiliziranih naroda“.⁵⁴¹ Što se i ne može reći za period koji je ustupio nakon ratificiranja odluka Berlinskog kongresa. Prostor *Stare Srbije* je bio dobim dijelom naseljen muslimanima, među kojima je bilo i stanovništva domaćeg porijekla ali i stranog. Od domaćih dobar dio su bili Albanci (Arbanasi, Arnauti).⁵⁴² Vjersko i etničko čišćenje novoosvojenih područja⁵⁴³ čiji je scenario priređivala vlada i službena politika kneževine nailazilo je i na domaću kritiku. Manojlo Đorđević: „*U Toplici se naišlo na Arnaute – i nije se imalo preče šta raditi, no da se ti ratoborni, ali inače vredni ljudi, oteraju s njihovih ognjišta. U mesto da im se, kao pobeđenima, izašlo u susret i da se gledalo da se izmire sa sprskom državom, - oni se bez ikakve nevolje oterani preko nove granice ... da se nastane s one strane granice, kao krvi neprijatelj svega što je srpsko, kao osvjetnici prema onima, koji su ih oterali sa njihovog ognjišta...*“⁵⁴⁴ Ovaj zapis se nastavlja elegičnim pitanjima za budućnost Srba i Srbije na ovom prostoru, te kako se ne uviđa negativnost ove prakse. Mirnodopsko vrijeme u južnim dijelovima Srbije vidjelo je nastavak etničkog i/ili vjerskog čišćenja poput Leskovca u kojem je živjelo skoro 4500 muslimana prije 1878. godine da bi nakon 6 godina, 1884. godine u ovom gradu živjelo svega 60 muslimana, od 8 džamija ostale su 3, srušen je i hamam.⁵⁴⁵

Kneževina Srbija je godinu dana prije proglašavanja kraljevstva potpisala tajnu konvenciju sa Austro-Ugarskom monarhijom 1881. godine.⁵⁴⁶ Učvršćena je veza sa Austro-Ugarskom čime je Srbija postala njena interesna sfera, srpska nacionalna politika na vanjskom planu je zaustavljena prema Bosni i Hercegovini, privremeno, i usmjerena ka južnim prostorima.⁵⁴⁷ Vladavina kneza/kralja Milana prožeta je sa par loši odluka koje su dovele do njegovog abdiciranja sa prijestolja u koristi sina Aleksandra, od tih loših odluka je i rat sa Bugarskom započet oko bugarskog kršenja odluka Berlinskog kongresa s težnjom proiciranja

⁵⁴¹ Radušić, „Berlin prije St. Germaina“, u *Muslimani Jugoslavije nakon Velikog rata*, 58, 74-75.

⁵⁴² Bandžović, *Deosmanizacija*, 127-128. U mirnodopskom vremenu se iseljavanje muslimana vršilo kroz ekonomske represalije i uskraćivanja. Vlada je podsticala kmetove (seljake) da vrše ubrzan otkup zemljišta, od zemljoposjednika, koje su obrađivali. Tim utičući na pokretanje većeg broja muslimana na iseljavanje i odlazak u ostatke Osmanskog carstva na Balkanu. Pavlović, *Istorija Balkana*, 182-183.

⁵⁴³ Balkanske hrišćanske države u procesu emancipacije i dobijanja nezavisnosti od Osmanskog carstva uništavale su sve što je podsjećalo i/ili predstavljalo njihove stare gospodare – Turke. Muslimansko stanovništvo nije bilo isključeno iz ovoga, bez obzira da li su to bili etnički Turci ili muslimani domaćeg balkanskog porijekla. Radušić, „Berlin prije St. Germaina“, 59.

⁵⁴⁴ Preuzeto iz Bandžović, *Deosmanizacija Balkana*, 129; Negativnost ove prakse je Jovan Hadži-Vasiljević vidio u tome što se jačanjem antagonizma između Srba i Albanaca ide u korist Austro-Ugarskoj. Potonja je težila formiranju jednog klina između dvije srpske kneževine, Crne Gore i Srbije, onemogućavajući time njihovo spajanje, a ujedno odvrćući pažnju Srbije od Bosne i Hercegovine. Bandžović, *Iseljavanje*, 75.

⁵⁴⁵ Bandžović, *Deosmanizacija*, 133.

⁵⁴⁶ Stojković, *Balkanski ugovorni odnosi*, 177-179; Pavlović, *Istorija Balkana*, 181-182; Čubrilović, *Istorija političke misli*, 363-369.

⁵⁴⁷ Stojković, *Balkanski ugovorni odnosi*, 179.

još jedne međunarodne konferencije za rješavanje preraspodjele teritorija na Balkanu.⁵⁴⁸ Kako se situacija sa Bugarskom sve više komplikovala bugarski knez je kralju Milanu poslao pismo u kojem kaže: „*Uvek, a naročito dogod bude i jednog ciglog Turčina u Evropi, moraju Srbija i Bugarska biti usko vezane međusobno. Ja pojmam, da je u Srbiji neukrotiva želja za oštetom, ali Turska je velika. Sporazumimo se mi o našim akcionim sferama u Turskoj i ona će onda imati protiv sebe sto hiljada mesto pedest hiljada ljudi. Ja sam sprema stupiti u rat. Sva je zemlja pod oružjem.*“⁵⁴⁹ Političke borbe unutar struktura vlasti su jednako zadavale probleme knezu Milanu, početkom 80-tih godina su se izdvojili radikali u antiaustrijski tabor označavajući time opozicioni karakter kneževim odlukama, dok su nacionalnu vanjsku politiku usmjeravali ka sjedinjenju sa Crnom Gorom i Bugarskom, te radu na pomaganju neoslobođenih teritorija i buđenju svijesti o narodnom jedinstvu.⁵⁵⁰ Normativno je nesrpsko stanovništvo trebalo biti zaštićeno i za njega osigurana sva prava koje je uredio 35. član Berlinskog kongresa. Narodna skupština Srbije je ovaj član ugovora uvrstila u 77. član *Zakona o uređenju oslobođenih krajeva* ali ne bez negodovanja i proturječenja odlukama međunarodnog ugovora.⁵⁵¹ U nastupajućim godinama rušeni su svi simboli i znakovi muslimanskog svijeta u novopripojenim krajevima Kraljevine Srbije, Niš, Vranje i Leskovac mogu poslužiti kao primjer razračunavanja sa bivšim „gospodarima“.⁵⁵² Kraljevinu Srbiju i njen politički aparat i ustroj potresaju sukobi između liberala i radikala, izbijanjem Timočke

⁵⁴⁸ Pavlović, *Istorija Balkana*, 183-184; Srbija se našla u nezavidnom položaju s poljuljanim prestižem u slavenskom svijetu. Opća situacija u državi je bila loša glede ekonomije, finansija, zatim istaknutih vjersko-etničkih sukoba u njenim južnim dijelovima. Vanjska nacionalna politika je jednako nastavljala voditi brigu o srpskom (hrišćanskom i muslimanskom) stanovništvu u susjednim državama i provincijama. William M. Sloane, *The Balkans a Laboratory of History*, Classic Reprint Series, Published by Forgotten Books, 2013, 140-141, Čubrilović, *Istorija političke misli*, 358-359.

⁵⁴⁹ Ćorović, *Istorija Srba*, 546; Izbijanje sukoba dvije pravoslavne države zbog teritorijalnog „apetita“ jedne, ispoljio je pravu dimenziju sukoba na Balkanu iz ranijeg perioda. Braneći svoju teritoriju bugarski knez nudi rat sa Turcima, univerzalnim neprijateljem pravoslavlja. Govorimo u datom kontekstu nastalog sukoba. Turska (Osmansko carstvo) ima više teritorija što znači da bi se kompenzacija šetete, koju je tražio kralj Milan, lakše ostvarila. Rat između dva krsta nije odavao pozitivan utisak, dok bi rat krsta i polumjeseca predstavljao prirodnu pojavu, na koju se čak gleda pozitivno.

⁵⁵⁰ Ćorović, *Istorija Srba*, 546.

⁵⁵¹ Bandžović, *Deosmanizacija*, 144; Diskriminacija i netolerancija prema nesrpskom i nepravoslavnom stanovništvu bila je općeprisutna pojava i dio političkog bića kneževine Srbije kroz cijelo 19. stoljeće. Glavna meta su bili muslimani, ali i Jevreji. *Univerzalna alijansa Jevreja* je uputila na Kongres žalbe o lošem položaju Jevreja u Srbiji, što je potaknulo Veliku Britaniju da izvrši intervenciju i uslovi nezavisnost kneževine Srbije uvođenjem ravnopravnosti svih vjerskih zajednica i ukidanjem ograničenja za Jevreje. Bandžović, *Deosmanizacija*, 143-144.

⁵⁵² Bandžović, *Deosmanizacija*, 145-146; Objašnjavajući karakter ratovanja na Balkanu, uzevši primjere Grčke i Srbije, Malešević objašnjava da do perioda Balkanskih ratova većinu vojnih snaga balkanskih država čine neregularne trupe. Mase regrutovane brzo i stihijski bez kvalitetnog oficirskog kadra. Usljed ratnih dejstava razjarena masa neregularnih trupa prouzrokovala je stradanje civila. Siniša Malešević, *Did Wars Make nation-States in the Balkans?: Nationalisms, Wars and States in the 19 and early 20 Century Sputh East Europe*, Journal of Historical Sociology, Vol. 25, No. 3, 2012, 310-311.

bune⁵⁵³ Radikalna stranka je morala da promijeni svoj politički kurs. Našavši se u nezavidnom položaju kralj Milan poziva na stišavanje i prevazilaženje stranačkih sukoba i traži pomoć u konstituisanju novog Ustava za kraljevinu. To je započeo proklamacijom u oktobru 1888. godine, trebalo je revidirati ustav iz 1869. godine.⁵⁵⁴

Kraljevina Srbija je i novim ustavom uskopравoslavna država, primat uživa *Srpska pravoslavna crkva* evidentno u 3. članu Ustava.⁵⁵⁵ Zakonska jednakost je zagantovana ustavom ali za sve Srbe – „*Svi Srbi su pred zakonom jednaki.*“ član 7. Ustava.⁵⁵⁶ Indirektno je naglašena homogenost Kraljevine Srbije, osvrnemo li se na prijašnju historiju možemo sa sigurnošću reći da pod *Svi Srbi* u granicama kraljevine Srbije se sigurno ne podrazumijeva stanovništvo drugih vjera. Članovi ustava 18, 19. i 20. odnose se na vjerske prilike, prava, slobode i ograničenja. „*Sloboda je savesti neograničena. Sve priznate vere slobodne su i stoje pod zaštitom zakona, u koliko vršenje njihovih obreda ne vredi javni red ili moral.*“ Član 18.⁵⁵⁷ Prvo čitanje ovog člana Ustava daje pozitivan osjećaj napretka društvenog uređenja kraljevine Srbije ukoliko ga uporedimo sa periodom iz prve polovine 19. stoljeća. Uzmemo li u obzir kontekst implementacije ovog člana možemo zaključiti da je vjerska nesnošljivost bila akutni problem srpske nacionalne države. Njeni građani i oni koji su je doživljavali i osjećali svojom nisu doživljavali pojavu vjerske nesnošljivosti kao problem. Propagirana sloboda vjere je derogirana u nastavku. Povreda javnog reda i morala spada u segment subjektivnog osjećaja i pretpostavke pa tako ne predstavlja uklanjanje vjerske nesnošljivosti već je vješto prikriva i daje pojedincu mogućnost da je ispolji pozivanjem na remećenje javnog reda i morala. Vjerski zakon teži da čovjeka, pojedinca, moralno upotpuni i usmjeri da bude produktivan član društva, ovdje mislimo na četiri monoteističke abrahamističke vjere koje su tad postojale. Zašto je upitna povreda javnog morala prilikom ispovijedanja određenog vjerskog obreda? „*Zabranjuje se svaka radnja upravljena protiv istočno-pravoslavne vere u Srbiji (prozelitizam).*“ Član 19.⁵⁵⁸ Prethodni član štiti zakonom sve vjere i daje im slobodu. Razumljivo je da se pravoslavlje izdvaja jer je ono i *de iure* i *de facto* državna vjera kraljevine. Naglašava se njena zaštita od prozelitizma s ciljem očuvanja vjerske zajednice Srpske pravoslavne crkve, što je razumljivo. Nedostatak spomena drugih vjerskih zajednica i institucija u zaštiti njihovih pripadnika od prozelitizma govori o zapravo o polovičnoj

⁵⁵³ Ekmečić, *Dugo kretanje*, 323.

⁵⁵⁴ Slobodanka Stojičić, „Ustav od 1888. godine“ u Jovičić, *Ustavi kneževine i kraljevine Srbije*, 113-124.

⁵⁵⁵ Stojičić, „Ustav iz 1888. godine“, Ustavi, 125

⁵⁵⁶ Stojičić, „Ustav iz 1888. godine“, 126.

⁵⁵⁷ Stojičić, „ustav iz 1888. godine“, 128.

⁵⁵⁸ „Ustav iz 1888. godine“, 128.

zakonskoj zaštiti. „Srpski se građani ne mogu osloboditi svojih građanskih i vojnih dužnosti pozivajući se na propise svoje vere.“ Član 20.⁵⁵⁹ Sekularizacija države je u sigurno nastupila samo u pogledu ograničavanja slobode vjere, zanimljiv član Ustava države koja se kroz njegove članove i institucije koje formira, proglašava istočno-pravoslavnom državom.

Nacionalna politika i vanjskopolitički ciljevi su održavani u istoj mjeri kao i prethodnih vremena, nacionalizacija masa je izvršena do kraja 19. stoljeća i davan je velik napor u kristaliziranju nacionalnog identiteta kroz historiju, tražeći usputno opravdavanja za teritorijalne pretenzije na susjedne države.⁵⁶⁰ Gibanja i promjene u Kraljevini je osjetila i susjedna Austro-Ugarska, kako je kralj Milan abdicirao u korist sina Aleksandra, koji je bio maloljetan, trebalo je da nastupi namjesništvo i da upravlja državom dok kralj ne bude punoljetan, jedan od namjesnika je trebao biti Jovan Ristić.⁵⁶¹ Austro-Ugarska se počela vidno zanimati za Srbiju, nastojeći da očuva nju kao svoju sferu interesa, međutim, novi mladi kralj je već 1891. godine otišao u Petrograd, ruskom caru, čemu su zaslužni Ristić i Pašić.⁵⁶² Do kraja stoljeća Kraljevina Srbija je sve manje bila privlačna, kako Jugoslovenima, tako i Srbima od kojih su neki izjavljivali da je bolje bilo pod Turcima nego u nezavisnoj Srbiji, ove posljednje izjave odnose se na novoovsvojena područja.⁵⁶³ Kralj Srbije i knjaz Bugarske su 1897. godine potpisali ugodbu o zajedničkom djelovanju protiv Osmanskog carstva u kojem se buduće odluke o interesnim sferama donose sporazumno, raditi će se na šticećenju i poboljšanju položaja naroda u Osmanskom carstvu.⁵⁶⁴ Kralj Aleksandar je izvršio dva državna udara, 1893 i 1894. godine, u prvom je raznim intrigama i spletkama uklonio neke političare iz skupštine i proglasio sebe punoljetnim, kraljem, dok je u drugom udaru ukinuo

⁵⁵⁹ Stojičić, „Ustav iz 1888. godine“, 128.

⁵⁶⁰ Malešević Siniša, *The Mirage of Balkan Piedmont: state formation and Serbian nationalisms in the nineteenth and early twentieth centuries*, University College Dublin, Ireland, 2016, 9; Problemi su se javljali i u samo proces unaprjeđivanja države. Dok su naprednjaci radili sve u njihovoj moći da državu unaprijede i oblikuju po uzoru na Zapad, radikali su se vraćali iskonskim korijenima društvenog i političkog uređenja, težeći samo tehnološkim dostignućima Zapada istovremeno prilazeći Bugarskoj i Rusiji te oživljavanju slavjanofilskih tendencija. Pavlović, 187-189; Iskristalizirali su se osnovni pogledi na društveni i politički razviti i zadatke u budućnosti Srbije. Njen unutrašnji razvitak se odnosi na dvije suprotnosti, građanskoj i socijalističkoj. One će, nošene svojim tvorcima Garašaninom i Markovićem, oblikovati Srbiju u njenom državno-pravnom obliku u kojem se našla početkom 20. stoljeća. Čubrilović, *Istorija političke misli*, 371.

⁵⁶¹ Čorović, *Istorija Srba*, 554-555.

⁵⁶² Čorović, *Istorija Srba*, 557; Prijestolnicu su potresale razne intrige i spletki. Početkom stoljeća država se našla u nepovoljnom ekonomskom položaju zbog izgradnje austrougarske pruge u Novopazarskom sandžaku. Što je primoralo Srbiju da ugovori trgovačku saradnju sa Bugarskom. Sloane, *The Balkans*, 149.

⁵⁶³ Imamović, *Pravni položaj*, 78; Kralj Milan je bio *Tajnom konvencijom* spriječen da nastavi širiti nacionalni program i agitaciju u Bosni i Hercegovini čije je srpsko stanovništvo težilo ujedinjenju sa njom. Tek početkom 90-tih godina 19. stoljeća se pokreće agitaciona politika, sada skoro službena, vršila se kroz škole, udžbenike i štampu. Imamović, 82-83.

⁵⁶⁴ Stojković, 216-218. Ovoj se ugodbi pridružila kasnije i Crna Gora. Ibidem.

Ustav iz 1888 i opet na snagu vratio ustav iz 1869. godine.⁵⁶⁵ Početkom 20. stoljeća, tačnije 1901. godine donešen je još jedan Ustav koji je veći fokus stavio na institucije vlasti i kralja, karakter pravoslavne države i institucije kralja, pravoslavca, su jednako prisutne kao i u ranijim Ustavima. Član 33. „Sloboda je savesti neograničena. Sve su priznate vere pod zaštitom zakona, u koliko vršenje njihovih obreda ne vređa javan red ili moral. Zabranjuje se svaka radnja (proselitizam) protiv Državne Vere. Srpski se građanin ne mogu osloboditi građanskih i vojnih dužnosti pozivajući se na propise svoje vere.“⁵⁶⁶

Kralj Aleksandar je umnogome isprovocirao svoje okružje i podanike.⁵⁶⁷ Koliko je bio „omiljen“ govori činjenica da je u zavjeri da se kralj svrgne sudjelovalo oko 107 oficira, među kojima i Dragutin Dimitrijević Apis, atentat se desio u maju 1903. godine po noći.⁵⁶⁸ U međuvremenu srpska nacionalna agitacija se širila po Austro-Ugarskoj, onim provincijama u kojima je boravilo jugoslavensko stanovništvo (Srbi, Hrvati i Muslimani). Provincije Bosna i Hercegovina zahvaćene su ovom periodu dvama pokretima, srpski i muslimanski vjersko-prosvjetni pokret za autonomiju/samoupravu. Pretočeni u političke stranke ova dva pokreta će u svrhu ostvarivanja svojih ciljeva pokrenuti saradnju o čemu smo pisali ranije. Zaokret srpske nacionalne politike sa uskosrpskog nacionalizma ka jugoslovenskom je, po Ekmečiću, zamisao najmasovnije političke stranke u Kraljevini Srbiji i njenog idejnog zagovarača Milovanovića.⁵⁶⁹ Kralj Petar Karađorđević je stupio na prijestolje nakon atentata na Aleksandra Obrenovića uz pomoć oficirske klike koja je često podsjećala novog kralja na dug prema njima.⁵⁷⁰ Za vrijeme kralja Petra odnosi sa susjednom Austro-Ugarskom se više zaoštavaju i počinju pokazivati svoje prave intencije, Srbija, zajedno sa Crnom Gorom, predstavljale su prepreku austrougarskoj balkanskoj politici – *Drang nach Osten*.⁵⁷¹ U godinama pred Balkanske ratove kralj Petar je radio na formiranju saveza sa susjednim

⁵⁶⁵ Dragoš Jevtić, „Ustav iz 1901. godine“, u *Ustavi kneževina i kraljevine Srbije*, 161.

⁵⁶⁶ Jevtić, „Ustav iz 1901“, 175.

⁵⁶⁷ On je odlikovao *Zajedničkog ministra finansija* Austro-Ugarske monarhije Benjamina Kallaya. Otvorenog protivnika srpskog nacionalnog pokreta i nacionalne politike. Koji je zabranjivao učenje srpske historije, zabranjena je cirilica kao i uvoz srpske štampe. Ćorović, *Istorija Srba*, 562.

⁵⁶⁸ Ekmečić, *Dugo kretanje*, 325; Pavlović, *Istorija Balkana*, 255.

⁵⁶⁹ Ekmečić, *Dugo kretanje*, 330-331.

⁵⁷⁰ Pavlović, 256-257. U periodu od 1878. godine pa sve do 1903. Srbija nije ostvarila niti jedan zantniji uspjeh u svom državnom razvoju. Ovih 25 godina Ćorović opisuje kao najmračnije i najteže godine novije srpske historije. Ćorović, *Istorija Srba*, 568; Razvoj Srbije kroz 19 stoljeće stvorio je jako polarizirano društvo elite i seljaštva. Seljaštvo i općenito mase nisu gajile nadu u vlasti Srbije usljed brojnih oporezivanja i uvođenja vojne službe, ove pojave su dovodile od brojnih pobuna i ustanaka protiv vlasti. Pošast koja će harati Srbijom 19. stoljeća. Glavni problemi su bili naslijeđe slabo provedene modernizacije i induciranog nacionalizma od strane države. Malešević, *The mirage of Balkan Piedmont*, 9.

⁵⁷¹ Ćorović, 571; Sve do izbijanja aneksione krize politički vrh Kraljevine Srbije zadao je sebi nekoliko ciljeva nacionalne politike, među kojima je izvlačenje ispod dominacije Austro-Ugarske, sprječavanje iste u ostavirivanju njene Istočne politike, borba oko Bosne i Hercegovine i bavljenje pitanjima vezanim za Staru Srbiju. Čubrilović, *Istorija političke misli*, 383-384.

državama, Bugarskom i Crnom Gorom, kao tješnjim savezom, kao i sklapanjem saveza sa Grčkom, sve usljed trgovačke blokade od strane Austro-Ugarske.⁵⁷² Pored ove blokade koja skoro dovela Srbiju do ekonomskog kolapsa desila se još jedna „tragedija“ za Srbiju i njenu nacionalnu politiku, a to je proglašavanje aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine. Kralj Petar je podnio protestnu notu Velikim silama 24. oktobra 1908. godine povodom aneksije, iznoseći mišljenje da je to izraz kršenja odredbi Berlinskog kongresa.⁵⁷³ Teritorijalne pretenzije na Bosnu i Hercegovinu su ovim činom izgubljene za Srbiju, međutim, pitanje Makedonije je bilo otvoreno. Bugarska i Srbija su ušle u pregovore o međusobnoj saradnji, pomaganju i odbrani, glavne klauze kretale su se oko podjele Makedonije i uopćeno osmanskih posjeda u susjedstvu, savez je sklopljen 13. marta 1912. godine.⁵⁷⁴

Prvi Balkanski rat izbio je u oktobru 1912. godine, a uzrokovan je rješavanjem albanskog pitanja bez učešća balkanskih država.⁵⁷⁵ Ovaj rat je sa strane percipiran u kontekstu oslobađanja od osmanskih vlasti, jednako kao i prethodne revolucionarne borbe malih balkanskih naroda kroz cijelo 19. stoljeće, međutim, brzina i efikasnost vođenja rata promijeniti će tu perspektivu.⁵⁷⁶ Dodatni izgovori za pokretanje rata bili sprječavanje fizičkog uništenja i nestanka slavenskog stanovništva u Osmanskom carstvu, koje se sistematski provodilo kroz useljavanje muslimana iz Bosne i Bugarske i favoriziranju „*poturčavanja*“.⁵⁷⁷ Ratna dejstva su trajala mjesec dana, u kojima su balkanske saveznice napravile velika napredovanja i osvojila skoro cijelu *evropsku Tursku*, likvidirajući time Osmansko carstvo u Evropi.⁵⁷⁸ Srpska štampa je u svrhu propagande izmislila listu „*albanskih zvjerstava*“ počinjenih nad pravoslavnim stanovništvom u *Staroj Srbiji*, na Kosovu i u Makedoniji, i poslala je na Zapad.⁵⁷⁹ Uspjesi balkanskih saveznica, posebice Srbije, dočekani

⁵⁷² Poznatiji kao „Svinjski rat“. Ova blokada je uzdrmla ekonomiju Srbije koja je pretežito bila agrarna zemlja. Blokada je trajala od 1906. do 1911. godine. Pavlović, 257-259.

⁵⁷³ Cijelu protestnu notu objavio je Momir Stojković, *Balkanski ugovorni odnosi 1876.-1996. dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama*, Tom 1, 255-256

⁵⁷⁴ Jelavich, *The establishment*, 216-217; Stojković, 285-289.

⁵⁷⁵ Ekmečić, *Dugo kretanje*, 344-345; Balkanske države imale su velike pretenzije na osmanske teritorije u svom susjedstvu. Pošto su, ponaosob, bile slabe u izravnom sukobu sa Osmanskim carstvom formirale su saveze s nizom ugovora i sporazuma između sebe kako bi odredile jasno svoje ratne ciljeve i interese. Pavlović, 288-289.

⁵⁷⁶ Siniša Malešević, *Wars that make States and Wars that Make Nations: Organised Violence, Nationalism and State Formation in the Balkans*, Cambridge Journals, 2012, 9; Štampa je poslužila kao dobro oruđe u mobilizaciji za rat. Pišući o pogibiji „braće“ u Turskoj (Osmanskom carstvu). Bandžović, *Deosmanizacija*, 331.

⁵⁷⁷ Bandžović, *Deosmanizacija*, 332-333; Koalicija pravoslavni balkanskih država je bila nejasno definirana u međusobnim dogovorima i saradnji. Stanovništva ovih država su podržavala rat i akcije pokrenute protiv Osmanskog carstva, produžavajući tradiciju antiosmanstva i antiislamstva. Bandžović, *iseljavanje*, 208-209.

⁵⁷⁸ Pavlović, 290; Nikola Pašić 1911. Godine je izjavio: „Svaki narod na Balkanu treba da ide dotle, dokle su njegove etnografske granice.“ Bandžović, *Deosmanizacija*, 335-336.

⁵⁷⁹ Bandžović, *Deosmanizacija*, 336; Malešević, *The mirage*, 11-12.

su pozitivno među Južnim Slavenima, hrvatski listovi su pozdravljali agresiju na Osmansko carstvo u čijem su povlačenju sa Balkana vidjeli mogućnost za pokrštavanje i povratak krsta na Aja Sofiju.⁵⁸⁰ Za *Staru Srbiju* nije postavljano pitanje da li je ona pravoslavna ili muslimanska nego da li je ona srpska ili arnautska, jer je trebalo pripojiti i muslimanske Srbe pravoslavnim i katoličkim Srbima.⁵⁸¹ Beogradske „*Večernje novosti*“: „*Sve četiri pravoslavne Hrišćanske države na balkanu boriće se zajedno: udružena Hrišćanska vojska u Ime Boga ubrzo će pobjedu održati i podeliti Tursku carevinu. Junaci! Složni pobjedićete neprijatelja, a u Prizrenu, Dušanovoj prestonici, obnoviti i Presto Nove Velike Srbije.*“⁵⁸² Karakterišući rat Mihajlo Pupin kaže da je to „*borba hrišćanstva protiv muslimana, civilizacije protiv varvarstva, pravde protiv tiranije, podluklosti i nasilja. Zbog toga, braćo Srbi, latite se oružja. Na oružje, vo Hristovi sledbenici!*“⁵⁸³ Prvi Balkanski rat je okončao dugi proces izbacivanja Osmanskog carstva iz Evrope koji je trajao kroz cijelo 19. stoljeće u punom zamahu sa povremenim pauzama. Pretočen i u rat dviju civilizacija, dviju vjera, prouzrokuje najveća migriranja stanovništva s početka 20. stoljeća, koja su popraćena masovnim zločinima sve u ime osvete i oslobođanja.⁵⁸⁴ Intervencijom velikih evropskih sila započeti su pregovori između Osmanskog carstva i Balkanskih saveznika te je mirovni ugovor potpisan u Londonu 17. maja 1913. godine u kojem je Osmansko carstvo svedeno na liniju Enos (Egejsko more) – Midija (Crno more).⁵⁸⁵

⁵⁸⁰ Bandžović, *Deosmanizacija*, 340-341; Podrška je dolazila i u vojnim kontingentima dobrovoljaca koji su se priključivali Srpskoj vojsci u akcijama „oslobođanja“. Ekmečić, *Dugo kretanje*, 345.

⁵⁸¹ Bandžović, *Iseljavanje u Tursku*, 209; Životno pitanje oslobođanje Srba i ujedinjenje jer, „*ko nam otima rođenu braću, mi ćemo s bolom istina u duši ali po nevolji biti protiv njega.*“ Preuzeto iz Bandžović, *Iseljavanje*, 209.

⁵⁸² Bandžović, *Deosmanizacija*, 342.

⁵⁸³ Bandžović, *Deosmanizacija*, 344.

⁵⁸⁴ Bandžović, *Deosmanizacija*, 348-349; „*Objava rata za oslobođenje bila je oduševljeno prihvaćena, ali nama se čini da ni jedan red ljudi nije tako prihvatio oduševljeno svetu stvar oslobođenja, kao što su to uradili srpski sveštenici. Pohitali su sa krstom u ruci da se stave na čelo hrabre srpske vojske, da je svojim govorima što više oduševi. Mnogi od sveštenika upisivali su se u dobrovoljce i komite i sa krstom i oružjem u ruci ništiše divlje azijate.*“ Preuzeto iz Bandžović, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci*, 349.

⁵⁸⁵ Stojković, 344-347.

VIII Zaključak

Sumiramo li sve analize i stavove koje smo izložili u našem tekstu možemo da kažemo slijedeće. Da bi se razumio koncept identiteta potrebno je upoznati se prethodno sa filozofskom mišlju W.G. Hegela koji ju je formulirao u *Fenomenologiji duha*. Potvrda osobnosti, lične samosvijesti, dolazi kroz negaciju druge samosvijesti, druge osobnosti. Ova naizgled bezazlena definicija postaje sve zamršenija i komplikovanija kada se pokuša konkretizirati i kontekstualizirati. Nebitno da li se radi o pojedincu ili grupi, tek kada se postave u određeni vremenski kontekst i društveno-politički sistem može se dobiti magnituda iscrpljivanja faktora diferenciranja pojedinca i/ili grupe, civilizacijskog kruga, kulture i tradicije, prostora ili države. Drugost se izražava i unutar određene grupe/zajednice/skupine. Primijenimo li to na današnje vrijeme imamo izražen animozitet unutar jedne nacije ali na osnovu prostora obitavanja, da li se radi o pokrajini u državi, odnos grad – selo ili unutar grada s više naselja itd. Faktori diferenciranja se mogu spuštati sve do najnižih mogućih znamenki.

Prostor zapadnog Balkana ima bogatu historiju 19. i 20. stoljeća po pitanju razvoja nacionalnih ideja, programa, politika i identiteta. Osnovni faktor diferenciranja je vjerska pripadnost koja je u Osmanskom carstvu uvjetovala društveno-ekonomski položaj i određivala uživanje privilegija i drugih prava. Pravoslavno sveštenstvo autonomne kneževine Srbije zajedno sa učiteljima, prosvjetnim radnicima, i malim brojem bogatih trgovaca prigrlilo je ovaj osnovni faktor diferenciranja s ciljem identifikacije nasuprot osmanskih vlasti. Ovome je u kasnijem periodu pridodano standardiziranje jezika i pisma Vuka Karadžića. Istovjetni faktor diferenciranja je primijenjen na *drugog*, vjera postaje „vododjelnica nacije“. Vuk Karadžić je utemeljio taj princip – „*Ko je vere Mu'amedove, taj i jest' Turčin*“. Postepeno će se nominacija Turčin primijenjivati za sve muslimane bez obzira na njihovo etničko porijeklo. Kako muslimanska elita, zemljoposjednici, spahije, ulema i krupni trgovci nisu imali aspiracija spram nacionalnog identificiranja vjerska pripadnost će ostati glavni faktor određivanja identiteta. Čak i unutar iste vjerske zajednice muslimana gdje je prisutno više etničkih zajednica vjera je bila diferencirajući faktor. Intenzitet njenog ispovijedanja i pridržavanja vjerskih propisa odvajalo je „*prave Turke*“ od „*Turkuša*“, ovaj primjer smo susreli u kontekstu otpora reformama muslimana Bosanske krajine. Domaće muslimansko stanovništvo kneževine Srbije bilo je eklatantan primjer *drugog* i *drugacijeg* za srpsku naciju. Utjelovivši osmansku vlast, po vjerskoj pripadnosti, postali su meta rigidnog i ekstremnog

elementa srpstva iako pojedini nisu bili dio vlasti, čak su bili na istom društveno-ekonomskom nivou, seljaštvo-čifčije.

Osmanska Bosna i Hercegovina pokazala je višeslojnost diferenciranja pojedinaca i grupa po više faktora. Ekonomski status, posjedovanje političke ili sudske moći, vjerska pripadnost i teritorijalna pripadnost uvjetovali su diferenciranje bosanskohercegovačkih muslimana u odnosu na druge muslimane zatim u odnosu na druge konfesije. Višeslojnost tog identiteta varirajućeg karkatera ogleda se u otporu reformama, indirektni neposluh i otpor sultanu, objašnjava se otporu reformi i vlastima (Porti) ali ne i sultanu. Srpski seljak, u prvom redu pravoslavac, upoznao se sa srpstvom kroz rad crkveno-školskih općina te ideju srpstva, njene historijske održivosti i utemeljnosti prihvata kao svoje iako, konkretno, nema nikakvih poveznica sa Srbijom osim pripadnosti pravoslavlju. Seljak – čifčija ima jedan dominantan faktor identificiranja, ekonomski, agrar je za njega bitniji, pravo posjedovanja i uživanja zemljišta. Iz tog agrarnog – zemljišnog identiteta, tačnije težnje za odvajanjem od čifčijskog života, iznjedriće se pogodno tlo za nacionalnu agitaciju. Kulminirajući u oružanim ustancima podsticanim sa strane, iz susjedstva. Osjećaj pripadnosti srpstvu će ojačati i saživjeti će sa seljaštvom i građanstvom (trgovci, svećenici, učitelji), ali će agrarno pitanje ostati vječiti kamen spoticanja pridobijanja muslimana za srpsku stvar. Nacionalni identitet koji je težio nadilaženju vjerskih podjela zasnovan na jeziku i slavenskom porijeklu. U granicama Srbije nacija je uskoppravoslavna i uskosrpska, van granica, gdje treba da se proširi država, nacija teži interkonfesionalnosti.

Austrougarski period ulijeva nove momente i procese u već konfuzni „bosanski lonac“ nacionalnih identiteta. Ova druga multinacionalna i multikonfesionalna država je prepoznala važnosti nacionalnog i agrarnog pitanja. Težeći da pridobije muslimanske velikaše, vlasti su kodifikovale stare zakone o agraru. Odbivši od sebe seljaštvo, srpsko-pravoslavno, katoličko seljaštvo je pozdravljalo vlast Austrijanaca i Ugara. Muslimani će se kretati u dva smjera, prihvataće postepeno vlast stranca, katoličkog cara i kralja, ili će se iseljavati u zemlje Osmanskog carstva. Uvidjevši da nacionalno i jezičko pitanje imaju skoro istu težinu, dok ih u stopu slijedi agrarno, vlasti će se okrenuti vođenju lične nacionalne politike. Težiti će anuliranju srpskog nacionalnog programa i politike u Bosni i Hercegovini. Ministar zajedničkih finansija Benjamin Kallay će započeti kampanju promoviranja interkonfesionalnog „*bošnjaštva*“ kao protuteža sve jačem srpskom nacionalnom pokretu. Međutim, vjerska pripadnost je za bosanskohercegovačke muslimane ostala neprikosnoven faktor identificiranja. Izražena najviše u borbi za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju.

Broba je iznjedrila političke organizacije, i Srbi su imali svoju borbu za crkveno-prosvjetnu samoupravu, zasnovane na vjerskoj pripadnosti. To su prepoznavale i druge nacionalne političke organizacije, posebice u bosanskom Saboru, kada su jednom prilikom u raspravi saborskih zastupnika Arnautovića i Srškića, rečeno da će muslimani imati udjela u raspravi o jeziku kada se nacionalno opredijele za srpstvo ili hrvatstvo. Prvi balkanski rat je muslimane Bosne i Hercegovine gurnuo u okrilje Monarhije. Uvidjevši da Osmansko carstvo i sultan nisu u stanju da zaštite muslimane od nadirućih balkanskih nacionalnih država okrenuli su se Austro-Ugarskoj, i definitivno raskinuli sa srpstvom.

Drugi i identitet jednostavno su nerazdvojni kada se govori ili piše o nacijama, etnijama, vjerskim zajednicama, grupama, državama, civilizacijama. Pojedinačni ili zajednički, identitet traži sebi drugost kako bi mogao sebe etablirati. Insitiranje samo na određenom faktoru ili određivanje ispravnosti faktora diferenciranja uopćeno je pogrešan pristup. Jer iziskuje ili isključivo traženje tih faktora u prošlosti, nepostojećih za taj vremenski period. Da bi se razumijeli moderne identitete nužno je proučiti historijsku genezu faktora diferenciranja.

IX Popis izvora i literature:

Objavljeni izvori

1. „Hattišerif od Gjul-Hane“, *Bosanski prijatelj*, Svezak II, Berzotiskom dra. Ljudevita Gaja, Zagreb, 1851
2. Rašid Belgradi, *Poučna kratka historija: dodatak*, urednik Hikmet Karčić, El-Kalem – izdavački centar Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka, Sarajevo, 2018.
3. „Hathumajun“, *Bosanski prijatelj*, Časopis sadržavajući potriebite korisne i zabavne stvari, Svezak III, Izdano troškom Matice Ilirske, Brzotiskom Antuna Jakića, Zagreb, 1861
4. „Ustavni zakon Bosanskog vilajeta“, u *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, godina XX, 1972-1973, Sarajevo, 1974
5. Artur Dž. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune augusta i septembra 1875 sa istroijskim pregledom Bosne i osvrtom na Hrvate, Slovence i staru Dubrovačku republiku (ispravljeno i popunjeno)*, Izdavačko preduzeće >>Veselin Masleša<<, Sarajevo, 1965
6. Mustafa Imamović, Bavčić Uzeir, *Bosanski ustav*, Muslimanski glas, Sarajevo, 1991
7. Jovičić Miodrag, „Ustavi kneževine i kraljevine Srbije 1835-1903“, SANU Odjeljenje društvenih nauka, Izvori srpskog prava VIII, Beograd, 1988.
8. Jukić Ivan Franjo, *Putopisi i istorisko-etnografski spisi*, Svjetlost, Sarajevo, 1953
9. Stojković Momir, *Balkanski ugovorni odnosi 1876.-1996. dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama*, Tom 1, JP Službeni list SRJ Beograd, Beograd, 1998
10. Garašanin Ilija, *Načertanije, Program spoljašnje i nacionalne politike Srbije na koncu 1844. godine* (preuzeto iz D. Stranjaković, Kako je postalo Garašaninovo „Načertanije“, Spomenik SKA, XCI, Beograd, 1939, 76-102)
11. Trifković Risto, „Ivan Franjo Jukić“, *Sabrana djela*, Knjiga II, Izdavačko preduzeće „Svjetlost“, Sarajevo, 1973

Časopisi

Literatura:

12. Aksam Virginia H., *Ottoman wars 1700-1870: An empire besieged*, Routledge, New York, 2013
13. Ahmed S. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. Do 1832. godine*, Orientalni isntitut u Sarajevu, Sarajevo, 1996
14. Ahmed S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. Do 1878*, Posebna izdanja, XI, Štampano uz finansijsku pomoća SIZ-a nauka SRBIH, Sarajevo, 1983
15. Andersson Benedict, *Nacija zamišljena zajednica*, Prevele Nata Čengiđ i Nataša Pavlović, Plato, Beograd, 1998
16. Aleksov Bojan, „*Poturica gori od turčina: Srpski istoričari o verskim preobraćenjima*“, Forum Bosnae 35:022-047. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=114100>
17. Bandžović Safet, *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana muhadžirski pokreti i pribježišta „sultanovih musafira“ (1683-1875)*, Autor, Sarajevo, 2013
18. Bandžović Safet, *Bošnjaci i Turska deosmanizacija Balkana i muhadžirski pokreti u XX stoljeću*, Autor, Sarajevo, 2014
19. Bandžović Safet, *Deosmanizacija Baklana i Bošnjaci ratovi i muhadžirska pribježišta (1876.-1923.)*, ANOS graf, Sarajevo, 2013
20. Bandžović Safet, „*Deosmanizacija Smederevskog sandžaka i muhadžirski pokreti ka Bosanskom ejaletu (1804.-1867.)*“, u *Naseljavanje muhadžira iz Srbije u Bosnu*, Zbornik radova sa okruglog stola 150 godina od naseljavanja muhadžira iz Srbije u Bosnu, Orientalni institut u Sarajevu, Istitut za istoriju Sarajevo, Sarajevo, 2012
21. Bandžović Safet, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Srbije i Crne Gore tokom XIX stoljeća*, Sarajevo, 1998
22. Bandžović Safet, „*Tokovi deosmanizacije i Bošnjaci: iskušenja i ratovi (1912-1918)*“, Zbornik radova *Bošnjaci u Osmanskom carstvu (XV – XX stoljeće)*, Udruženje „Mladi muslimani“, Sarajevo, 2014
23. Bandžović Safet, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Srbije i Crne Gore tokom XIX stoljeća*, Sarajevo, 1998

24. Safet Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Istitut za istraživanje zločina protiv čovječanstva i međunarodnog prava Sarajevo, Sarajevo, 2006
25. Vedad Bišćević, *Bosanski namjesnici osmanskog doba (1463.-1878.)*, Connectum, Sarajevo, 2006
26. Bartl Peter, *Albanci od srednjeg veka do danas*, CLIO, Beograd, 2001
27. Benjamin Braude i Bernard Lewis, *Kršćani i Jevreji u Osmanskoj carevini funkcioniranje jednog pluralnog društva*, Centar za napredne studije, Sarajevo, 2009
28. Bojić Mehmedalija, *Historija Bosne i Bošnjaka*, „Šahinpašić“, Sarajevo, 2001
29. Ivan Božić, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić, Valdimir Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Drugo izdanje, Izdavačko preduzeće >>Prosveta<<, Beograd, 1973
30. *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1998
31. Čubrilović Vasa, *Bosanski ustanak 1875-1878*, Drugo izdanje, priredio Zdravko Antić, Beograd, 1996
32. Čubrilović Vasa, *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, Istoriska biblioteka, I kolo, 1 knjiga, Izdavačko preduzeće „Prosveta“, Beograd, 1958.
33. Ćorović Vladimir, *Istorija srpskog naroda*, Beograd, 1997
34. Davison Roderic H., *Reform in the Ottoman empire 1856-1876*, Princeton university press, Princeton, New Yersey, 1963
35. Donia Robert J., „The Habsburg Imperial Army in The Occupation of Bosnia and Hercegovina“, u Bela K. Kiraly and Gale Stokes, *Insurrections Wars and The Eastern Crisis in 1870s*, East European Monographs, No. CICVII, Atlantic Studies, Brooklyn College Studies on Society and Change No. 36, Atlantic Research and Publicantions Inc., 1985
36. Robert J. Donia, *Islam pod Dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878.-1914.*, Naklada ZORO, Zagreb-Sarajevo, Institut za historiju BiH Sarajevo, Sarajevo, 2000
37. Džaja Srećko M., *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine predemancipacijsko razdoblje 1463-1804*, 2. Popravljen i dopunjen izdanje, autorizirao i dopunio autor, s njemačkog preveo Ladislav Z. Fižić, ZIRAL, Mostar, 1999
38. Srećko M. Džaja, *Bosna Hercegovina u Austro-Ugarskom razdoblju (1878-1914) inteligencija između tradicije i ideologije*, ZIRAL, Knjiga 152, Mostar-Zagreb, 2002

39. Ekmečić Milorad, *Dugo kretanje između klanja i oranja istorija Srba u novom veku (1492-1992)*, Drugo dopunjeno izdanje, Zavod za udžbenike, Beograd, 2008
40. Ekmečić Milorad, „Nacionalna politika Srbije prema Bosni i Hercegovini i agrarno pitanje (1844-1875)“, *Godišnjak Istorijskog društva BiH*, X, Sarajevo, 1959
41. Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875.-1878.*, Izdavačko preduzeće >>Veselin Masleša<< Sarajevo, Sarajevo, 1960
42. Ernest Gellner, *Nacije i nacionalizam*, Politička kultura, Zagreb, 1998
43. Faroqhi Suraiya, *Sultanovi podanici kultura i svakodnevnica u Osmanskom carstvu*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2009
44. Hadžibegović Iljas, *Postanak radničke klase u BiH i njen razvoj do 1914.*, OOUR izdavačka djelatnost, >>Svjetlost<<, Sarajevo, 1980
45. Hadžibegić Hamid, *Džizija ili harač*, Orijentalni institut u Sarajevu, 1955
46. G.V.F. Hegel, *Fenomenologija duha*, Sa jubilarnog izdanaj 1921, Prevod: dr. Nikola M. Popović, Treće izdanje, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1986
47. G.V.F. Hegel, *Filozofija istorije*, S nemačkog preveo: Božidar Zec, FEDON, Beograd, 2006
48. Hobsbawm Eric J., *Nacije i nacionalizam, program, mit, stvarnost*, Novi liber, Zagreb, 1993
49. Hugh Poulton, Suha Taji-Faroukhi, *Muslim identity and the Balkan state*, Hurst and company, London, 1997
50. Glenny Misha, *The Balkans nationalism, war and the great powers 1804.-1999.*, Penguin Books, 2001.
51. Ihsanoglu Ekmeleddin, *Historija Osmanske države i civilizacije I/II*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2004
52. Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.*, Izdavačko preduzeće >>Svjetlost<<, Sarajevo, 1976
53. Imamović Mustafa, *Historija Bosne i Bošnjaka*, BZK Preporod, Sarajevo, 2006
54. Barbara Jelavich and Charles Jelavich, *The establishment of Balkan national states 1804-1920, A history of East Central Europe, Volume VIII*, University of Washington Press, Seattle and London, 1977
55. Jelavich Barbara, *History of the Balkans (eighteenth and nineteenth centuries)*, Tom 1, Cambridge University Press, 1983
56. Jezernik Božidar, *Divlja Evropa Balkan u očima putnika sa Zapada*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2007

57. Jakšić Grgur, *Bosna i Hercegovina na Berlinskom kongresu (rasprava iz diplomatske istorije)*, Srpska Akademija Nauka, Posebna izdanja, Odjeljenje društvenih nauka knjiga 11, Izdavačko preduzeće Beograd, beograd, 1955.
58. Juzbašić Dževad, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod Austrougarskom upravom*, ANU BiH, Posebna izdanja, Knjiga CXVI, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 35, Sarajevo, 2002
59. Dževad Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, ANU BiH, Djela, Knjiga LXXIII, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 42, Sarajevo, 1999
60. Jukić Ivan Frano Banjalučanin, *Bosanski prijatelj*, Časopis Sadržavajući potrebite zabavne i korisne stvari, Svezak I, Berzotiskom narodne tiskarnice dra- Ljudevita Gaja, Zagreb, 1850
61. Kapidžić Hamdija, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, Izdavačko preduzeće >>Veselin Masleša<<, Sarajevo, 1958
62. Karčić Fikret, *Istočno pitanje*, „Muslimani Balkana Istočno pitanje u XX vijeku“, CNS Sarajevo, Sarajevo, 2014
63. Karpat Kemal H., *Osmanko naslijeđe na Balkanu*, Connectum, Sarajevo, 2019
64. Karpat Kemal H., *The Balkan national states and nationalism: Image and reality, Islamic studies*, Vol. 36, No. 2/3, Special issue: Islam in the Balkans, Islami Research Institute, International Islamic University, Islamabad, 1997
65. Kasab Resat, *The cambridge History of Turkey*, Volume 4, Turkey in the Modern World, Cambridge University Press, 2008
66. Kasumović Amila, „Dvostruka drugost: Romi kao etnička manjina i marginalna grupa na prijelomu 19. i 20. stoljeća“, u *Historijski pogled na razvoj i položaj nacionalnih manjina u Sarajevu i Bosni i Hercegovini*, Zbornik radova, urednik Enes S. Omerović, Udruženje za modernu historiju/Udruga za modernu povijest (UMHIS), Sarajevo, 2017.
67. Kasumović Fahd, „Osmanska agrarna politika i nadmetanje za zemlju u jugoistočnoj Evropi (analiza čifluka u Bosanskom sandžaku od uspostavljanja osmanske vlasti do početka 17. stoljeća)“, CEEEOL, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 35, Sarajevo, 2014
68. Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, >>Veselin Masleša<<, Sarajevo, 1987

69. Kreševljaković Hamdija, „Kapetanije u Bosni i Hercegovini“, *Izabrana djela I*, „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1991
70. Kreševljaković Hamdija, „Dževdet-pašina pisma o Bosni iz 1864. godine“, u: *Izabrana djela*, Knjiga IV, priredili: Enes Pelidija i Avdo Sućeska, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991
71. Ković Miloš, *Dizraeli i istočno pitanje*, CLIO, Beograd, 2007
72. Kumanudi Koste, *Pogled na ulogu Rusije i Austrije u Istočnom pitanju*, Štamparija Svetozara Nikolića, Beograd, 1903.
73. Lane-poole Stanley, *Istorija Turske carevine*, Niš, 1890
74. Ljušić Radoš, *Kneževina Srbija (1830-1839)*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Posebna izdanja, Knjiga DLXX, Odeljenje istorijskih nauka, Knjiga 12, Beograd, 1986.
75. Madžar Božo, *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu samoupravu*, IPO >>Veselin Masleša<<, OO Izdavačka djelatnost, Sarajevo, 1982
76. Malešević Siniša, *Did Wars Make nation-States in the Balkans?: Nationalisms, Wars and States in the 19 and early 20 Century Sputh East Europe*, Journal of Historical Sociology, Vol. 25, No. 3, 2012
77. Malešević Siniša, *The Mirage of Balkan Piedmont: state formation and Serbian nationalisms in the ninteenth and early twentieth centuries*, University College Dublin, Ireland, 2016
78. Malešević Siniša, *Wars that make States and Wars that Make Nations: Organised Violence, Nationalism and State Formation in the Balkans*, Cambridge Journals, 2012
79. Mandić Mihovil, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine (1878.)*, Izdanje >>Matice Hrvatske<<, Zagreb, 1910
80. Mazower Mark, *Balkan kratka povijest*, Preveo Krešimir Krmić, Srednja Evropa, Zagreb, 2003
81. Oruc Hatice, „Seoba muslimanskog stanovništva kneževine Srbije prema odkumentima osmanskih arhiva 81862-1867), u Zbornik radova *Naseljavanje muhadžira iz Srbije u Bosnu*, Orijentalni institut u Sarajevu, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo, 2012
82. Pasko Vasa-efendija, *Bosna i Hercegovina za vreme misije Dževdet-efendije*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1958

83. Pavlović Stevan K., *Istorija Balkana 1804-1945*, Drugo izdanje, CLIO, 2004
84. Pelidija Enes, *Bosanski ejalet od karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718*,>> Veselin Masleša<<, Sarajevo, 1989
85. Petrović Nikola, „Istorijsko mesto, uloga i značaj Ujedinjene omladine srpske“, u *Ujedinjena omladina srpska*, Zbornik radova, urednik Živan Milisavac, Istorijski institut Beograd, Matica srpska Novi Sad, Novi Sad, 1968
86. Pisarek Henrik, „Ateizam Svetozara Markovića kao najviši domet u razvoju antireligioznih pogleda Omladine“, u *Ujedinjena omladina srpska*, Zbornik radova, urednik Živan Milisavac, Istorijski institut Beograd, Matica srpska Novi Sad, Novi Sad, 1968
87. Popović Vasilj, *Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vrijeme reformskog režima Abdul-Medžida (1839-1861)*, Štamparija i knjigoveznica „Naučna knjiga“, Srpska akademija nauka i umjetnosti, Beograd, 1949
88. Prelog Milan, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade, II dio (1739-1878)*, Naklada J. Studničke i druga, Sarajevo, 1924
89. Radušić Edin, *The Ottoman Wrong Horse? The Question of Bosnia and Hercegovina in the Last Phase of The Eastern Crisis*, u *War and diplomacy the russo-turkish war 1877.-1878. and the treaty of Berlin*, The University of Utah Press, Utah Series in Middle East Studies, Salt Lake City, 2011
90. Radušić Edin, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. Do 1878. – od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudije*, Historijske monografije, Knjiga 8, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo, 2013
91. Radušić Edin, *Nacionalne ideje i nacionalni razvoj u Bosni i Hercegovini 19. stoljeća – od vjerskog prema nacionalnom identitetu*, u: *Facing the Past, Searching for the Future: the History of Yugoslavia in the 20. Century (Suočavanje s prošlošću – Put ka budućnosti: Istorija Jugoslavije 1918- 1991)*, Institute for Historical Justice and Reconciliation, Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje Novi Sad, Fakultet za evropske pravno-političke studije Sremska Kamenica, 2010
92. Radušić Edin, *Dvije Bosne britanske putopisne i konzularne slike Bosne i Hercegovine, njenog stanovništva i međusobnih odnosa*; Prvo elketronsko izdanje, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2019
93. Radušić Edin, „Bosnian horrors“ Antiturski nrativi o Bosni u britanskom javnom diskursu i njihoe političke posljedice 1875-1878, *Studije za historiju BiH*, Knjiga 5, Udruženje za modernu historiju UMHIS, Sarajevo, 2019

94. Radušić Edin, „Berlin prije St. Germaina: (Prva) Normativna zaštita građanskih prava muslimana na Balkanu prema Berlinskom ugovoru iz 1878.“, u *Muslimani Jugoslavije nakon Velikog rata: odjeci Mirovnog ugovora iz Saint-Germaina 1919*, urednik Hikmet Karčić, prijevod Elmina Musinović, Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka, Sarajevo, 2020.
95. Redžić Enver, *Istorijski pogled na vjerske i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini*, Djela, Knjiga LXXI, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 40, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1993
96. Said V. Edvard, *Orijentalizam*, Prevela sa engleskog Drinka Gojković, Drugo izdanje, Beograd, 2008
97. Stevanović Miladin, *Drugi srpski ustanak*, Dečje novine, „Nikola Nikolić“, Kragujevac, 1990.
98. Sućeska Avdo, *Ajani prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Djela, Knjiga XXII, Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, Knjiga 14, Sarajevo, 1964
99. Sućeska Avdo, „O nastanku čifluka u našim zemljama“, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, God. 16, Sarajevo, 1967
100. Sloane William M, *The Balkans a Laboratory of History*, Classic Reprint Series, Published by Forgotten Books, 2013,
101. L. R. Schumaker, *The Eastern Question as a Europe question: Viewing the ascent of 'Europe' through the lens of Ottoman decline*, „Journal of European studies“, Vol. 44(I), 2014
102. Škapur Hasan, *Odnos Osmanskih vlasti prema Bosanskom ustanku(1875-1878)*, Centar za osmanističke studije, Sarajevo, 2017
103. Šljivo Galib, „Naseljavanje muslimanskih prognanika (muhadžira) iz Kneževine Srbije u Zvornički sandžak 1863. godine u izvještajima stranih predstavnika“, *Zbornik Naseljavanje muhadžira iz Srbije u Bosnu*, Orijentalni institut u Sarajevu, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo, 2012
104. Šljivo Galib, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću u spisima stranih izvještača*, biblioteka Logos, Kolo VI, knj. 3, Tešanj, 2008
105. Šljivo Galib, *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850-1852*, „Svjetlost“, OOUR izdavačka djelatnost, Sarajevo, 1977
106. Nusret Šehić, *Autonomni pokret muslimana za vrijeme Austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Svjetlost, Sarajevo, 1980

107. Nusret Šehić, *Mjere kalajevog režima u Bosni i Hercegovini na suzbijanju autonomnog pokreta Muslimana*, u *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Godina XX, 1972-1973, Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1974
108. Todorova Marija, *Imaginarni Balkan*, Prevele sa engleskog Dragana Starčević i Aleksandra Bajazetov-Vučen, Beograd, 1999
109. *The New Fontana Dictionary of Modern Thought*, Third Edition, 1999.
110. Vojvodić Vaso, „Ujedinjena omladina srpska i pripremanje ustanka na Balkanu 1871-1872. godine“, u *Ujedinjena omladina srpska*, Zbornik radova, urednik Živan Milisavac, Istorijski institut Beograd, Matica srpska Novi Sad, Novi Sad, 1968
111. *Knjiga o Balkanu*, Tom 2, Izdanje Balkanskog Instituta, štamparija „Veletra“, Beograd, 1937.